

Litteraturvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
Meddelanden nr 10
Red. Torsten Pettersson

Utsikter och insikter

Andra samlingen

Thure Stenström

UPPSALA
UNIVERSITET

Tryckt med bidrag från Kungl. Vitterhetsakademien

© Thure Stenström 2023

ISSN 0282-4248

ISBN 978-91-506-2999-6

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-499353>

Omslagsfoto: © Thure Stenström

Baksidesbild: © Uppsala universitetsbibliotek. Foto: Vasilis Theodorou

Tryckt i Sverige av By Wind, 2023

Innehåll

Förord	7
Små böcker och stora	11
Geijer, Kierkegaard och universitetet	25
Språken, modersmålet och känslan – kommunikation i en globaliserad värld	42
Annie Ernaux – en opersonlighetens triumf	59
Om biografiers sanningsvärde	72
Under palmer och aspidistrar. Om 1890-talets svenska kulturläge	81
Penelope och Melanthos son i Eyvind Johnsons <i>Strändernas svall</i> och Homeros <i>Odysséen</i>	100
Identitetsförsvaret och identitetsförlust. Ett Hjalmar Bergman-tema	118
En annan Gyllensten. I forskarverkstaden tillsammans med Lars Gyllensten	136
”Bäste bror Tuus Sven!” Om Sven Delblanc som vän, akademisk lärare och författare	159
Dag Hammarskjöld och fransk litteratur	170
Personligt om Proust	195

Förord

Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala lät år 2014 utge min uppsats-samling *Utsikter och insikter*. Stommen i volymen bestod av understreckare i *Svenska Dagbladet* från den period (1963–2012), då jag medverkade som kulturjournalist i denna tidning. Av de 243 understreckare jag skrivit, skulle lätt tio eller tolv volymer ha kunnat fyllas. Det begränsade urval som återgavs i *Utsikter och insikter* bestod till uppemot tre fjärdedelar av material som hänför sig till vad som brukat kallas ”universitetets tredje uppgift”, det vill säga kunskapsförmedling till en bredare läsekrets av forskning eller forskningsresultat vid universiteten. Tyngdpunkten låg vid recensioner av doktorsavhandlingar eller andra vetenskapliga arbeten och behandlade i huvudsak idéhistoriska, filosofiska och litteraturvetenskapliga ämnen.

När jag nu återkommer med en andra samling av *Utsikter och insikter*, lyser allt tidningsmaterial med sin frånvaro. I stället består den nu föreliggande antologin av annat stoff, främst sådant som jag under min aktiva tid som litteraturprofessor, först som gästprofessor vid Harvard (1968–1969) och sedan på en lärostol vid Uppsala universitet (1971–1993) har läst eller föreläst om. Många av uppsatserna har varit tryckta i mer eller mindre svåråtkomliga publikationer, åtskilligt går tillbaka på föreläsningar som jag en gång hållit men som ingen lyssnare eller läsare längre lär minnas. Nedan anges ursprungliga utgivningsfora; uppsatserna om Annie Ernaux och Lars Gyllensten är nyskrivna för denna volym.

En fond låter sig urskilja, mot vilken flertalet av essäerna avtecknar sig, nämligen den lärda värld, där jag som akademiker tillbragt nästan hela mitt yrkesverksamma liv. Förhoppningen är, att samlingen därmed skall kunna bli till nytta för den som önskar teckna Uppsalas nutida vetenskapshistoria.

Varje essayist gläntar på dörren till sitt innersta, brukar det sägas. När man utger ett knippe uppsatser som detta, går det helt enkelt inte att förstå sig, ty både urval och innehåll vittnar. Av mina essayer kan utläsas, att jag stam-

mar från Gotland och att jag utöver min yrkesverksamhet i Uppsala ofta rört mig i akademiska miljöer i Frankrike, Danmark och USA. Att mina litterära husgudar ofta haft sin hemortsrätt i Frankrike eller Danmark, syns lång väg. Med Kierkegaard, Pascal, Beckett och Gyllensten som några av storfavoriterna antyds också ett behov att syssla med vad Herbert Tingsten brukade kalla ”det inre livet”. Mina båda böcker om existentialismen och dess mottagande och inflytande i Norden vittnade härom. Det gör också den följande antologin. Att en blåvitrod ränning sammanbinder många av bidragen, lär läsaren snabbt upptäcka. Inte för intet börjar och slutar framställningen med att diskutera fransk litteratur.

Till Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, som låtit samlingen ingå i sin skriftserie Meddelanden, vill jag rikta ett varmt tack. Professor Torsten Pettersson, min efterträdare på lärostolen, har nedlagt ett beundransvärt arbete på att som redaktör för skriftserien ombesörja bokens väg till tryckpressarna. Kungl. Vitterhetsakademien är jag stort tack skyldig för ett generöst publiceringsbidrag.

Författaren

Små böcker och stora. Om böcker som stimulerat och inspirerat – skrivna av Gustave Flaubert, Jean-Paul Sartre, Sten Linder, Robert Curtius och Gunnar Ekelöf. i: *De lär-
das bibliotek. Trettio uppsalaprofessorer om betydelsefulla böcker*, Stockholm 1993.

Geijer, Kierkegaard och universitetet. Avskedsföreläsning vid avgången från professuren i litteraturvetenskap den 24 maj 1993. i: *Samlaren*, årgång 114, 1993.

Språken, modersmålet och känslan – kommunikation i en globaliserad värld. i: *Sundelöfs Societet*. Vetenskaps-Societeten hyllar med ett symposium avgående ständige sekreteraren Lars-Olof Sundelöf (red. Mats Almgren, Ulla Birgegård, Kristina Glimelius), Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala, Uppsala 2015.

Om biografiers sanningsvärde. i: *Konstellationer. Festskrift till Anna Williams* (red. Alexandra Borg, Andreas Hedberg, Maria Karlsson, Jerry Määttä och Åsa Warnqvist), Möklinta: Gidlunds förlag 2017. Även i Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 71.

Under palmer och aspidistrar. Om sekelskiftets svenska kulturläge. Föreläsning vid Bo Wallner-symposium i Kungl. Musikaliska Akademien den 6 okt. 1993. i: *Liv – verk – tid. Till biografiskrivandets renässans*, Stockholm 1995.

Penelope och Melanthos son i Eyvind Johnsons *Strändernas svall* och Homeros *Odysseen*. Bearbetad version av ”Penelope und Melanthos Sohn. Erörterungen zu Eyvind Johnsons ‘Die Heimkehr des Odysseus’ und Homers Odyssee”. i: Συγγράματα. *Studies in Honour of Jan Fredrik Kindstrand*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Graeca Upsaliensia, 21, Uppsala 2006.

Identitetsförsvaret och identitetsförlust. Ett Hjalmar Bergman-tema. Förkortad och bearbetad version av föreläsningen ”Identitetsförsvaret och identitetsförlust. Reflexioner kring ett Hjalmar Bergman-tema”. i: *Att bygga sju världar... Konst och konstruktion i Hjalmar Bergmans romaner. Symposium i Uppsala 1992*. Skrifter utgivna av Hjalmar Bergman Samfundet, nr 8, Stockholm: Hjalmar Bergman Samfundet 1993.

”Bästa bror! Tuus Sven!” Om Sven Delblanc som vän, akademisk lärare och författare. i: *Delbladet 2018*. Delblancsällskapets årsskrift, årgång 6 (red. Lars Ahlbom).

Dag Hammarskjöld och fransk litteratur. i: *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala Årsskrift 2011* (utgiven i Uppsala 2013). Här i bearbetad och förkortad version. Originalen även på franska i *Le Nord à la lumière du Sud. Mélanges offerts à Jean-François Battail. Hors-série 3: Deshima. Revue d’histoire globale des pays du Nord*. Département d’études néerlandaise et scandinave, Université de Strasbourg, Strasbourg 2013.

Personligt om Proust. Föredrag inför Alliance Française d’Upsal den 13 februari 1999. i: *Marcel Proust – hans tid, hans värld*, Uppsala: Alliance Française d’Upsal, 2000.

Små böcker och stora

Små böcker har sina öden. *Habent sua fata libelli*. De kan också ändra ett människoöde. Om jag skall välja ut en tidig lektyr som i mitt fall blivit inspirerande och framtidsbestämmande, behöver jag inte tveka.

På min bokhylla står den fortfarande, en föga omfattande volym på 141 sidor. I Frankrike kostade den 87 francs, när den första gången utgavs på Nagels förlag. I Sverige, i en kulturmedveten bokhandel i en liten landsortsstad, var det inhemska priset överkomligt även för en fattig gymnasist. Boken kostade i fransk version 3 kronor och 25 öre. Ty på 1940-talet kunde Norrbys bokhandel i Visby i sitt sortiment tillhandahålla vissa nummer av fransk filosofi på originalspråket, åtminstone när det – som i detta fall – rörde sig om en mer omtalad filosof. Vilket gyllene tidevarv vår generation växte upp i, så internationellt och kulturhungrigt och kvalitetsmedvetet i jämförelse med allt det bleka armod som sedan följde! Boklådan liksom stadsbiblioteket blev naturliga och kära tillhåll för 1940-talets läslästne Visbygymnasist. Men så gick det också som det gick, den lilla boken kom att påtagligt ingripa i mitt liv.

Men innan jag kommenterar boken, vill jag först beröra bakgrunden. Vid Visby gymnasium, en lärdomsskola av den gamla hårdföra och goda modellen – man riskerade få nedsatt ordningsbetyg och i händelse av upprepning relegeras, ifall man kastade snöboll på skolgården! – fick man lära sig vett och vetande, hut och hyfsning. Att komma för sent till morgonbönen, var förenat med stora risker. Vi hade en rad originella och mestadels dugliga lärare, inte så få med doktorsgrad och genuint vetenskapliga intressen. I filosofi, skolschemats i mitt tycke mest spännande ämne, undervisades vi av Bertil Block, vilken som ung teologie doktor nyligen anlänt från Lund med en avhandling om Pontus Wikner i bagaget. Bertil Block var en lysande pedagog. Han förvandlade filosofiektonerna till små lysande mästerverk av sokratisk förlossningskonst och lärde oss att tänka själva, på egen risk och på eget ansvar. Fastän Hans Larssons filosofihistoria stannade vid efterkantianerna och Bergson, hade han föresatt sig

att göra oss åtminstone flyktigt bekanta med också senare strömningar, så till exempel existentialismen och analytisk filosofi.

Den här gången var det existentialism som stod på programmet. Men eftersom läroboken inte hade något att förmedla i ämnet, uppmanades vi att läsa vad vi ville, att botanisera fritt. Jag minns det som i går. Vi hade klassrum i södra hörnet av det vackra, av F.W. Scholander ritade läroverket vid S:t Hansgatan. Från aulafönstren gavs under salsskrivningarna en magnifik utsikt över Östersjön och Visbybukten. Nu kom min klass- och bänkkamrat Magnus Sjöberg vandrande nere på skolgården, den av höga popplar omgärdade vilka susar när kulingen ligger på från havet. Magnus hade den gången ännu ingen aning om vilka juridiska prövningar som väntade honom, när han vid mera framskriden ålder skulle axla ämbetena som landets riksåklagare, regeringsråd och ordförande i regeringsrätten. Ännu hade han inte hunnit att bli en av rikets herrar. I stället var han en sorglös och munter yngling, alltid lagd för skämt, genuint politiskt intresserad, liksom jag mycket road av filosofi. Vi fungerade, kan man säga, som varandras bollplank och löste livsgåtor på löpande band, under kamratligt gny och gymnasial gamman. Nu lät Mange undfalla sig den upplysningen, att det i skyltfönstret till Norrbys bokhandel låg en bok av ”den där Sartre”, kanske med den retfulla biavsikten att jag som tyckte om allt franskt skulle få en lagom hårdtuggad kvällslektyr.

Sagt och gjort. Jag vandrade bort till Norrbys bokhandel i Hästgatsbacken, införskaffade Jean-Paul Sartres *L'existentialisme est un humanisme* och läste den. Exemplaret finns, som sagt, fortfarande kvar i min ägo. Intressant nog bär det en recension – författad av sedermera Göteborgsprofessorn Ivar Segelberg och införd i Svenska Dagbladet den 30 november 1946 – inklistrad på pärmens insida, vilket tyder på att jag redan tidigt måste ha varit intresserad också av kritiken mot existentialismen. Hur som helst infann jag mig till Blocks lektion väl rustad och kunde glänsa med nyförvärvade kunskaper om Frankrikes aktuella modefilosofi, hämtade direkt ur källan.

Denna fåfångans triumf var emellertid kortvarig. Viktigare och beständigare blev bokens verkningar och långtidsverkningar. Först några ord om de omedelbara verkningarna! Den lilla pamfletten utmanade och stimulerade mig och grep in i frågor som jag brottades med som yngling och som jag sedan fortsatt att tampas med under rätt stora delar av min levnad: frågorna om människolivets mål och mening, om människans värdighet, om vår frihet och vårt moraliska ansvar. Inte minst frestades jag av Sartres strävan att utforma en

humanistisk moral som inte var förankrad i gudstro och heliga skrifers auktoritet. Ävenså fångslades jag från första stund av hans lysande stilkonst, hårdför, proklamatorisk, ironisk, slagkraftig, obarmhärtig. Men det första mötet med boken blev, vill jag minnas, samtidigt konfliktfyllt och försett med åtskilliga invändningar och reservationer. Över Sartres filosofi vilar ett drag av moralisk överansträngning och kvalterrorism. Genomgående ställer han ofantligt höga krav på människorna och lämnar dem ingen ro, ingen rast. Inte för intet har hans tänkande betecknats som ett slags teologi, fastän utan nåd och utan Gud. Det förekommer smått sadistiska inslag i denna filosofi som jag ogillade, och motviljan förstärktes egentligen bara när jag med tiden kom att följa författarens politiska utveckling. Ty Sartres marxism har alltid tyckts mig förorena den ursprungliga existentialismen och utgöra ett slags bigotteri eller koketteri som han kunde ha besparat sig. Existentialist har jag, för den delen, heller aldrig blivit. Men att bli kvitt Sartre och hans tänkande var å andra sidan omöjligt, när bekantskapen väl en gång var gjord.

*

Så gick åren och decennierna. Tidvis glömde jag hela det gymnasiala läsäventyret. När jag hunnit disputerat för doktorsgraden och som nybliven docent i Uppsala i början av 1960-talet skulle välja ett lämpligt ämne för fortsatt forskning, lekte jag ett tag med tanken att skriva om determinism och ärftlighetslagar hos Gustaf Hellström och dennes samtida. Men genetik och ögonfärg som mendlar passade mig inte. En termins arbete rann ut i sanden. Då vaknade i bakhuvudet minnena från skolårens läsupplevelse av Sartre, nu kompletterade med och förstärkta av färskare läsintryck, Søren Kierkegaards skrifter. Efterhand vaknade föresatsen att skriva en bok om existentialismen och försöka utreda några av dess verkningar i skönlitteraturen.

Så fick det bli. Jag satte mig ner och skrev om den europeiska existentialismens tanketradition från Kierkegaard till Sartre. Det var en besvärlig och ensam sysselsättning. Ty vid den tidpunkten fanns det knappast någon i Uppsala – möjligen med undantag för min gamla lärare i proseminariet, docenten Elsa Norberg – som hade det minsta hum om existentialism och som jag kunde utbyta tankar med. I universitetets filosofiska undervisning betraktades existentialismen knappast som rumsren, i alla händelser var den ingenting som man allvarligt borde syssla med. Först när den norske filosofiprofessorn Arne

Næss utkommit med sin översikt *Moderne filosofer* några år senare (1965), vände vinden en smula. Följaktligen bemöttes mitt företag med misstro, ibland öppet motstånd.

Bland filosoferna var Ingemar Hedenius långtifrån den ende som tyckte, att jag spillde min tid på ofruktbara materier och borde övergå till att syssla med annat. Likartad var inställningen bland litteraturhistorikerna. Gunnar Tideström, vars efterträdare jag skulle komma att bli, avrådde mig uttryckligen, med den kostliga motiveringen att fransk existentialism var så disharmonisk och svartsynt och inte ens hade avsatt någon riktigt bra lyrik! Till och med min handledare och lärofader Victor Svanberg, som eljest gillande brukade stödja mina förehavanden, skakade på huvudet och undrade om inte Gustaf Hellström och ärftlighetslagarna trots allt hade varit ett bättre ämne. Men jag fasthöll vid min föresats och sporrades kanske en del av omgivningens motstånd. Efter intensiva år av läsning och tankemödor började jag behärska ämnet bättre. Med tiden förunnades jag rentav äran att i Paris träffa både Simone de Beauvoir och Sartre. Båda skänkte mig ovärderligt material och viktiga sakupplysningar, som jag kom att dra stor nytta av vid slutredigeringen av boken.

Det arbete som jag sålunda kom att skriva *Existentialismen. Studier i dess idétradition och litterära yttringar* (1966) blev, det lönar sig inte att försöka dölja saken, mitt lyckokast som forskare. Inget annat nummer i min opuslista har givit motsvarande utdelning. Volymen renderade mig först ett år som gästprofessor vid Harvard och sedan professuren i litteraturvetenskap i Uppsala och har med åren blivit något av ett nordiskt standardverk. 1992 fick jag rentav erfara den för en humanistisk forskare sällsynta glädjen att se volymen utgiven i en fjärde upplaga. Detta sagt i sedelärande snarare än självberömande syfte. Upplysningarna må lända yngre forskare, som tycker sig arbeta i ett vakuum, till eftertanke, uppmuntran och uppbyggelse. Det kan ibland löna sig att inte lyssna på professorers goda råd utan hellre handla efter eget huvud.

Ofta har jag i efterhand reflekterat över hur egenartade små böckers öden – och överhuvud de intellektuella impulserna – kan vara. De tändande läsintrycken kan ligga där latenta i många, många år. De fortlever så att säga underjordiskt, man är knappast själv medveten om deras existens. Så väcks plötsligt en gnista till liv, och hela terrängen står i lågor. Ett flyktigt samtal mellan två skolpojkar på en skolgård i Visby strax efter kriget och några höstkvällars läsning av en enda liten Sartrebok år 1946, dessa tillfälliga impulser var tillräckli-

ga för att driva i gång hela skeendet, en process som kom mig att så småningom ägna mer än tio år åt ämnesområdet.

Troligen finns det djupare förklaringar till att det gick som det gick. Ty det hör till saken att jag som nykomling vid universitetet hade slitits mellan mycket olikartade intressen: filosofi, religionshistoria, franska och litteratur. Litteraturhistorien hade avgått med segern, medan de övriga ämnena i högre eller mindre grad hade fått stå tillbaka eller offras. Bara undervisningen i filosofi hade jag följt en smula osystematiskt: kurser i kunskapsteori och logik för Sören Halldén bevarar jag i gott minne. Men genom att skriva om existentialismen kunde jag nu – helt skamlöst och fullkomligt legitimt – få utlopp för även de undertryckta böjelserna. Ja, det gick att tvångsfritt kombinera dem allihop: filosofihistoria, religion och livsåskådningar, franska och litteratur. Att sedan inte också ett annat av mina huvudintressen och kanske egentligen det största, nämligen klassisk musik, fick plats var naturligtvis förargligt. Men att Sartre utöver allt annat också var pianist och beundrare av Arnold Schönberg och Anton Webern, visste jag inte vid den tidpunkten. Och Kierkegaards lysande essay över Mozarts ”Don Juan” i *Enten-Eller* föll heller inte naturligt på plats i mitt forskningsprogram. Fru Musica fick dyrkas mer diskret och vid sidan om, med cembalospel när ingen lyssnade.

Snarare tedde sig då existentialismens verkningar i Norden lockande att försöka utröna. För att fullfölja Visbyimpulserna ända till slutet – all forskning bygger ju på fanatism! – tog jag efter några år också itu med Ivar Segelberg och hans samtida. Jag skrev, kort sagt, ytterligare en volym, tjockare än den förra, och denna gång om existentialismens mottagande och inflytande i Sverige (1984). Den har inte blivit tillnärmelsevis lika mycket läst och citerad som första delen, vilket åtminstone för mig som författare kan te sig en smula gåtfullt. Men kanske är den helt enkelt sämre och suddigare, tråkigare och träigare? Kanske är det svenska materialet tristare, även om jag själv fann samspelet mellan filosofi, skönlitteratur och politik ytterst fascinerande. Men kanske beror det också på att andra delen är vida mer lättläst än den första och inte tyngs av lika många oöversatta citat på franska och tyska. Läsekretsen, det är min misstanke, beundrar nog helst och mest vad den inte fullt och helt begriper.

Mitt första gymnasiala möte med Sartre fick alltså genomgripande verkningar i mitt senare forskarliv. Och detta möte kan naturligtvis föranleda många frågor. Är det egentligen vi som väljer de böcker och författare som kommer att betyda något i vårt liv? Eller är det kanske snarare alldeles tvärtom, böckerna

som väljer oss? Jag menar alltså böcker som kommer i vår väg och drabbar oss i vecka livet, just i det rätta ögonblicket och som äger de kvaliteter som vi just då behöver och som utlöser en stor sprängverkan eller – mitt exempel tycks ju visa det – viktiga långtidsverkningar? Eller är det kanske snarare andra personer än vi själva, klasskamrater, lärare, bokhandelsmedhjälpare, som väljer böckerna åt oss? Också i den dystra och trista meningen att dessa närstående eller fjärrstående hjälpare – jag tänker till exempel på lektörer, bokförläggare och recensenter i dagspressen – väljer bort litteratur åt oss, den värdefulla litteratur som vi egentligen hade bort tillägna oss och ta ställning till? Och som vi genom deras hindrande och sovrande insatser aldrig kommer i kontakt med.

*

Om vi fortsätter utmed det plausibla tankespåret att det åtminstone i ungdomen betyder rätt mycket vad lärare och goda vänner föreslår oss att läsa, kommer för mitt vidkommande inte bara Bertil Block och Magnus Sjöberg in i bilden. Minst lika viktig eller viktigare blir Victor Svanberg. Han hörde till Uppsala universitets mest legendariska professorer, när jag anlände till Fyrisstaden som recentior på hösten 1948. Utan överdrift kan man påstå, att det gick ett sus av Victor Svanberg genom stan. Den lille mannen med den höga pannan var en omtalad och omdiskuterad kulturpersonlighet. Att tillhöra hans proseminarium ansågs bland oss unga som ett privilegium, att få bli medlem av hans högre seminarium hölls för en lycka.

Med sina höga krav och sitt häftiga temperament var Svanberg onekligen – det skall inte förnekas – en mycket farlig professor. Somliga lärjungar skrämde han sönder och samman. Men på andra utövade han en närmast elektrifierande verkan. Åtta av hans elever blev själva professorer, vilket säger något om kvaliteten i hans undervisning. Han förmådde göra lärdomen sällsamt levande, och han drev i gång elevernas självverksamhet på ett sätt som är ovanligt i universitetssammanhang. Hans knep bestod i att oavslåligen ställa frågor, obekväma, originella, provokativa sådana. Däremot var han inte lika beredvillig att tillhandahålla några svar. Dem tyckte han att vi unga lämpligen själva borde söka oss fram till, genom egna studier och egen forskning. Lystern och lyskraften i hans undervisning låg bland annat just i detta: fastän han kunde så mycket, utgav han sig sällan för att veta allt.

Med driven formuleringskonst, väldig lärdom samt – inte minst – levande intuition och en god portion bohemisk leklust ledde han seminarieövningarna. Därvid behöll han i regel inte ordet för egen del i mer än tio minuter eller allra högst en kvart, bara så länge att han hann att formulera ett problem och driva i gång diskussionen. Sedan ledde han samtalet med ögonen! För pedagogiskt efterblivna kolleger som satt och mässade sina professorala sanningar timme in och timme ut, utan att låta eleverna komma till tals, närde han ett djupt och stingande förakt.

Mest av allt uppskattade han opposition och meningsmotstånd. För att få högsta betyget för ateisten och socialisten Svanberg, sades det, fordrades det att man trodde på Gud och tillhörde unghögern! Även om talesättet kanske innebar en överdrift, innehöll det också ett visst mått av sanning. Utan att själv uppfylla fordringarna helt och fullt hade jag inga svårigheter att bli oense med Svanberg på väsentliga punkter, så till exempel rörande hans – i mina ögon – verklighetsfrämmande klockartro på utvecklingen, värdeökningen, det sociala framsteget. Därom bytte vi många hårda och stimulerande ord.

Victor Svanberg satte sig suveränt över alla kursfordringar och formella studieplaner. Ibland konstruerade han en kurslista på stående fot, allt efter den studerandes behov och stundens ingivelse. För tre betyg i magisterexamen fick jag en sådan snabbt ihopkommen kurslista över fransk och svensk naturalism samt den nordiska genombrottslitteraturens idéhistoriska förutsättningar. Men när tentamen väl skulle äga rum nere i professorns villa i Bromma, var det inte tal om att han ville förhöra mig på de lästa böckerna. I stället förelade han mig en helt obekant text på franska – Flauberts novell ”Un cœur simple” – samt bad mig åstadkomma en stilanalys. Därpå lämnade han rummet och gick för att äta frukost ute i köket, innan förhöret återupptogs. Endast parentetiskt kom vi under tentamen att beröra de böcker jag hade läst och som i enstaka fall hade gjort ett mycket starkt intryck på mig, jag tänker särskilt på Sten Linders *Ernst Ahlgren i hennes romaner* (1930). Det föresvävar mig, att jag i denna essay kanske borde ta skadan igen. Varför inte äntligen redovisa den lektyr som bortföll i magisterförhöret? Ty om det kan vara fördelaktigt att inte följa professorers goda råd, kan det kanske ibland också löna sig att läsa litteraturen på deras kurslistor – också när de självsvaldigt eller i distraktion helt sonika struntar i att kontrollera kunskapsinhämtandet.

*

Sten Linder bör ha varit en av Uppsalas mest begåvade litteraturforskare genom tiderna. Jag fick tyvärr aldrig glädjen att träffa honom i levande livet. Det berättas att han en gång uppsökt sin lärare Anton Blanck och bett att få skriva en dissertation över Victoria Benedictssons författarskap. Men Blanck hade ställt sig avvisande. Att skriva doktorsavhandling om en författarinna som nått och jämnt var död, ansåg han äventyrligt och föga tillrådligt. Skulle man prompt syssla med fruntimmer, ville han i stället föreslå 1700-talsförfattarinnan Anna Maria Lenngren.

Bestört och besviken gick Linder hem till sin lya på Luthagen, och fastän relationerna till Blanck var fortsatt goda, lydde han honom inte. I stället – så lyder anekdotens fortsättning – satt han hemma i åratals och skrev på den avhandling om Victoria Benedictsson som Blanck avrätt honom från att skriva. När manuskriptet förelåg färdigt, överlämnades det till Blanck för läsning. Denne föll genast till föga. Så snart disputationen var överstämmandet, utdelade Blanck åt Linder det högsta vitsord som dittills någonsin givits på en litteraturhistorisk gradualavhandling i Uppsala under 1900-hundratalet: Laudatur (Berömlig).

Om Linders privatliv – han blev med tiden lektor i skolväsendet – kan vi här fatta oss kort. Hans änka har berättat för mig, att denna högt begåvade och känsliga människa var en ensling, vars liv innehöll inte bara ljus utan också mörker. Några år före sin bortgång 1945 drabbades han av den stora katastrofen, Meunières syndrom, och fick därmed aldrig tillfälle att uppta planerade forskningar rörande Thomas Mann. Men avhandlingen om Ernst Ahlgren är skriven i ett ljust ögonblick, då skuggorna ännu inte samlat sig över livsvägen. Författaren hanterar sin vidsträckt lärdom i en hel epoks litterära skeende utan ett spår av möda. Den mogna och lekande överblicken över fransk, rysk och nordisk 1800-talslitteratur, de alltid personligt tillägnade och väl smälta, noggrant övervägda och nyanserade redovisningarna av den lästa litteraturen kan bara väcka beundran. Omsorgsfullt mejslas porträttet fram av Ernst Ahlgrens författarskap, hennes utveckling från *Pengar till Fru Marianne*, postmästarfruns i Hörby privata olycksöde, hennes frigörelsekamp och slutliga tragedi. Framför allt får man tillfälle att betrakta hennes alstring mot bakgrund av den stora brytningen i det nordiska årtitalet: den mellan fransk naturalism å ena sidan och impulserna från Kierkegaard, Brandes och Ibsen å andra sidan. Genom denna uppläggnings blir Victoria Benedictssons utveckling, kan man säga, representativ för hela tidevarvet.

Vad som utmärker denna bok är alltså de stora greppen, de vida vyerna. Linders ständigt vakande problemsinne, hans tankeskärpa och stilistiska talang förhöjer läsnjutningen. Ty han skriver alldeles klart och utan tyngande teoretisk terminologi. Författaren tillhör med andra ord den äldre tradition i svensk litteraturforskning som sätter en ära i att skriva begripligt och som blivit hotad i Jacques Derridas och Paul de Mans, Michel Foucaults och det stora tankedunklets tidevarv. Kanske kan det sägas, att Linder inte är särskilt teorimedveten, efter moderna mått mätt. Men det kan man knappast räkna honom till förfång. Aldrig ett ögonblick tvekar man om att han själv begriper vad han skriver.

På ett sätt som kan vara svårt att distinkt formulera men som likafullt är påtagligt, kom denna doktorsavhandling att verka mycket inspirerande och impulsgivande i min egen gärning. Om det är någon föregångare och förebild som gjort mig till komparatist, med intresse för de stora litteratur- och idéströmningarnas vandringar över nations- och språkgränserna, är det Sten Linder. Längre stod han som ett svåruppnåeligt ideal av objektivitet och problemlösningsförmåga, av talang att hålla ihop komplexa skeenden och utvinna det väsentliga. Så skulle det goda litteraturstudiet bedrivas, tyckte jag, när jag själv sökte mig fram mot samma ämnesområde, den nordiska 1880-talslitteraturen.

Vid upptäckten av att jag lärt så mycket av Anton Blancks lärjunge Sten Linder, finner jag mig i samma stund införlivad i en uppsaliensisk tradition av "littérature comparée". Den är kanske inte lika uppmärksam som sin motsvarighet i Stockholm, men finns där ändå. Den löper, kunde man påstå, från Henrik Schück och Anton Blanck fram till Gunnar Brandell och har inte sällan en blåvitrod färg, eftersom den i så hög grad är franskinspirerad. Redan hos Schück märks impulserna från Hippolyte Taine, och samma franska ränning eller åtminstone en likartad är urskiljbar hos Blanck och Brandell. Den lärdomshistoriska bakgrunden må vara mångförgrenad. Men troligen har René Baldensperger, Gustave Lanson, Joseph Texte och Paul van Tieghem haft en del att betyda, att inte nämna Georg Brandes och andra goda européer. Och inriktningen av denna "littérature comparée" är högst påtaglig. Antingen vi stannar för Schück eller Blanck eller Brandell, är den europeiska framtoningen alldeles iögonfallande. Alla är de medvetna om att svensk egenart inte kommer till sin rätt utan att behandlas mot en europeisk bakgrund. Alla studerar de svensk kultur i europeisk relief. Schück gjorde det, när han skrev om den svenska renässansen, Blanck gjorde det när han skrev om göticismen. Brandell gör det,

när han skriver om Strindberg. Och utan jämförelser i övrigt, gör ju jag något liknande, när jag skriver om existentialismen.

Litteraturforskning av denna sort blir, det följer nästan av sig självt, mer krävande och anspråksfull än den vanliga svenska hemslöjden. Ty provinsiell insnävning – det är i denna forskning ett uttalat axiom – leder till perspektivförträngning, till torftighet. Det duger inte att syssla enbart med det svenska, allraminst om man vill veta vad det svenska är för någonting. Det är självklart, att jag räknar mig som hemmahörande i denna tradition, när jag reflekterar över vad Sten Linder lärde mig. Redan han insåg, att man måste kunna sin Flaubert, sin J.P. Jacobsen, sin Turgenjev, ifall man med någon framgång vill kunna bestämma Victoria Benedictssons tidshistoriska meridianer. Någonstans i botten på denna forskningsriktning skymtar något så dyrbart som en europeisk värdegemenskap. Den utmynnar i förvissningen, att vårt land hör till Europa.

*

Små böcker och stora, böcker lästa i gymnasiet eller under studieåren vid universitetet, sådana som satte märken efter sig i våra liv. Kavalkaden skulle bli svårt ofullständig, och bara om jag varit städslad att skriva utförligare – till exempel en volym eller två – hade jag mer utförligt kunnat dröja vid Søren Kierkegaards författarskap. Ingen enskild författare har betytt mer i mitt liv. På ett eller annat sätt finns Kierkegard med i nästan varje bok, nästan allting jag skrivit. För att parafrasera en av Uppsalas mer kända litterära klassiker kan jag säga: Søren Kierkegaard endast har jag studerat av behov, allt annat av föresats eller nöje! Men att utveckla denna beundran och utreda alla dessa inspirationskällor skulle, här och nu, föra alldeles för långt, kanske också alltför djupt.

På motsvarande vis förbigår jag här raskt en lärdomsbragd av det magnifika slaget, Ernst Robert Curtius *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, som jag läste för en licentiatexamen 1957. Få böcker har imponerat mer på mig, och säkerligen förstärkte denna storståtliga lektyr den känsla av samhörighet med Europa som jag nyss berört. Men denna tegelstensvolym må här lämnas åt sidan, av det enkla skälet att jag redan grundligt fått tillfälle att redovisa den. Det skedde under omständigheter som är så muntert minnesvärda, att nog snarare dessa kunde förtjäna att återberättas.

Den gången låg Victor Svanberg inlagd på Akademiska sjukhuset i Uppsala för att kontrollera sin dåliga mage. Förhöret försiggick alltså vid hans säng på sjukhuset och pågick från klockan nio på morgonen till klockan halv fem på eftermiddagen, med avbrott för läkarnas ronder samt patienternas lunch- och kaffepauser. Då fick tentanden helt enkelt gå ut! Men så var det också en omfattande kurs, närmare bestämt 98 avhandlingar i det större och mindre formatet samt valda delar av världslitteraturen från Homeros till James Joyce, som skulle redovisas. Victor Svanberg hade gott om tid i sjuksängen och njöt uppenbarligen av att ingående få klämma mig på pulsen och diskutera varje enskild bok. Först när skymningen föll och min hustru, som tillagat en festmåltid för att fira evenemanget, redan börjat misströsta och trodde att jag hade ”kört”, gav Svanberg upp och slutade att korsförhöra mig på Dantes *Divina commedia*, Clewbergs oden och Curtius utläggningar rörande exordialtopik. För mig som sett Victor i en kort vit sjukhusskjorta kliva upp ur sängen, tankspritt leta i byrålådorna efter tentamenslistan och skriva in betyget med det vresiga omdömet: ”Du kunde ju faktiskt Din Curtius”, är exordialtopik för all framtid förbunden med eterångorna i sjuksalarna på Akademiska sjukhuset. Men med ett sådant auktoritativt omdöme i ryggen ser jag mig befriad från plikten att här fortsätta redovisningen. Vare nog sagt att man i denna vidunderliga bok kan lära mer om medeltiden, om allas vårt antikberoende och för den delen om europeisk humanism än kanske någon annanstans.

*

I stället vill jag nu avsluta inventeringen med en bok som aldrig förekom på någon tentamenslista och som veterligen heller aldrig kom att spela någon roll i min forskning men som däremot betytt mycket för mig personligen. Också den står på bokhyllan ännu efter sjuttio år och har den dyrbara dedikationen ”Thure på 25-årsdagen från Li”. Den vackra, vita volymen hade nyligen utkommit och var av mig mycket efterlängtd, när en blond flicka tryckte den i min hand den 12 april 1952. Presenten ifråga var Gunnar Ekelöfs diktsamling *Om hösten*. Med givaren-blondinen ingick jag förlovning samma år, hon är alltfört min hustru.

Nu i efterhand betraktar jag *Om hösten* som en av viktigaste och mest levande böcker som kommit i min ägo. Också den slog ner i det rätta ögonblicket. Ty vi får minnas, att Gunnar Ekelöf var den stora idolen under det 1940-tal

som var vårt. Jag minns nätter på studenthem som Fyllebo och Parthenon, då vi som unga studenter nästan inte gjorde något annat än reciterade och diskuterade Ekelöf. På Bruhns matsalar vid S:t Larsgatan satt mina matlags- och proseminariekamrater Folke Isaksson och Sandro Key-Åberg och diskuterade Ekelöf, på Café Alma i universitetets källare höll Dagny Ljung hov för sina adoratörer ständigt analyserande Ekelöf. Och i den diskussionsklubb "Aphididae" (Bladlössen) som vi bildat för att på studentkuporna förbereda oss inför Victor Svanbergs krävande examinatorier, var Ekelöf ett stående samtalsämne. Inte minst min gotländska studentkamrat Ebba Lindqvist gjorde mycket för att föra oss in i Ekelöfs poetiska hantverk, när hon sittande på golvet i sitt studentrum på Parthenon och med jazzmusiken diskret tonande i bakgrunden undervisade oss om hans sinnrika tankar rörande mikrokosmos och makrokosmos. När den magra studentkassan så tillät, brukade vi ibland stå och rycka i Lundequistiska bokhandelns dörr tidigt om morgnarna för att försäkra oss om förstaupplagan av hans nästa diktsamling. Säger förresten inte denna situationsbild rätt mycket om atmosfären i detta sedan länge försvunna Uppsala, på gränsen mellan 1940-tal och 1950-tal? Så mycket betydde poesin, det skrivna ordet, den store diktaren för oss studenter – den gången.

På våren 1952 hade Gunnar Ekelöf fått förnyad aktualitet. Den 7 april – bara några dagar före min 25-årsdag – hade han tilldelats studentkårens Frödingstipendium, "självskrivnen och höjd över all diskussion", som Ruth Halldén uttryckte det, när hon tillsammans med Staffan Larsson, Göran O. Eriksson, Carl-Axel Westholm och Sven Linnér starkt förordade hans kandidatur. Jag minns fortfarande den ofantliga suggestion som utgick från den behovslöse och avsiktslöse poeten, han som genomskådat livsillusionerna och därför kunde behålla ett så rakt och rent tonfall:

Om hösten, om det höstliga
Om den sena blåklockan och surkullan
Om att se och ändå ingenting skyla
därför att ingen avsikt
Om att låta sig älska
Och att låta sig älskas
därför att ingen kärlek
Om att icke
sjunger trasten sin sena sång

Med hisnande tydlighet kunde han formulera kärlekens villkor mitt i dödens och förfallets och höstlighetens stora efterkrigstid, så till exempel i den storartade "Actaeon":

Vän och kvinna!
Vad varje människa bör veta är ljungen
stigen in i den stora blåklockans dunkel
hur molnens höfter som sjunker och stiger
stiger och sjunker –

Nymf, ge mig molnen!
Jag skall vara nöjd med himlens fåglar
Självt fågel i en gudinnas hand!

Det är höst och jakttid
med hornklang över moln och lövverk –
Jag vet en källa djupt in i en grotta
av druvblå skymning –
ty närmare hörs klangen av stövarnas skall

Med åren kom Ekelöf att bli en ständig följeslagare, lika häftigt ingripande i mitt känsloliv som Mozart eller Bach, Stravinsky eller Prokofiev. Inte så att förstå att jag fann mig stå nära hans livssyn, förmodligen har jag alltid haft närmare till Kierkegaards ångestfulla och ironiska själstillstånd och gruvliga allvar. Men Ekelöf fanns där, finns där fortfarande som en motpol till den kierkegaardska kristna tyngden, en motvikt av frihet och naturvuxen grekisk mänsklighet och hednisk stolthet. Under de många år som förflutit sedan *Om hösten* föll i min hand har hans dikter sällan kommit från mitt nattduksbord. Som en *medicina mentis* har jag alltid uppfattat hans ständigt upprepade maxim, att all kultursträvan bottenar i brist, i törst, i hunger. Saknadens storhet har aldrig formulerats vackrare än av Ekelöf. "Somligas väsen är: vara / andras att vara förutan"... som det heter i den dikt som blev vår generationsdikt framför alla andra, "Envoi".

Bara en enda gång mötte jag Gunnar Ekelöf i levande livet. Det var på hösten 1963. Gunnar Tideström hade kallat ett antal framstående kulturpersonligheter till Uppsala för att inleda ett fälttåg mot Skolöverstyrelsens barbariska och tanklösa nedskärning av det klassiska litteraturarvet i gymnasiets svenskundervisning. Ironiskt nog var Ekelöf den ende som hörsammade kallelsen, han kom tuffande i sin lilla bil från Sigtuna. Jag minns honom sittande likt en stor trött

örn på Tideströms tjänsterum i institutionen på Villavägen och förvånades över att han samtidigt kunde vara så uppsluppet munter och spirituell. Men när det blev tal om upprop och fortsatta insatser sjönk han ner i trötthet och letargisk fjärrskådan. Nej, sådant orkade han inte med! Och för övrigt skulle han fara till Grekland . . .

Slumpen fogade det så att jag fick sällskap med Ekelöf, när sammanträdet avslutats. Vi vandrade genom Engelska parken, där gula löv täckte marken och allt var mycket höstligt och Ekelöfskt. Nu eller aldrig måste det bli sagt! tänkte jag. Vem vet om jag någonsin träffar honom mer i sinnevärlden? Jag tog mod till mig och stammade fram några generade tacksamhetsord och avslutade med den lika genuina som patetiska bekännelsen: ”Utan Er poesi hade jag förmodligen inte kunnat leva” . . . Jag såg hur Ekelöf studsade, blev röd och förlägen. Han tackade mycket hastigt och försvann i riktning bort mot Carolina Rediviva. Några dagar senare anlände ett brevkort, formulerat med all den grekiska grace som är så karakteristisk för Ekelöf. Det är dagtecknat i Sigtuna den 3 november 1963 och har fått ligga kvar som ett dyrbart minne i mitt exemplar av *Om hösten*:

Jag ville gärna tacka för de vänliga ord Ni sade då vi skildes. Saken är, som så ofta, dubbelsidig. Jag själv skulle inte heller ha kunnat leva om jag inte kunnat dikta. Alltså är vi, var på sitt håll, skyldiga att offra en duva åt någon okänd gudinna.

Med bästa hälsningar
Gunnar Ekelöf

Geijer, Kierkegaard och universitetet

Avskedsföreläsning vid Uppsala universitet den 24 maj 1993

Alldenstund, ärade åhörare, de kungliga förordningarna ålägga mig att ännu en stund uppehålla er, så må själva denna ämbetsplikt ge en ursäkt för att jag, väl vetande min obetydlighet, dock vågar tala i en så vittfrejdad församling. (...) Men ett medelmåttigt tal får kanhända tillräknas de medelmåttiga felen.¹

Med dessa ord tillträdde den 34-årige Erik Gustaf Geijer som professor i historia vid Uppsala universitet. De ödmjuka fraserna är hämtade ur hans installationsföreläsning den 27 mars 1817 och utgör naturligtvis ett prov på den självförminskningens formel, som enligt talekonstens uråldriga regler bör inleda varje självmedveten professors retoriska framträdande. Dock bör det kanske tilläggas, att orden inte uttalades på svenska utan på latin. Geijer inträdesföreläste på latin över det ståtliga ämnet *De principatu orbis terrae Europae*, ”Om Europas världsvälde”. Anförandet utgjorde, kan man säga, en flammande beaktelse till Europa, till Europatanken, till den europeiska kulturgemenskapen, grundad som den är på friheten som ledande samhällelig princip, låt vara att föredragshållaren samtidigt varnade för tidens två konkurrerande stormakter, Amerika och Ryssland som visade så oroande tecken på att hota det europeiska världsväldet.

Det skulle föra för långt att här diskutera, om Geijers synsätt fortfarande är aktuellt. Men i sina mest fundamentala drag är uppläggningsen inte ointressant. I ett läge då kronprins Karl Johan just nyorienterat vår utrikespolitik, då 1812 års idéer just börjat vinna anklang i landet och då Geijer mer än alla andra blivit ett språkrör för den uppflammande svenska nationalismen, för göticismen, i denna situation valde han att uttala sin varma anslutning till Europa. För

¹ E.G. Geijer, Om Europas världsvälde. Geijers installationsföreläsning som professor i historia vid Uppsala universitet den 27 mars 1817 (*Samlade Skrifter* II, s. 363–374).

Erik Gustaf Geijer fanns det uppenbarligen ingen motsättning mellan att vara svensk och att vara europé.

Med Geijers inträde på historieprofessuren började en storhetstid i Uppsalas lärda historia. Man kan, som Nils von Hofsten gjort, fråga vilket som är störst: Erik Gustaf Geijers betydelse för Uppsala universitet, eller Uppsala universitets betydelse för Erik Gustaf Geijer?² Naturligast är att tala om en växelverkan, en växelverkan som gjort vår svenska kultur rikare än den eljest skulle ha varit. I kraft av sin personlighet, med hela sin karismatiska utstrålning blev Geijer inte bara en symbolgestalt utan något av sin tids orakel. När han från 1815 och åren närmast därefter, om lördagarna, höll sina legendariska föreläsningar om Sveriges historia en trappa upp i Gustavianum, fylkades stora delar av studentkåren, stadens societet och ibland även valda delar av hovet vid hans kateder. Och nästa dag var hans ord spridda över landet. Fyra gånger under sin tjänstetid hann Geijer utöva ämbetet som rektor magnificus, tjänsten alternerade den gången mellan alla i tjänst varande professorer. Med kraft slog han, både som lärare och som rektor, vakt om Uppsala universitets självständighet, inte minst juridiskt, och motsatte sig alla planer på att förlägga verksamheten till Stockholm.³ Gång efter annan avvisade han diverse anbud att lämna Uppsala och forskningen för andra uppgifter, så t.ex. då han 1812 tackade nej till att bli kronprinsens lärare⁴ eller när han 1834 avböjde biskopsstolen i Karlstad. Man kunde också nämna året 1840, då han tackade nej till att inträda som statsråd i regeringen. Särskilt episkopatet i Karlstad var ju eljest lockande, eftersom Geijer var värmlänning och biskopsstolen skulle ha givit honom en trefaldigt högre lön än professuren.⁵ Till systemen Jeanne Marie skriver han vid detta tillfälle: ”Jag har i flera år njutit publikt understöd för författandet af Sveriges Historia, som ännu till minsta delen är af mig fullbordad. Jag kommer ej af fläcken dermed såsnart jag ej, så-

² Nils von Hofsten, Inbjudan till den minnesfest varmed Uppsala universitet den 23 april 1947 högtidlighåller Hundraårsminnet av Erik Gustaf Geijers död. Utfärdad av Nils von Hofsten, Universitetets rektor, s. 3. Ingår i Nils von Hofsten, *Bidrag till Uppsala universitets historia*, Uppsala 1928–1947.

³ Jfr E.G. Geijer, Nytt 'Ett och annat' i anledning av frågan om den akademiska jurisdiktionen (1822–23), (*S.S.* III, s. 161–335). Se även Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977*, Uppsala 1976, s. 144 samt Torgny Segerstedt, Geijer – den samhällsverksamme, *Geijerjubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*, s. 17 f.

⁴ E.G. Geijer i brev till Esaias Tegnér den 25 juni 1812 (*S.S.* XIII, s. 214 f.) och till Lars von Engeström (*S.S.* XIII, s. 253 f.).

⁵ John Landquist, *Geijer. En levnadsteckning*, Stockholm 1954, s. 242.

som här, lefver midt bland Biblioteker och Archiver. Det är ett *dagsverke för lifvet* som jag åtagit mig i nationens, i världens ögon. Jag kan ej bli det otrogen.”⁶ Men denna trohet mot forskningen, plikten att stanna vid sin läst och fullgöra sin akademiska uppgift som lärare och forskare, innebar för Geijer ingen som helst uppoffring. Professorsämbetet var en syssla som han inte ville byta ut mot någon annan. Särskilt de första åren i tjänsten, då han var mer produktiv än någonsin, tycks ha varit sällsynt lyckliga. Om dessa år lär han ännu på dödsbädden ha fällt yttrandet: ”*Då* dugde det att leva”.⁷

*

Men man får för Geijers senare framgångar vid alma mater inte förbise, att det också hos honom fanns ett ungdomsskede, då han tvekade om yrke och levnadsbana. I bakgrunden fanns där en sträng far, en myndig värmländsk brukspatron, som helst såg att sonen inhämtade de naturvetenskapliga och matnyttiga kunskaper, nämligen mineralogi och matematik, som kunde behövas, ifall han skulle bli faderns efterträdare på bruket där hemma. I nödfall kunde han tänka sig, att Erik Gustaf utbildade sig till teolog och därmed vann den säkra utkomst som en kyrkoherde i dåtidens Sverige kunde påräkna. Men fastän Geijer i förstone lekte med tankar på både naturvetenskap och teologi och fastän han någon gång drömde om den diplomatiska banan och länge även irrade mellan olika akademiska discipliner – han författade avhandlingar för både adjunktur i filosofi och docentur i latin, innan han slutgiltigt bestämde sig för historien – vilar det över hela hans studietid ett drag av sorglös glädje och bekymmerslöshet.

Nog för att han i sina *Minnen* (1834) kan skildra denna ungdomstid, med det osäkra letandet efter en identitet, som en period av förtvivlan. Och visst går han så långt, att han påstår att ”ingen har varit så utan självförtroende” som han.⁸ Men som min lärare i det litteraturhistoriska proseminariet, den fina Geijerkännaren Elsa Norberg en gång träffande uttryckte det, inför sådana bekännelser ”kan man endast med ett leende konstatera Geijers djupa obekantskap med hur en osäker människa av neurotisk karaktär har det ställt. Något av det mest påfallande i hans kamp mot bristen på självförtroende är nämligen just

⁶ S.S. XIII, s. 188.

⁷ Landquist, a.a. s. 138.

⁸ S.S. VII, s. 322.

hans ytterst beslutsamma och positivt fruktbringande sätt att bemästra den.”⁹ Trots alla forskningens försök att förse Geijer med klädsamma kriser och själsliga komplikationer, kommer man knappast ifråga att han på djupet och i grunden var en ganska trygg natur, fostrad av goda föräldrar och gynnad av naturen. Det må vara, att han hade det trögt i portföljet och rentav fick sin professur under omständigheter som för oss sentida betraktare inte ter sig alldeles uppbyggliga. Som Henrik Schück visat, ser det inte bättre ut än att Geijer faktiskt hamnade på valbar plats på sitt professorsförslag genom att man felräknade rösterna i konsistoriet.¹⁰ Och som Fredrik Böök med den lundensiska illviljans skarpblick närmare utvecklat, drog sig sedan Geijer inte för att med häst och vagn nattetid resa till Stockholm för att med trägna uppvaktningar hos höga vederbörande söka uppnå det åtråvärda ämbetet. Där antichambrerade han hos Uppsala universitets kansler greve Magnus Brahe, utrikesministern Lars von Engeström och kronprinsen själv. Inte minst tycks han ha bearbetat Jacob Adlerbeth och dennes inflytelserike förman i ecklesiastikexpeditionen Nils von Rosenstein.¹¹ Men myglet hos högt uppsatta gynnare och vänner får kanske inte överbetonas. Vi får komma ihåg, att uppvaktningar hos överheten tillhörde den tidens stående konventioner. Geijer skilde sig härvidlag inte nämnvärt från sina samtida. Hur som helst, när han väl passerat den trånga porten och blivit utnämnd, artade sig hans tid som professor och *homo academicus* till en sannskyldig triumffärd. Mötet med universitetet, med universitetslivet, blev i hans fall inte bara ett harmoniskt förhållande. Det blev ett kärleksförhållande.

*

Hur helt annorlunda formade sig inte Søren Kierkegaards möte med Köpenhamns universitet. Det sunda svenska geniet och det sjuka danska, vilken våldsam kontrast i tidens idéliv! Men innan jag går in på Kierkegaards kontakt med och konfrontation med universitetslivet, låt mig först summariskt erinra om några allmänna beröringspunkter mellan de båda storheterna. Jag tänker då inte på att de var varandras samtida eller att de tidvis – var och en i sitt land

⁹ Elsa Norberg, Erik Gustaf Geijer. *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*. Tredje delen, Stockholm 1956, s. 198.

¹⁰ Henrik Schück, När Geijer blev professor. *Ur gamla papper. Populära kulturhistoriska uppsatser*, Femte serien, Stockholm 1902.

¹¹ Fredrik Böök, När Geijer blev professor. *Svensk vardag. Essayer*, Stockholm 1922.

– nära nog dominerade den intellektuella scenen. Såvitt vi vet och märkligt nog läste de aldrig varandra eller låtsades om varandras existens. Viktigare är kanske, att de båda omfattade en djupt kristen övertygelse. Båda var de, Kierkegaard under hela sin levnad och Geijer mycket länge, konservativa. Båda tog de intryck av romantiken, men båda kom de att till sist göra upp räkningen med romantiken. Av tidens mäktiga och framträngande universitetsfilosofi, hegelianismen, var de inte opåverkade. Men, var och en på sitt sätt, utformade de efterhand en personlighetsfilosofisk spekulering som kom att resa ett mäktigt värn mot hegelianismen, dess panteism och abstrakta historiefilosofi. Härefter var de varandras likar och häri fullgjorde de, var och en på sin ort, sin kanske viktigaste filosofiska insats. Det hör på visst sätt till idéhistoriens inre logik, att eftersom de existensfilosofiskt delvis tänkte så lika, så framträder vid ett närmare studium också desto skarpare olikheterna mellan dem. Mot Geijers optimistiska och sociala livstolkning står Kierkegaards pessimistiska och individualistiska. Och detta fick till följd, att de inte sällan kom att konkurrera om själarna. I min andra bok om existencialismen har jag försökt visa, hur Geijertraditionen här i Sverige utgjort en barriär mot både Kierkegaard och allsköns kontinental existensfilosofi, hur Geijer så att säga inkapslat och oskadliggjort Kierkegaard och Kierkegaardimpulserna, och detta ända in i vårt eget århundrade.¹² Först på senare tid har vinden vänt till Kierkegaards förmån.

*

Med dessa allmänna likheter och olikheter i minne kan vi inte låta bli att fraperas av en sak: att de såg på universitetet, på forskningen och universitetslivet med mycket olika ögon. Om Geijer älskade universitetet, så ogillade och hånade Kierkegaard det. Kierkegaards ovilja mot allt akademiskt har säkerligen sin bakgrund i hans arv och tidiga barndom. Om Geijer var född under en lycklig stjärna, så var Kierkegaard det inte. Där står han, enslingen, puckelryggen, det överreflekterade geniet med ett från början komplicerat och traumatiskt förhållande till sina dagars upphov. Ty också i hans fall fanns där en myndig och maktfullkomlig fader i bakgrunden, bara med den skillnaden att patriarkatet i

¹² Thure Stenström, *Existentialismen i Sverige. Mottagande och inflytande 1900–1950*. (Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum, 13), Stockholm 1984, s. 43 f., 54 f., 57, 61, 68 ff.

hans öde ingrep så mycket grymmare. Kierkegaards far släppte aldrig greppet om sonens liv utan styrde och fjärrstyrde det ända fram till dödsögonblicket.

Med all säkerhet hade Kierkegaard aldrig över huvud taget valt att studera vid universitetet, om inte fadern, den välbeställda klädeshandlaren, så hett hade önskat, att han skulle bli teolog och präst, detta i likhet med den äldre brodern Peter Christian, som ju till sist avancerade till posten som biskop över Själland. I bakgrunden fanns faderns behov av att gälda en religiös skuld från ungdomen, sönerna skulle sona vad han förbrutit. Tidvis försökte Søren att rycka sig lös ur faderns stränga välde, vilket tog sig det uttrycket, att han på trots flyttade hemifrån och försökte leva ett lössläppt bohemliv på Köpenhamns krogar och bordeller, så vilt han nu vågade och förmådde med sin skröpliga lekamen och med sina svåra psykiska hämningar. Men när fadern dött, inträffade den första svåra krisen i hans liv, och han återupptog de avbrutna universitetsstudierna med en intensitet som är frapperande. På kort tid absolverade han sin teologie kandidatexamen och disputerade kort senare för filosofie magistergrad på avhandlingen *Om Begrebet Ironi med særlig Hensyn til Socrates* (1841). Han avlade därmed vad som i andra danska fakulteter på den tiden närmast kan anses motsvara en regelrätt doktorsgrad.

Med detta hade han fullföljt löftet till fadern åtminstone delvis, han var nu formellt kompetent att söka den tilltänkta kyrkoherdebefattningen på landet. Men så långt som till prästvigning kom det aldrig, fastän Kierkegaard för all del några gånger beträdde predikstolarna i Köpenhamns kyrkor. Snart insåg han, att hans uppgift inte var att eftersträva ett ämbete vare sig vid universitetet eller i kyrkan. Därtill utgjorde hans tungsinne och hans hämningar, kanske också hans temporalepilepsi ett alltför stort hinder. Pålen i köttet, ångesten, krampanfallen och den kroppsliga vanmakten höll honom i stället fast vid skrivpulpeten. Inom loppet av några få, korta år skapade Kierkegaard vad han med berättigad stolthet kallade en litteratur i den danska litteraturen. Som förmögen arvtagare och rentier kunde han leva ett bekvämt privatliv som lärd och som författare. När han avled av ryggmärgsförlamning (spinal paraly) år 1855, var han endast 42 år gammal. Den avsevärda förmögenhet som han fått i arv efter fadern och som han framgångsrikt förvaltade bl.a. genom fördelaktiga aktieköp var då förbrukad, återstoden räckte nätt och jämnt till att bestrida begravningskostnaderna. I detta såg Kierkegaard ett gudomligt tecken. Gud,

eller som han brukade säga, ”Styrelsen” hade i sin nåd tillsett, att han fått föra verket till sin fullbordan.¹³

*

Vi har här kommit fram till en fullkomligt avgörande skillnad mellan dem. Medan Geijer valde att bli en författare innanför universitetets ramar, valde Kierkegaard att bli det utanför. I strid med kyrka och universitetsetablissemang kom han att föra sitt fälttåg för en ny och allvarligare livsform. Och vi skall strax återkomma till de uttryck som detta fälttåg tog sig. Men låt mig först notera, att det finns viktiga och slående likheter – i till synes obetydliga detaljer – i de båda kontrahenternas utrustning och bildningsgång. Det kan gälla en sådan konkret och enkel sak som deras inställning till de klassiska språken. Båda hyllade de nämligen med lidelse de klassiska språken och det antika litteraturstudiet. Båda var de mycket framstående latinare och inte oävna heller i grekiska. Geijer förfäktade redan i en tidig skrift som prisskriften om inbillningskraften 1810 den nyhumanistiska tanken, att ungdomen vid universiteten alls inte bör syssla med praktiska och yrkesförberedande studier. I stället bör de vid universitetet lära sig att tänka, vilket bäst sker teoretiskt.¹⁴ Och i synnerhet tränas tanken och den logiska förmågan genom studier i latin. Både Geijer och Kierkegaard omfattade – kan man säga – formalbildningens grundsatser, och Geijer omsatte dem länge i både praktisk pedagogik och i utbildningspolitik. Det löper som en röd tråd genom hans skrifter under hela hans konservativa period och långt fram på 1820-talet, då han sitter i den s.k. snillekommitté som har till uppgift att reformera den högre utbildningen, att han vill värna om de klassiska studierna vid gymnasier och universitet, att han distinkt avvisar utilism och allsköns folkbildningsutopism.

Vi vet också, att han själv skrev latin med bravur och största lätthet. Det märks t.ex. när han enligt tidens sed författade elevernas avhandlingar. Av de 66 avhandlingar som tillkom under Geijers professorstid i ämnet historia, har han med säkerhet skrivit 42 stycken själv och med viss sannolikhet ytterligare 4, samtliga naturligtvis på latin. Ty detta hörde till den akademiska konventionen ännu vid denna tid. Professorn skrev avhandlingstexten, lärjungen i sin sida

¹³ Jfr F.J. Billeskov Jansen, *Kierkegaard. Introduktion til Søren Kierkegaards liv og tanker*, København: Rhodos, 1992.

¹⁴ Segerstedt, a.a. s. 18 f.

försvarade – alltid på latin – de teser som var fogade till avhandlingen. Systemet kan verka egenartat, och det hör till saken att det också redan under Geijers livstid väckte kritik och klander. Samtidigt innebar det bestämda fördelar, i så måtto att det avsevärt drygade ut de magra professorslönerna. Professorerna satt inte på grön kvist. Men för varje avhandling som de författat (i regel inte alltför omfattande), uppbar de från respondenten ett rejält arvode. Avhandlingsskrivandet var alltså för dem en välkommen biinkomst. Därtill kunde de kostnadsfritt och utan egna tryckkostnader, dem fick eleverna stå för, bekvämt prångla ut sina egna forskningsresultat.¹⁵ När man betraktar den livliga handledningsverksamhet som somliga professorer i våra dagar utvecklar och som ibland medför att de rentav medverkar i avhandlingstexten, kan det ligga nära till hands att tycka, att situationen inte mycket ändrat sig sedan Geijers dagar, låt vara att språket förändrats liksom också – dessvärre! – den ekonomiska ersättningen. Men Geijer själv var förutseende nog att upptäcka, att systemet inte främjade elevernas självständighet, och det säger åtskilligt, att det under hans tjänstetid likväl förekommer ett par avhandlingar på modersmålet, en av dem författad av Geijer själv och en annan av hans son Knut.¹⁶ Det invarslar en ny tid som skall komma. Men till alldeles övervägande delen fullgjorde alltså Geijer sitt skriftställerier för elevernas räkning – på latin.

*

Också Kierkegaard var en mycket driven latinist. Den unge Søren, som eljest inte utmärkte sig för att vara något skolljus, blev redan i gymnasiet så försigkommen i latin, att hans behandling av det ädla romarspråket väckte omgivningens förtjusning och beundran. Ja, det gick så långt, att hans latinlektor vid Borgerdydskolen, en viss titulärprofessor Michael Nielsen, anställde honom som hjälpreda, som ett slags biträdande lärare, för att rätta och bedöma kamraternas latinstilar.¹⁷ Vi är väl underrättade om vilka latinska klassiker han gjorde sig förtrogen med redan på skolbänken.¹⁸ Och när jag läser den kanske käraste

¹⁵ Bengt Henningsson, *Geijer som historiker*, Uppsala 1961, s. 38, 65–69.

¹⁶ Henningsson, a.a. s. 67.

¹⁷ H.P. Holst i brev till H.P. Barfod, i: *Erindringer om Søren Kierkegaard*. Samlet udgave ved Steen Johansen, Kbhvn 1980, s. 19.

¹⁸ Michael Nielsen, Søren Kierkegaards latinlärare och skolans föreståndare, ”Skole-Vidnesbyrd”, i: *Erindringer om Søren Kierkegaard*, s. 20 f.

lektyren i mitt privatbibliotek, de 25 volymerna av Kierkegaards *Papirer* – d.v.s. den väldiga svit av dagböcker, som han författade parallellt med det offentliga författarskapet – kan jag inte låta bli att frapperas av den lätthet, med vilken han långt upp i åren minns och citerar sina latinska klassiker. Det är som om han hos dem hade sina närmaste umgängesvänner och samtalspartners.

Med tanke på att latinet vid denna tid ännu var en inkörsport till det akademiska studiet och disputationerna hur som helst alltid försiggick på latin, kunde man kanske ha väntat sig, att Kierkegaard skulle ha skrivit sin magisteravhandling på latin. Men det gjorde han inte, och här står vi inför en intressant paradox. Medan Geijer med tiden hörsammade den nya tidens krav och rentav övergick till att yrka på att studenterna inte bara borde skriva sina avhandlingar själva utan rentav skriva dem på svenska, var Geijer själv i sin egen akademiska vandel så konservativ, att han skrev både sina egna och andras avhandlingar på latin. Den konservative Kierkegaard däremot, som i de flesta avseenden motsatte sig alla nymodigheter, var så långt före sin tid, att han på sommaren 1841 författade sin avhandling på modersmålet, på danska. För att få detta förfaringssätt godtaget, var han visserligen tvungen att gå ända till kungs för att söka utverka dispens. Och kung Christian VIII gav honom nådigt tillstånd, låt vara först efter oändliga turer och krångliga remisser: papperen vandrade ner till direktionen för de danska universiteten, sedan till rektorn för Köpenhamns universitet, den kände naturvetenskapsmannen och fysikern Hans Christian Ørsted, sedan till konsistoriet och slutligen till fakulteten och där till närmast berörda professorer. Men trots det kungliga medgivandet utlöste Kierkegaards tilltag både uppseende och klander i omgivningen. Inte minst gäller detta om den av fakulteten utsedda betygsnämnden, som ju enligt dansk tradition hade att godta avhandlingen redan före disputationen, d.v.s. innan den kommit upp till ventilering. Den bitske filosofen Frederik Christian Sibbern, dekanus i filosofiska fakulteten, talade t.ex. – som Carl Weltzer utrett i en intressant uppsats – om ”en eiendommelig og særegen Marcherings- Gang- og Slentremaade” och tyckte, att ett och annat som tillhörde den lägre stilarten lämpligen borde rensas ut och skäras bort vid den slutliga översynen före tryckningen.¹⁹ Och latinprofessorn Johan Nikolai Madvig drämde till med ett ännu hårdare om-döme och talade om ”en selvbehagelig Jagen efter det Piqvante og Vittige, der

¹⁹ Carl Weltzer, Omkring Søren Kierkegaards Disputats, *Kirkehistoriske Samlinger* Sjette Række. Udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, Sjette Bind, København 1948–1950.

ikke sjelden slaaer over i det reentud Plat-Smagløse”.²⁰ De båda professorerna i grekiska, Frederik Christian Petersen och Peter Oluf Brøndsted, de filosofiska lärarna Rasmus Nielsen och Hans Lassen Martensen var något mildare i sina omdömen men inte entusiastiska. Petersen t.ex. tyckte, att ”adskillige Udskeielser i den sarkastiske og raillerende Stilart burde borttages, som upassende i ett akademisk Skrift.”²¹

Och visst är det sant, att författarens danska stilkonst i denna avhandling är mycket oakademisk. Stilen är oftast personlig, livfull och lidelsefull, som om författaren långt mer önskade att pröva sina skönlitterära krafter än iaktta de regler som gäller för den akademiska högprosan. Samtidigt är framställningen full av ironi, som om han ville driva gäck med hela företaget och göra spott och spe av hela disputationsförfarandet. När disputationen slutligen ägde rum den 29 september 1841, försiggick den på latin. Ventileringen gällde också här – enligt de rutiner jag nyss redovisat – inte avhandlingstexten som sådan utan endast de elva latinska teser, som i ett supplement fanns fogade till disputationen. Disputationsakten varade i sju och en halv timme och tycks ha varit en mycket dramatisk tillställning. Fastän både utsedda opponenter och extraopponenter – tillsammans taget nio personer! – uppbjöd alla sina krafter för att knäcka Kierkegaard, kan man säga, att det tilltänkta offret gick segrande ur striden. Kierkegaard talade nämligen flytande klassiskt latin och hade inga som helst svårigheter att värja sig. Ja, av bevarade källor framgår det, att han formligen sopade golvet med sina motståndare. Han ”legede Himmelspræt med Fakultetet”, som ett närvarande vittne något mer städat uttryckte saken.

Den vrenskande oppositionsmannen och revoltören Søren Kierkegaard blev aldrig vare sig docent eller professor och ville kanske heller inte bli det. Magisterdisputationen 1841 kom att bli hans första och sista personliga kontakt med universitetet. Redan när examensbeviset, det eftertraktade magisterdiplomet, tillsändes honom, satt han på tåget mot Berlin. Han hade just slagit upp förlovningen med Regine Olsen, marken gungade under hans fötter, och han var på väg in i den litterära bearbetning av krisförloppet som han skulle komma att redovisa i *Enten-Eller* och *Gjentagelsen*.

*

²⁰ Weltzer, a.a. s. 294.

²¹ Weltzer, a.a. s. 296.

Ändå bildar avhandlingen om Sokrates på sätt och vis en vattendelare i hans liv. Ty det intressanta är ju, att han här valde att skriva om en gestalt, som kom att följa och förfölja honom under hela återstoden av hans författarbana. Ja, man kan undra: skrev han egentligen Sokrates-avhandlingen i första hand för att akademiskt meritera sig? Eller skrev han den snarare för att komma till rätta med sig själv? Ville han komma underfund med en tänkare, som på många sätt utgjorde hans själsfrände, en av dessa valfrändskaper som han på en och samma gång attraherades av och repellerades av?

I magisteravhandlingen betraktar han ännu Sokrates med kritiska ögon, i ett negativt ljus. Med Sokrates, skriver han, gjorde begreppet ironi sitt intåg i världen. Denne blev på det sättet inkarnation och bärare – Kierkegaard sitter ännu fast i hegelska tankemönster – av en hel tidsålders intellektualism. Sokrates ifrågasatte allt och alla, till och med gudarna, och blev därmed Västerlandets förste nihilist. Och han var ingen god medborgare eller lärare, han förförde ungdomen och ifrågasatte – här följer Kierkegaard återigen Hegel – själva statsbegreppet. Hans bottenlösa ironi gör honom svår att fånga, att avbilda, lika svår att avbilda (säger Kierkegaard) som det är svårt att avbilda den folksagans tomte, vars hatt gjorde honom osynlig. Och man anar här, hur Kierkegaard trots allt har en smula svårt att dölja sin fascination för den gäckande och gåtfulla gestalten. Men i huvudsak framställs likväl den sokratiske pedagogiken som destruktiv och nedbrytande. Sokrates avsikter må ha varit välmenande, men hans verksamhet ledde aldrig över i något positivt. Han väckte ungdomens kunskapstörst, men han stillade den aldrig. Därför representerar han det farliga i europeiskt tänkande, han är ett slags ironins onda ande.²²

Så lät det ännu i magisteravhandlingen 1841. Men bara några år senare kom omsvängningen. Från att ha varit en förförare och bedragare, växlar Sokrates nu gestalt och framträder i *Philosophiske Smuler* (1844) som en redlighetens talesman. Och i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) framtonar han på varje sida som en idealgestalt, ja växer efterhand till att bli ett Kierkegaards identifikationsobjekt. I en rad viktiga avseenden får Sokrates nu drag som erinrar om Kierkegaards egen hin enkelte. Han är oppositionsmannen som vågar trotsa samtiden och statsmakten. Han är människan som vågar välja och ta ansvar för sitt tänkande. Sokrates demonstrerar, att tänkandet inte är till för

²² Jfr Lars O. Lundgren, *Sokratesbilden. Från Aristofanes till Nietzsche*. (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Literature, nr 20), Stockholm 1978, s. 147 ff.

sin egen skull utan lyckas omsätta lära i liv. Han vågar till exempel att med sin modiga död satsa på sin förvissning, att odödligheten faktiskt finns. Därmed lyckas han med det svåra och oerhörda att – som Kierkegaard uttrycker saken – ”reduplicera sitt tänkande i existens”, att uppnå den äkthet som utgör existensfilosofins slutmål. Och han är en innerlighetens och lidelsens talesman, hans hedniska förkunnelse blir på det sättet ”en Analogie til Troen, sensu eminentiori”, eftersom han inte grundar sin övertygelse på det som är intellektuellt visst och säkert utan i stället lyssnar till rösten i sitt inre, sin *daimonion*. Denna samvetets röst är för Kierkegaard viktigare än alla intellektuella instanser. Därmed är ståndpunktsförskjutningen fullbordad. Sokrates har kommit så långt bort från att vara en intellektualistisk sofist som gärna tänkas kan.

När Kierkegaard på detta sätt omvandlat Sokrates till något som bra nära liknar en trons hjälte – hela denna idéutveckling har utretts av Jens Himmelstrup i ett klassiskt arbete²³ – förutsätter ståndpunktsförskjutningen naturligtvis, att han fjärrat sig från sina ursprungliga hegelska positioner. Och denna revision av Sokratesbilden går hand i hand med vad som händer i Kierkegaards eget författarskap. Med pseudonymtekniken och med sin s.k. indirekta metod valde han, han säger det explicit, att vandra i Sokrates fotspår. Det kom nu an att skriva på ett sådant sätt, att läsarna inte valde att svära på magister Søren Kierkegaards ord utan i stället tvingades in i sitt eget val. Sokrates maieutik anvisade vägen: lärjungarna skulle animeras till självverksamhet, till egna, personliga val och ståndpunktstaganden. Valets filosofi får i Sokrates, kan man säga, en bundsförvant och garant. Och därmed slog Kierkegaard in på alldeles andra vägar än t.ex. Nietzsche, som ju i *Götzendämmerung* (1889) snarast skärpte den kritik som han inlett redan i *Geburt der Tragödie* (1872) och som utmålade Sokrates som själva inbegreppet av en steril och ödesdiger intellektualism, ett utslag av dekadensen i dess pryddo, den fula folklighetens motståndare till allt aristokratiskt och ädelt.²⁴

*

Inte så Kierkegaard. Om det är något som Kierkegaard håller Sokrates räkning för, så är det att denne aldrig blev docent eller professor, ja att han inte hade det

²³ Jens Himmelstrup, *Søren Kierkegaards Opfattelse af Sokrates. En Studie i dansk Filosofis Historie*, København 1924.

²⁴ Lundgren, a.a. s. 166–174.

minsta gemensamt med den andefattiga ämbetsmannakår Kierkegaard ständigt mötte vid universitetet i sin samtids Köpenhamn och som han så djupt föraktade. Vad han därvid har i sikte är förstås i första hand universitetsteologerna, som stannat kvar i de positioner som han själv övergivit, d.v.s. genomsyras av en föraktlig efterhegelianism som försöker göra Guds handlande i historien intellektuellt begripligt. Genom både det utgivna författarskapet och i dagböckerna löper en skarp vidräkning med dessa Hegelfrälsta akademiker, väller en mäktig flod av frän ironi och flödande hån mot docenterna och professorerna, en vidräkning som i vissa stunder kan komma oss sentida läsare att tänka på 1600- och 1700-talens klassiska lärdomssatirer (Molières och Holbergs persiflage av de lärda) men som oftast vida överträffar dem i hetta och lidelse.

Det lyser och glittrar av förakt för den teoretiska människan i dessa Kierkegaards anteckningar, det blixtrar av frän och genomskådande människokunskap. Och det sparas inte på hånet. Tänka sig professor Hegel, skriver Kierkegaard – och man hör formligen hans hesa hånskratt i bakgrunden! – som sitter där och bygger sitt stolta tankesystem men som helt och hållet lyckas förbise den ”lillebitte Dangel, som den existerende Hr. Professor er, der skriver Systemet”.²⁵ ”Hegel var Professor i Philosophie, ikke Tænker”, lyder det bistra domslutet.²⁶ Särskilt teologiprofessorerna kommer i skottgluggen, när Kierkegaard avlossar sina salvor. De tror att man kan behandla religionen som ett vetenskapligt spørsmål, objektivt, utan att det angår ens eget personliga liv. Kristendomen, skriver han, ”vil ikke længere taale denne uforskammede Objektivitet med hvilken man – bliver Professor i – at Andre bleve korsfæstede [...]”²⁷ Dessa professorer lyfter lön, de lever ett bekvämt borgerligt liv, de förvärvar Dannebrog-Orden och kommer in i akademier på att göra vetenskap av detta, att det fanns en människa som lidit och korsfästas för deras skull, att det funnits lidande sanningsvittnen. ”At være Professor [...] i Det, som et Par Fiskere har sat ind i Verden”,²⁸ att bli professor på att utlägga och intellektuellt förklara Kristi lidande på korset, vilken himmelskriande absurditet!

²⁵ Søren Kierkegaard, *Samlede Værker*, IX, København 1963, s. 104. Citerat av F.J. Billeskov Jansen, *Kierkegaard. Introduktion til Søren Kierkegaards liv og tanker*, København 1992, s. 61.

²⁶ De följande citaten ur dagböckerna är hämtade från *Søren Kierkegaards Papirer*. Anden forøgede Udgave ved Niels Thulstrup, Bd I–XVI. København 1968-1978. Elakheten om Hegel från X, 2 A, 431, s. 308.

²⁷ X, 4 A, 532, s. 350.

²⁸ X, 2 A, 633, s. 452.

Och lika illa som det är med professorerna, är det förstås med docenterna, detta glosögda släkte som författar mer eller mindre oläsbara meriteringsavhandlingar utan att någonsin leva som de lär, utan att ha kurage att omsätta sitt tänkande i praktisk handling. Också de förvandlar andras lidande och lidelse till ett näringsfång men saknar själva helt och hållet lidelse, engagemang. ”De fleste Docenter ere saa flynderagtige, att man gjerne kunde flaae dem – uden at pine et lidenskabeligt Ord ud af dem”.²⁹ Det är den heliga vetenskapliga objektiviteten, som utgör deras riktmärke, samt förstås avancemanget, äran, nästa pinne på karriärstegen. Att forska och undersöka, att ge ut böcker, att docera är onekligen vad som betalar sig här i timligheten, fastslår Kierkegaard. Men man docerar sig inte in i evigheten.

Som ett stående, ständigt återkommande inslag i denna holmgång med de lärda, skymtar också Kierkegaards fruktan att själv en gång falla offer för docenterna och professorerna, att bli en fotnot i deras avhandlingar, att hamna i deras föreläsningar, jag var närapå att säga avskedsföreläsningar. Med befogad självkänsla fastslår han, att han i Danmark efterlämnar ett väldigt intellektuellt kapital, men att den stund skall komma då rovfågeln samlas kring bytet och då detta stora tankearv kommer att förskingras och förfuskas av professorerna och docenterna, ”som er mig saa uhyre imod”.³⁰ ”Jo, jeg takker, naaer jeg engang døer, her vil blive noget for Docenter. Disse nederdrægtige Slyngler!”³¹

Ett intressant inslag i denna akademikerkritik är därvid den ständigt upprepade tanken, att akademikerna är inbilska och uppblåsta nog att tro sig vara den historiska utvecklingens krön, det vetenskapliga framstegets blomma. Ty utveckling och framsteg är alltid de kryckor varmed de stöttar sin självkänsla. Därav deras vanföreställning, att man nödvändigtvis tänker bättre, därför att man skrudar sig i modern teori, att vetenskapen à tout prix framskrider och fortskrider – från något sämre och mer primitivt till något bättre och mer utvecklat – och att man följaktligen ingenting har att lära av dem som gick före oss, de gamle. Vilken enfald, vilken omåttlig självförhåvelse, menar Kierkegaard, som ju i sin egen konservativa historiebetraktelse inte står främmande för en guldålderstanke, nämligen den att historien faktiskt en gång kulminerat med Kristus och att den sedan dess bara visar prov på ett enda fortgående

²⁹ VI, B 53, 17, s. 145.

³⁰ X, 4 A, 628, s. 443.

³¹ XI, 1 A, 136, s. 95.

förfall.³² Men professorerna och docenterna är som alltid, inskräper han, ”kjendelige paa, at de mene, at være den høieste Udviklings skjønneste Blomster”.³³ Eller som det heter, när han på ett betecknande vis drar in Sokrates i bilden: ”Enhver iblandt dette Pak af Professorer [...] mener at være gaaet langt videre end Du, Socrates.”³⁴ Och den underförstådda tanken är förstås, att dessa moderna testuggare och teoretiker inte är värda att lösa Sokrates sandalremmar.

Nu bör man kanske tillfoga, att det faktiskt också finns skrifter där Kierkegaard intar en lugnare och mer måttfull hållning i sin uppgörelse med akademikerna. I *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* inträffar det, att han lyfter på hatten för universitetslärdomen, notabene under förutsättning att den iakttar sina gränser och besinnar sig på sin rätta uppgift, d.v.s. att i all blygsamhet fastställa vetenskapliga tills vidare-sanningar i stället för absoluta sanningar som det duger att leva och dö på. Här är det inte den akademiska hanteringen i och för sig utan just sammanblandningen av det vetenskapligt-objektiva och det existentiellt-subjektiva som han vänder sig mot. Det är, menar han, inget fel på vetenskapen som sådan, så länge man bara inte föreställer sig, att man i den kan hitta vägar till själens frälsning eller till en hållbar och personlig livshållning. Ty det kan man inte. Denna viktigare personliga sanning får man söka sig fram till på egen hand, på egen risk och eget ansvar, utan vetenskapssamhällets hjälp eller tillskyndan.

*

Geijer, forskaren och lärare, universitetsetablissemangets inkarnation, fullblodsakademikern, Kierkegaard revoltören, oppositionsmannen, den ensamme självtänkaren, jag har i några korta ögonblicksbilder kontrasterat dem mot varandra. När jag nu alltmer närmar mig slutet av min jämförelse, överväger jag inte att försöka mediera mellan dem, att presentera något slags försonande syntes eller utjämnande kompromiss mellan dem. Detta vore ju att synda mot Kierkegaards helige ande. Det är en helt annan sak, att man med redligheten i

³² Om Kierkegaards förfallsteori se Marie Mikulová Thulstrup, *Kierkegaard og pietismen* (Søren Kierkegaard Selskabets Populære Skrifter, XIII), København 1967, s. 54 ff.

³³ X, 4 A, 14, s. 431.

³⁴ XI, 1 A, 448, s. 344.

behåll mycket väl kan påstå, att det går att leva med dem båda och att lära av dem båda.

Snarare är det då värt att ställa frågan: men hur gick det sedan? Hur formade sig fortsättningen? Hur artade sig slutet på deras kärleks- respektive hatförhållande till universitetet? För Kierkegaards vidkommande kan frågan besvaras kort. Kierkegaard dog ung och fick aldrig vare sig anledning eller tillfälle att fullfölja och avsluta sin uppgörelse med universitetstänkandet. När hans våldsamma diatrib mot statskyrkan satte in, i tidskriften *Øieblikket* som utkom med nio nummer från den 24 maj till den 25 september 1855, låg han redan dödssjuk. Men man anar, att han i stort sett inte ändrat mening under den korta tid han varit aktiv som publicist. Med obönhörlig konsekvens, utan att på minsta vis avvika från eller modifiera sin övertygelse, hamrar han in i det sista in, att ämbetsutövning ofrånkomligen korrumpierar och förorenar tänkandet. Hänsynstagande, kollegialitet, diplomati, måtta och välanständighet är ingenting för en diktarfilosof som i eldskrift över hela sin livsgärning ristat in de oförglömliga orden: ”Hvad jeg vil? Ganske simpelt: Redelighed.” Och med bitande ironi fortsätter han sin glada drift med meningsmotståndarna: ”Havde Apostelen Paulus nogen Embedsstilling? Nei, Paulus havde ingen Embedsstilling. Tjente han da paa anden Maade Penge? Nei, han tjente paa ingen Maade Penge. Var han da i det mindste gift? Nei, han var ikke gift. Men saa er Paulus jo ingen alvorlig Mand? Nei, Paulus er ingen alvorlig Mand.”³⁵

För Geijers vidkommande artar sig situationen annorlunda. När det berömda avfallet inträffade 1838, var Geijer redan en 55-års man, och när han lämnade Uppsala och bosatte sig i Stockholm hela 63. Omsvängningen från en konservativ övertygelse till en liberal satte spår i hela hans tänkande och medförde en omprövning på de flesta områden: i fråga om latinherraväldet, i fråga om folkbildning och folkskola, i fråga om fattigvårdsfrågan och mycket annat framförde han nya och för tiden radikala åsikter. Det är inte utan att denna genomgripande åsiktsväxling, som Geijer ansåg vara resultatet av trängna historiska studier och inget annat, gjorde honom till en ensam man i Uppsala. Många av hans bästa vänner övergav honom. Över de sista professorsåren vilar inte så litet av missmod, misantropi och bitterhet. Samtidigt ser man av den sista föreläsningsserie som han höll på hösten 1845 om de akademiska studiernas histo-

³⁵ Kort og spidst. *Øieblikket* nr 6, Søren Kierkegaard, *Samlede Værker*, XIX, København 1964, s. 195. – Jfr F.J. Billeskov Jansen, *Kierkegaard. Introduktion til Søren Kierkegaards liv og tanker*, København 1992, s. 82 f.

riska utveckling – föreläsningar bevarade i dyrbar handskrift i blyerts i Uppsala Universitetsbibliotek³⁶ – att han behåller sin tilltro till de akademiska studierna och den fria forskningen. I *Minnen* avger han det glada vittnesbörd om lyckan vid forskarbordet, som blivit en av den svenska forskningens renaste och mest klassiska beaktelser. Det sker, när han talar om historiens eget inre sammanhang: ”*Sammanhang!* – Vad är kosteligare, nödvändigare? Ja, men *sakernas eget*. En glimt av detta är lycksalighet, men endast belöningen för långvarig möda.”³⁷ Var och en som någon gång vid ett forskarbord fått erfara dessa kreativitetens och den plötsliga insiktens ljusögonblick, förstår vad han talar om.

När Geijer efter trettio års tjänst vid universitetet beslöt sig för att bryta upp från Uppsala, uppvaktades han den sista kvällen – den 6 maj 1846 – av studenterna. I sitt tacktal kretsade han kring den viktiga erfarenhet som nog många av oss gör, när vi avgår från en lärarbefattning och lämnar en kateder: att det är avskedet från de unga, avskedet från dem som vi handlett och forskat tillsammans med, som ger stunden dess särskilda vemod. Geijer uttryckte det, i överensstämmelse med ett gammalt latinskt talesätt, på sitt korthuggna och därför verkningfulla vis. ”Jag har lärande lärt.” Onekligen berör talaren här något viktigt. Ty det är till sist inte säkert, att det är vi universitetslärare som till de unga förmedlar de viktigaste impulserna. Akademisk undervisning handlar alltid – åtminstone när den förtjänar namnet – om en växelverkan, där det minst lika mycket är de unga som fostrar oss äldre i nya tankebanor och därmed bidrar till att hålla oss levande, som studenter, som studerande för livet. På följande sätt yttrade sig Geijer i tacktalet till studenterna. Och det är ord som jag – när jag nu nedlägger mitt ämbete vid Geijers eget universitet – gärna vill instämma i:

Ser jag tillbaka på min långa lärarbana, som nu nalkas sitt slut, så vet jag vilka förebråelser mig kunna göras. [...] Fordrar man av en lärare framför allt överlämnandet och bekräftandet av på förhand fullt genomtänkta och avgjorda övertygelser, så har jag illa svarat mot en sådan fordran. Mina övertygelser, min hela bildning har befunnit sig i ständig utveckling. De ha utvecklat sig med Eder, genom Eder, för Eder. Lärande andra har jag själv oupphörligt lärt. [...]

³⁶ Föreläsningarna finns utgivna under titeln ”Den ny-europeiska odlingens huvudskiften” i *Samlade Skrifter* XI, s. 3-164.

³⁷ S.S. VII, s. 376.

Studeringe är allt vad jag varit, allt vad jag är, allt vad jag ännu bliver, tills livets krafter domna.³⁸

Språken, modersmålet och känslan – kommunikation i en globaliserad värld

Den 4 juni 2014 hyllades professorn i fysikalisk farmaceutisk kemi Lars-Olof Sundelöf, tidigare Uppsala universitets vicerektor och under cirka 20 år ständigt sekreterare i Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala, med ett symposium, arrangerat av Vetenskap-Societetens presidium. Sundelöf fick själv utse talarna och deras ämnen. I humaniora anmodades jag att hålla följande föreläsning. Den återges här efter lydelsen i symposieantologin *Sundelöfs Societet*. Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala 2015.

Språket är en fascinerande och gåtfull företeelse. ”Ingen vet hur detta fantastiska system uppkom. Det är uppenbart att det innebar något slag av förändring av arten, eftersom inga andra djur talar men alla människor gör det. Alltsedan slutet på 1800-talet har man diskuterat den här frågan med utgångspunkt från Darwins utvecklingslära. Då måste man anta att språkförmågan har utvecklats på grund av att det fanns en urvalsmekanism. De individer som kunde uttrycka sig väl och förstå andra bra måste ha haft en avgörande fördel framför sina artfränder.”³⁹ Så skriver Tore Janson, latinprofessor i Göteborg, som torde vara den svensk som i nutiden forskat flitigast kring det mänskliga språkets gåtfulla uppkomst och minst sagt invecklade historia. Särskilt ingående har han studerat de språk i det inre av södra Afrika, som ger oss den bästa föreställningen om hur de äldsta språken kan ha uppstått och hur de successivt utvecklats, där och i andra delar av världen. Att språkförmåga ger fördelar både för kollektivet

³⁸ Citerat efter John Landquist, *Geijer. Hans levnad och verk* (1924), s. 664.

³⁹ Tore Janson, *Språkens historia. En upptäcktsresa i tid och rum*, Stockholm 2010, s. 14.

och för individen, är en av hans bärande teser. Men något sådant behöver man kanske ingen experthjälp för att inse. Det vet vi alla lite till mans.

För mig som vid detta symposium hamnat i den hedrande men prekära belägenheten att bli utsedd att tala om ett ämne, som jag inte är expert på – jag är ju nämligen alls ingen professionell språkvetare utan litteraturhistoriker – är det angeläget att först som sist be om ursäkt för att jag kommer att använda orden ”jag” och ”mig” ett otillbörligt stort antal gånger. Jag ämnar nämligen inte hålla någon strikt vetenskaplig föreläsning. I stället skall jag ta mig ur den knipa, som jag blivit försatt i, genom att redovisa några mer personliga erfarenheter och anlägga några mer subjektiva perspektiv, kanske också några mer provocativa sådana. Jag tror, att det blir roligare så.

Men når vör i mårres gick äut pa gaimaldi, u keikede pa bläcku som pickede däräut, da gynt källingar u gläps' pa mig u säg, att ja inte skudd jal sa mik u gär spitakel! Vör skudd va töistar u inte lat slapsu ga sa dei strittar um käpen.⁴⁰

När jag går in i en speceributik på den gotländska landsbygden och talar på det här viset, det vill säga använder mitt eget modersmål gotländskan i sin mest utpräglade form, gutamål⁴¹ – då är det känslan som talar. Då inträffar ibland det märkliga, att jag går före i kön i speceributiken. Ty på Gotland gäller för köbildning speciella lagar, vilka är starkt beroende av språkförmågan. Turisterna, alla fastlänningar eller ”iss' stockholmrar” (dom där stockholmarna), som det en smula nedlåtande heter på bygdens eget tungomål, får vänta. Till ”dom där stockholmarna” räknas då i princip alla turistande fastlänningar, vilka inte är hemmastadda i bygdens eget målföre, antingen de sedan råkar vara hemmahörande i Karesuando eller Ystad. Att modersmålet har med vår känsla att göra, med vår allra djupaste identitet, blir i sådana situationer mycket påtagligt.

⁴⁰ Överfört till ärans och hjältarnas språk: ”Men när vi i morse gick ut på den öppna platsen (där det blåser från alla håll) och tittade på tofsvipan som pickade där ute, då började kärringarna skälla på mig och säga, att jag inte skulle väsnas så mycket och ställa till med så stor uppståndelse. Vi borde vara tysta och inte låta tungan gå, så att det stänker om hakan.”

⁴¹ Termen gutamål brukades första gången av gotlänningen Carl Säve, som var den förste professorn i nordiska språk vid Uppsala universitet 1859–1876. Men ordet är inte hans uppfinning utan finns belagt långt tillbaka. Guta mal finns på forngutniska och betyder där ordagrant gutarnas språk. Härom Herbert Gustavson, *Inledning till gutamålets studium* (Studieplan i gotländsk hembygdkunskap), Visby 1935, s. 3.

Kring gutamålet står det, brukar jag tycka, en sträv doft av salt havsvind, tång och vilda örter. Varje gotlänning, som sedan barnsben vandrat längs öns karga och stormiga stränder, känner igen den doften. Och för oss är det självklart, att vid sådana promenader en sjungande satsmelodi tränger fram, som står i samklang med den omgivande naturen. Några rationella överväganden styr ingalunda processen. I stället är det känslan som talar. Jag förstår det kanske ännu bättre, när bönderna eller fiskarna i min sommarsocken märker, att jag fortfarande vid behov kan tala gotländska. Då lägger de huvudet på sned och säger: ”Den där Stenström, han jär ingen sommargotlänning. Han jär vintarfastlänning, vittja!” Den där Stenström, han är ingen sommargotlänning. Han är vinterfastlänning, vetja! Med vinterfastlänning avses en person, vilken om vintrarna – rent tillfälligt och halvt om halvt av misstag! – råkar bo på fastlandet. En sådan kan sockenborna till nöds stå ut med och tolerera. Komplimangen, som är bland de vackraste jag vet, går mig djupt till hjärtat.

Jag skall här inte dröja vid frågan om gutamålet är en dialekt av svenskan eller ett alldeles eget språk, eftersom frågan stötts och blötts i det oändliga av de lärde och därför skulle fordra en hel festskrift för att kunna tillföras några nya fräscha synpunkter. Med viss förenkling kan man påstå, att vi gotlänningar givetvis räknar gutamålet som ett eget nordiskt språk, en syster till svenskan snarare än som en dialekt, medan på fastlandet den motsatta och språkhistoriskt mindre välgrundade uppfattningen torde vara den vanligaste. Gutamålet ses där företrädesvis som en dialekt av svenskan, låt vara en mycket exotisk sådan.⁴²

Vare därmed hur som helst! När jag på hösten 1948 som recentior anlände till Uppsala och började läsa nordiska språk, fick jag snabbt lära mig, att dialekt inte hör hemma i de akademiska finrummen. Dialekt var något man genast skulle lägga bort. Ty modersmålet, så lärde man ännu vid mitten av förra seklet vid Kungl. Universitetet i Uppsala, det var svenska, helst rikssvenska – det vill

⁴² En balanserad och fullt korrekt avvägning har lämnats av kännaren av svenska folkmål Elias Wessén, när han i sin klassiska bok *De nordiska språken*, Stockholm 1957, skriver: ”Forngutniska kallas språket på Gotland under vikingatiden och medeltiden. Det skiljer sig så väsentligt från såväl fornsvenska som forndanska att det snarast bör betraktas som ett fullt självständigt och särpräglat nordiskt språk. Ur forngutniskan ha de nutida gotländska dialekterna framgått; även den senare utvecklingen har i mycket skett efter andra linjer än på fastlandet, och skillnaderna äro därför högst betydande. Ljudsystemet är genomgående ålderdomligt. Ordböjningen har däremot under nyare tid förenklats i ungefär samma utsträckning som fastlandets dialekter och i riksspråket.” (s. 89).

säga det språk som talas i Mälardalen – alltså ungefär det språk som jag talar nu och skriver här. Åtminstone om man tänkte bli modersmållärare, ansågs det direkt olämpligt att tala modersmål (dialekt). Ty i katedern skulle magistern vara begriplig, och gotländskt tungomål var nu en gång för alla obegripligt. På denna punkt har som bekant tiden runnit fort och genomgripande förändringar inträtt sedan 1900-talets mitt. I dag räknas det väl snarare som en charmfull tillgång att tala svenska med en dialektal brytning. Men vi får minnas, att i mitten av 1900-talet vid våra universitet och i norddistrikets fortfarande rådde en starkt konservativ och normativ språksyn.

Universitetslektorn i svenska, docent Bengt Holmberg var den som i Uppsala under läsåret 1948–1949 svarade för de mycket värdefulla praktiska övningarna i språk och stil. Även om han var en tolerant person och alls ingen språkpolis, tenderade han oss grundligt på Erik Wellanders digra handbok *Riktig svenska*, av flertalet dåtida nordister betraktad som riksligare och norm, ja nära nog som självaste Guds ord. Enligt denna bibel hade efter Gustav Vasas befrielsekrig det svenska språkets medelpunkt kommit att ligga i Stockholm, varmed den språkliga ledarställningen tillfallit Mälardalskapen.⁴³ Av dessa historiska skäl håller Wellander före, att Mälardalskapens språk bör vara norm för såväl det svenska skriftspråket som det bildade talspråket, det senare – menar han – utgör bara ett mer eller mindre uppläst skriftspråk. ”Med full rätt kan därför det svenska skriftspråket betecknas som ett för allt svenskar gemensamt, över alla dialekter stående *riksspråk*.”⁴⁴ Ökad folkbildning och inte minst radions utjämnande verkan, tillägger han, har främjat enhetligheten. ”Allt detta samverkar till att ett av skriftspråket nära beroende, för alla bokligt bildade gemensamt r i k s t a l s p r å k allt tydligare börjar att höja sig över de skilda munarterna.”⁴⁵

Från den lågtstående gotländska munarten fick jag alltså nu höja mig till det ädlare och noblare uttrycksmedel som hette svenskt riksspråk. Vissa kvardröjande bindningar vid mitt kära modersmål lyckades jag visserligen bibehålla, inte bara så att jag gärna återvände till en sjungande gotländsk satsmelodi, så snart den gotländska kustremsan började skymta i färjans fartygsfönster och Visby domkyrkas torn dök upp ute vid synranden. En blyg hembygdkärlek

⁴³ Erik Wellander, *Riktig svenska. En handledning i svenska språkets vård*. Tredje, över-
sedda upplagan, Stockholm 1948, s. 12.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ E. Wellander, a.a. s. 13.

bidrog säkert också till att jag i nordiska språk valde att skriva 3-betygsuppsats om ett fascinerande och på den tiden föga uppmärksammat ämne, nämligen syntaxen i gutamålet.⁴⁶ Och i den charmiga tidningshörnan på Gotlands nation nere vid Klostergatan gick det förstås att varje eftermiddag med kamraterna obesvärat praktisera gotländskan. Där kände alla alla. Och där skulle det närmast ha betraktats som tillgjort snobberi att tala något annat än gotländska. Men eljest och till vardags – med en hägrande kateder som modersmålslärare i sikte – tvingades jag alltså att lägga om och tala rikssvenska.

Det är ett språk som jag sålunda inte tillägnat mig med modersmjölken utan ett språk som jag förvärvat genom utbildning. Och här påträffar vi något generellt intressant. Med utbildning följer gärna, att vi skaffar oss tillgång till nya språk, ständigt nya språk. Vilka språk vi sedan lägger oss till med och hur vi använder dem beror ju mycket på vilken situation vi befinner oss i, vilka ämnen vi behandlar, vilken publik vi vänder oss till, vilka syften vi har och vilken språkförmåga vi äger. Inget språkval är väl i och för sig finare, viktigare eller bättre än något annat. För kommunikationen är det vida viktigare, att vi får fram vad vi vill ha sagt, att omgivningen förstår oss, att begripligheten kort sagt fungerar.

*

Vi vet alla, att engelskan i dag blivit världens stora vetenskapsspråk. Det var nog i och för sig inte självklart, att det blev så. Det fanns 8.000 språk att välja mellan här i världen, och engelskan var inte ens världens största språk. Det var

⁴⁶ Syntaxen i vissa andra svenska dialekter hade undersökts, men syntaxen i gutamålet var på den tiden ett jungfruligt fält. Uppsatsen behandlade syntaktiska särdrag i Laumålet, med exempel hämtade ur Laubonden Jakob Karlssons brev till lektorn vid Visby h. a. läroverk och språkforskaren Mathias Klintberg. Lau är en socken på östra Gotland som behållit mycket av det ursprungliga gutamålets särart. Se härom min uppsats ”Det är skrivit sig.’ Något om studier i gutamålets syntax”, tryckt i boken *Fäi–Jakås fjst brevi. Jakob Karlssons första 20 brev till Mathias Klintberg*, utgiven av Gutamålsgillet, Visby 2000, s. 25–31. Ämnesvalet ansågs så intressant, att jag uppmanades att fortsätta med licentiatstudier i nordiska språk. Jag infriade emellertid aldrig förväntningarna utan blev i stället litteraturhistoriker, något som kom den framstående nordisten professor Ivar Moberg att ge mig ironiska nålstick varje gång vi fick sällskap hem mot Luthagen efter Vetenskaps-Societetens sammanträden: ”Men Thure, varför svek du oss? Jag som hade trott, att du hade tänkt att bli vetenskapsman!”

och är kinesiskan som beräknas ha cirka 1, 200 miljoner användare. Däremot klarar sig ju engelskan bra som andraspråk. Enligt somliga, visserligen osäkra beräkningar dominerar engelskan kraftigt med uppskattningsvis 700 miljoner andraspråkstalare, franska till exempel har endast 200 miljoner.⁴⁷ Men alla sådana skattningar är osäkra och föga tillförlitliga.⁴⁸ Fastän sannolikt ”färre människor kan kommunicera på engelska än det finns människor som har kinesiska som modersmål”⁴⁹, har dock engelskan nuförtiden blivit det språk som flertalet av oss använder som globalt kommunikationsmedel, särskilt i vetenskapliga sammanhang.

I mitt fall blev engelskan därmed ett tredje språk, näst efter gotländskan och rikssvenskan. Det betyder nu inte, att jag vågar påstå, att jag behärskar engelska. Jag klarar den nödortfögt eller skall vi säga hyggligt, efter att ha tagit akademiska betyg i ämnet och efter att ha undervisat på detta språk. I början av min bana var jag till exempel under ett läsår gästprofessor vid Harvard. Men jag tillhör en äldre generation som fortfarande bottnar vida bättre i tyskan. Jag brukar ibland på skämt säga: ”Tyska är det språk jag kan, engelska är det språk jag tagit betyg i och undervisat på. Och franska är det språk jag älskar.”

Efter året vid Harvard, då jag dagarna i ända stått och föreläst och lett seminarier på engelska och rättat de amerikanska studenternas uppsatser på engelska, kom jag hem till Uppsala igen och skrev med tiden en bok om Eyvind Johnson.⁵⁰ Eftersom jag ansåg mig behärska engelska, skrev jag själv på engelska en summary till boken. Det skulle jag inte ha gjort! När jag visade resultatet för en akademiker med engelska som modersmål, lade hon upp en bister min och sade: ”Ja, det är ju inga grammatiska fel på det här, det är väl ganska bra.” ”Men det hörs ju på dig, att det *inte* är bra”, genmälde jag. ”Vad är det för fel på det hela?” Hennes svar blev dräpande: ”Nej, det finns inga fel alls, såvitt jag kan se. Men! . . . You don’t put it that way!” Varpå jag överlät åt henne att skriva

⁴⁷ Se Johan Svedjedal (red.), *Svensk litteratur som världshistoria. En antologi*. Avd. för litteratursociologi, Uppsala universitet 2012, s. 26 som i sin tur hänvisar till George Weber *Top Languages*, publicerad 2003 på www.andaman.org/BOOK/reprints/webweber.htm, ursprungligen publicerad i *Language Today*, 2, 1997. Jfr Tore Janson, ”Språken i framtiden”, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2006*, s. 229.

⁴⁸ Tore Janson, *Språkens historia*, s. 289 f.

⁴⁹ T. Janson, a.a. s. 290.

⁵⁰ *Romantikern Eyvind Johnson. Tre studier*, Stockholm 1978.

sammanfattningen själv, efter att ha tagit del av manuskriptet i dess helhet.⁵¹ Jag försäkrar, att det blev en elegant summary som jag omöjligt skulle ha kunnat åstadkomma själv.

När jag tänker på detta, söker jag tröst i vad som berättas om en mycket namnkunnig språkman, bördig från Gotland. Jag tänker på Helge Kökeritz, en av de mer illustra språkforskare som under vår livstid utgått från Uppsala. Han blev en världsstjärna inom anglistiken efter att ha skrivit boken *Shakespeare's pronunciation* (1953) och andra liknande högklassiga arbeten om engelsk ljudhistoria samt om Chaucers och Shakespeares språk.⁵² Kökeritz var professor i engelska vid Yale, och när han avgick höll han en avskedsföreläsning. ”Engelska”, lär han ha sagt, ”är det finaste instrument som den mänskliga tanken någonsin uppfunnit. Det har en flexibel syntax, som låter oss fånga de svåraste logiska tankekombinationer, det har ett rikt ordförråd som låter oss uttrycka de finaste känslonyanser. Det finns egentligen bara ett fel på det här språket!” avslutade han och försatte publiken i lystring och spänd undran. ”Det finns bara ett fel på det här språket! *Det går inte att lära sig.*” Sade Helge Kökeritz, lämnade katedern och gick ner och satte sig.

Historien är tänkvärd. Kökeritz hade nått anglistikens högsta toppar. Han visste vad han talade om, till skillnad från åtskilliga svenskar som går omkring och inbillar sig att de kan engelska. Det är ett språk som inte går att lära sig! ansåg Helge Kökeritz. Hans yttrande må ha varit en överdrift. Vad han ville ha sagt var väl egentligen bara, att fullt idiomatisk och fullgod engelska åstadkommer man bara, om man har haft detta utomordentligt svåra språk som modersmål. Om man försöker erövra det som ett främmande språk, kan man komma mer eller mindre långt. Men man når sällan hela vägen ända fram. Förutvarande ständige sekreteraren i Svenska Akademien Horace Engdahl har fångat något mycket väsentligt och penibelt, när han konstaterar, att svensken

⁵¹ Ishrat Lindblad, universitetslektor i engelska vid Stockholms universitet.

⁵² Helge Kökeritz, född 1902 i Garda på Gotland och död 1964 vid ett tillfälligt besök i Sverige, blev efter sin lärare Eugen Zachrissons frånfalle 1937 – trots förord av både humanistiska sektionen och konsistoriet men till följd av de sakkunnigas agerande och universitetskanslern Östen Undéns ställningstagande – förbigången i en mycket uppmärksammas konkurrens om en Uppsalaprofessur i engelska. Tjänsten gick i stället till den originelle och lätt bisarre Bodvar Liljegren. Efter detta bakslag sökte sig Kökeritz till Amerika, där han först tjänstgjorde vid universitet i Iowa och Minnesota och vid Harvard, innan han 1944 kallades till en professur vid Yale University.

blir dummare när han talar engelska, och att den första konsekvensen blir, att han inte inser det själv! Just därför är det befängt att föreställa sig, att svensk universitetsundervisning skulle bli så mycket bättre av att lärare och studenter talade engelska. I sitt fullständiga skick och sammanhang utvecklar Engdahl synpunkten sålunda:

Det är bisarrt att någon kan mena att övergången till ett språk som lärare och studenter inte fullt ut behärskar skulle leda till ett kvalitetslyft i den vetenskapliga diskussionen. Som svensk blir man dummare på engelska, och den första konsekvensen tycks vara att man inte märker det. Att tro att de unga forskarna skulle lära sig tala och skriva engelska lika bra som svenska bara man förmår dem att använda språket på seminarierna är lika intelligent som att tro att man kan lära dem flyga genom att tvinga dem hoppa från andra våningen varje dag.⁵³

Det är lika roligt sagt som träffande. Man skulle också kunna uttrycka det mildare och måttfullare. Jag brukar uttrycka det så här: ”På sitt eget språk säger man det man *vill*. På ett främmande språk säger man det man *kan*.” Och med detta visdomsord, som jag här för ordningens skull upprepar, söker jag fixera en betydelsefull skillnad. Det är tillika en mycket hämmande sådan, särskilt när man rör sig ute i stora världen. ”På sitt eget språk säger man det man *vill*. På ett främmande språk säger man det man *kan*.”

*

Att vi i vår nya, globaliserade värld likafullt har anledning att spänna musklerna och lära oss att kommunicera, så långt vi nu kan och förmår, på de stora världsspråken, är självklart och alltför uppenbart för att här behöva utvecklas närmare. Det vore mig fjärran att ifrågasätta bruket av engelskan i vare sig mer krävande vetenskapliga sammanhang eller vardagliga. Engelska är kanske inte språket med stort S. Men det har liksom andra språk sina förtjänster och bör alls inte nedvärderas. Vi skall bara vara medvetna om vad vi företar oss och veta, att man aldrig kan bli fullt hemmastadd på ett främmande språk, bara mer eller mindre hemmastadd. Det skadar heller inte, om vi gör klart för oss,

⁵³ Horace Engdahl, ”Ständige sekreterarens berättelse” i *Svenska Akademiens Handlingar*, Trettiosjätte delen 2006, Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag 2007, s. 81.

att vissa uttrycksvanor och tänkesätt som vi för med oss hemifrån helt enkelt inte går att överföra till ett främmande språk. Låt mig illustrera detta med några konkreta exempel, hämtade ur ett anförande som Sture Allén en gång höll i Svenskläraryöreningen.⁵⁴

Ta de vanliga svenska orden ”medsols” och ”motsols”! Vi vet alla vad de betyder. Men varken på engelska, franska eller tyska finns det några direkta motsvarigheter. I England måste man ta fram uret och börja tala om *clockwise* samt för ”motsols” dra till med så klumpiga uttryck som *anti-clockwise* eller *counter-clockwise*. På liknande sätt får man i Frankrike börja leka med visarna på klockan och krysta fram följande ansträngda översättning av ”medsols”: *dans le sens des aiguilles d’une montre*. Och för ”motsols” den ännu mer halsbrytande vändningen: *dans le sens inverse des aiguilles d’une montre*. Tyskarna använder sig av väderstrecken och säger *von Osten nach Westen* respektive *von Westen nach Osten*. Det går naturligtvis, det också! Men det är vi, som bor långt norrut och som har vetskap om sommarsolens runda på himlen, som lekande lätt kan låta ordvalet följa tätt inpå tanken. Vi har tillgång till ett par korta och bekväma ord, som omedelbart fångar vad vi vill ha sagt: ”medsols” och ”motsols”. Vid en översättning tvingas vi däremot att tillgripa omskrivningar.

Man kan inte ”drika påtår” på engelska. Man kan möjligen ta *a second cup*. Men om man så vill ha ”en andra påtår”, blir man alltså tvungen att ta *a third cup*. Något enkelt ord för ”överkropp” finns inte heller. Ett uttryck som ”bar på överkroppen” får omskrivas med *bare from the waist up* eller liknande. Vill man tala om ”uppehållsväder”, får man dra till med någonting med adjektivet *dry*. Och kommer man in på ”Allemansrätt”, hamnar man vanligtvis i längre utredningar kretsande kring föreställningskomplexet *right of access*. Utan att kanske ändå lyckas klargöra för omgivningen, vad allemansrätt egentligen handlar om! Med detta är bara antytt, att i vissa situationer, ja kanske rentav i regel är det förenat med problem att tänka på svenska, när vi använder ett främmande språk. Vi dras med föreställningar hemifrån som inte utan vidare låter sig transponeras. Vi måste – antingen vi vill det eller inte – skifta tankevanor, associationsfält, så snart vi byter språk, kanske rentav göra avkall på vår egen identitet och lägga oss till med nya identiteter. Det behöver ju, i och för sig, inte betyda

⁵⁴ Sture Allén, ”Svenskläraryöreningen 100 år. Invigningstal vid jubileet i Stockholm den 13 oktober 2012”, *Svenska Akademiens Handlingar*, Fyrtiofjärde delen 2012, Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag 2013, s. 105 f.

någon förlust. Det kan, som Danuta Fjellestad utmärkt belyst i sin föreläsning här i dag,⁵⁵ tvärtom vara berikande. Men alldeles lätt är det förvisso inte.

*

Att det tar tid att lära sig främmande språk, skall alla veta. Tidsförlust, ja! Men någon personlighetsförlust eller kulturförlust behöver det ju alls inte innebära. När vi humanister i den gamla lärdomsskolan fick traggla latin under fyra till sex veckotimmar i fyra års tid, inlemmades vi i ett europeiskt kultursammanhang, vars räckvidd vi kanske inte fullt förstod, medan vi ännu satt på skolbänken. Men så småningom och under livets gång har det allt tydligare gått upp för oss, vilken värdefull kunskap som denna skola bibragte oss. En framstående svensk lärdomshistoriker med särskilt grundlig kunskap om latinets kulturhistoria har sammanfattat saken sålunda:

Tre gånger har latinet erövrat Europa. Först med svärdet, då romarna bredde ut sitt välde under antiken. Sedan med korset, då den romerska kyrkan spred kristendomen under medeltiden. Och sist med boken, då humanisternas bildningsprogram etablerade sig vid skolor och universitet under renässansen.

Efter dessa invasioner sitter latinet djupt i den europeiska kulturen. Ur latinet växte de romanska språken fram i Italien, på Iberiska halvön, i Frankrike och Rumänien, där har man än i dag latinet inpå sig till vardags. I de germanska språken påminner lånordens mängd om latinets inflytande. Lärda ord och vetenskapliga termer i det bildade språket i alla europeiska länder vittnar ytterligare om latinets betydelse.

På ett mer målmedvetet men samtidigt av historien mer eroderat plan finns latinet i kulturarvet. Det har förmedlat hörnpelarna i det västerländska idéarvet, den antika kulturen och kristendomen. Europa tog till sig den grekiska filosofin och vetenskapen i latinsk språkdräkt, naturligtvis också den romerska rätten. På latin bedrev den romerska kyrkan i det längsta sin kult och på latin har den kristna läran och dess olika varianter finslipats och försvarats. På latin byggdes en vetenskaplig tradition upp under medeltiden och på latin formulerades den nya vetenskapliga världsbilden under 1500- och 1600-talen. På latin

⁵⁵ Danuta Fjellestad, "Ord som vackra ting: identitet och främmande språks magi." i: *Sundelöfs Societet. Kungl Vetenskaps-Societeten i Uppsala 2015*, s. 79–88.

lärde sig den europeiska skaldekonstens fäder dikta innan de skaldade på sina egna språk.⁵⁶

Bo Lindbergs sammanfattning fångar det mesta. På ett mer konkret plan har jag frågat mig, om jag alls hade kunnat uppehålla min tjänst som litteraturprofessor utan tillgång till denna kulturnyckel, som öppnar så många dörrar. Hur skulle jag ens ha förstått den centrala humanistiska terminologin, den som är gemensam för humanister i hela Europa, utan att kunna något latin? Eller hur skulle jag ha förhållit mig till den textmängd, som kallas latinlitteratur och som utgör en så viktig del av den totala svenska litteraturen? Låt mig bara anföra ett enda exempel, som illustrerar hur tätt sammantvinnad den mest ärkesvenska litteraturhistorien faktiskt är med latinet. Alla vet vi vem som brukar kallas ”den svenska skaldekonstens fader”. Naturligtvis är det juristen, diplomaten och poeten Georg Stiernhielm. Hans mästerverk ”Hercules”(1658) är en dikt, i vilken han på konstfull hexameter predikar vissa dygder som förebildliga för den unga svenska aristokratin. Det är ett skaldestycke som kom att bli mer eller mindre grundläggande i vår stormaktstids svenska litteratur, eftersom det banade väg för en konstdiktning på folkspråket. Men nog tål det att tänka på att ”den svenska skaldekonstens fader” under sammanlagt ungefär nio tiondelar av sin verksamhet som författare – och Stiernhielm var en mycket produktiv sådan – likafullt skrev på latin.

Den svenska skaldekonstens fader var alltså först och främst latindiktare, detta och ingenting annat.⁵⁷ Och likartat är förhållandet inte bara för skönlitteraturens utövare. Hela det centrala ämbetsspråket, kyrkans, diplomatins, juridikens och statskonstens språk, såväl i det internationella umgänget som i det nationella, var under hela 1600-talet latin.⁵⁸ Vid Uppsala universitet fanns visserligen ingen latinprofessor, vilket kan synas märkligt mot bakgrund av vad

⁵⁶ Bo Lindberg, *Europa och latinet* (Vitterhetsakademiens skriftserie om Europa), Stockholm: Natur och Kultur 1993, s. 9.

⁵⁷ Jfr Thure Stenström, ”Sweden and European Literature. Reception and feedback 17th–21st centuries”, i: *Sweden – Serbia and Europe. Periphery or not? KVHAA Konferenser nr 85*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 2014, s. 40–48.

⁵⁸ Hans Helander, ”Latin”, i: Bo Andersson & Raimo Raag (utg.) *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska riket under 1600-talet. KHVAA nr 78*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 2012, s. 122–136. Utförligare har Helander nyligen utvecklat detta i sitt magnum opus *Latin och grekiska i naturvetenskaperna*, Morfem 2021.

jag just anfört. Men! En sådan behövdes helt enkelt inte, eftersom inte mindre än fyra av professorerna ändå anslog sin tid åt undervisning i latinsk litteratur. I stort sett alla föreläsningar hölls på latin i alla ämnen från teologi, historia och filosofi till matematik, och nästan alla dissertationer skrevs på latin. Vår Societets grundare Eric Benzelius d.y. har berättat, hur det vid sekelskiftet 1600–1700 uppkom ett yrvaket förslag, att åtminstone några föreläsningar skulle börja hållas på svenska. Men då slog professorerna bakut! En sådan nymodighet ville de inte höra talas om. På latin visste de vad saker och ting hette men inte på svenska. Där måste de först försöka – och med möda! – tänka ut översättningar och motsvarigheter! ”Ty vad var och en ting heter på Latin är bekant, men huru det översättes på Svenska behövs eftertanka till.”⁵⁹

I vår världsdal, alltifrån cirka 600 före Kristus till långt fram på 1700-talet och i vissa fall ännu längre, har latinet varit klerkernas, prästernas, de lagklokes, de lärdes och vetenskapsmännens helt dominerande kommunikationsmedel. Det säger sig självt, att en nutida humanist är svårt strandsatt, om han helt förlorat kontakten med denna numera försvunna europeiska språk- och tankevärld. Ty – och detta faktum förtjänar att hållas i minne! – vad en bildad svensk från medeltiden till långt fram på 1700-talet visste, det hade han huvudsakligen inhämtat genom att läsa skrifter på latin. De höglärda ledamöterna av vår Societet Hans Helander⁶⁰ och Kurt Johannesson⁶¹ har i sina arbeten närmare

⁵⁹ Hans Helander, ”Svensk latinlitteratur under 1600-talet”, i: *Michaelisgillet 100 år, 1905–2000. En jubileumsskrift redigerad av Monica Hedlund* (Michaelisgillets tillfälliga publikationer XV), Stockholm 2006, s. 31. Jfr även Hans Helander, *Latin och grekiska i naturvetenskaperna* 2021, s. 24.

⁶⁰ Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensia, nr 29), Uppsala 2004. Jfr min recension under strecket I SvD 14 jan. 2005. Se vidare Hans Helander, *Mare Balticum – Mare Nostrum. Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)* Edited by Outi Erisalo and Raija Sarasta Wilenius (Annales Acdemiae Scientiarum Fennicae, Ser. B 274), Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia 1994. Se särskilt hans kartläggning i *Latin och grekiska i naturvetenskaperna*, Morfem 2021.

⁶¹ Kurt Johannesson, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (Lychnos-bibliotek 24), Stockholm: Almqvist & Wiksell 1968; dens. *Saxo Grammaticus. Komposition och världsbild i Gesta Danorum* (Lychnos-bibliotek 31), Stockholm: Almqvist & Wiksell 1978; dens. *Gotisk renässans: Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Utg. Michaelisgillet, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1982.

visat, hur genomgripande detta förhållande påverkat både kulturskapandet och äldre tiders sociala koder och hela tänkande.

Ännu långt fram på 1800-talet var latinet det mest gångbara internationella språket, antingen man sedan verkade inom naturvetenskap, medicin, teologi, politik eller humaniora. Det var Carl von Linnés språk lika väl som Emanuel Swedenborgs. Intressant nog var det medicinarna och naturvetarna som länge var mest angelägna att bibehålla latinet för att göra sig internationellt förstådda, medan däremot humanisterna – trendkänsliga och trångsynta nationalister som de så ofta varit! – var åtskilligt mer pigga på att ersätta latinet med svenskan.⁶² Att nylatinet sedan bjuder på svåra stötestenar även för den som en gång lärt sig klassiskt latin, är obestridligt och en sak för sig. Det sammanhänger med att nylatinets utövare så ofta uppfann nya uttryck och vändningar, som inte finns belagda i antikens klassiska latin utan som tillkommit först senare: nya uppfinningar, nya upptäckter, nya företeelser som dyker upp i det tidigmoderna Europa men som inte ännu fanns eller ens var påtänkta på Caesars eller Ciceros tid. Jag hänvisar här, än en gång till Hans Helanders grundläggande forskning.⁶³

*

Att i våra dagar återinföra latinet som globalt vetenskapsspråk, torde vara utsiktslöst, även om försök i den riktningen inte saknas. Inte heller är det fullt tillfredsställande, att engelskan trots sina stora fördelar och sin stora räckvidd har påtagliga begränsningar som internationellt vetenskapsspråk, det märker varje symposiedeltagare som råkat hamna i Peking eller Shanghai.

Måhända kan denna situation komma att förändras, ifall de tekniska svårigheterna låter sig övervinnas att åstadkomma verkligt snabb, talspråklig simultanöversättning mellan alla vår världsskiftande tungomål. I Frankrikes mest

⁶² Hans Helander 2006, s. 33 f.

⁶³ Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720* (2004), s. 20 f. samt hans specialstudier ”The roles of Latin in early modern Europe”, i *Annuaire du Collège de France 2010–2011. Résumé des cours et travaux*, vol. 111, Paris 2012, s. 885–887 liksom något utförligare i ”Scholarly and scientific Neo-Latin: some typical features”, i: Ivo Volt & Janika Päll (utg.), *Quattuor lustra. Papers celebrating the 20th anniversary of the re-establishment of classical studies at the University of Tartu* (Acta Societatis Morgensternianae 4–5, Tartu 2012), s. 304–324. Se särskilt hans senaste storverk *Latin och grekiska I naturvetenskaperna*, Morfem 2021.

lästa veckotidskrift *L'Express* har en av landets ryktbara opinionsbildare Jacques Attali fäst uppmärksamheten vid ett viktigt framsteg i teknisk forskning, som kan komma att revolutionera språksituationen i allas vår globala tillvaro.⁶⁴ Microsoft har med sin filial Skype börjat utprova tekniska faciliteter för omedelbar simultanöversättning av muntlig framställning från det ena språket till det andra. Än så länge har experimenten endast gällt simultanöversättning från talad engelska till talad tyska samt från talad engelska till talad kinesiska. Det återstår alltså en lång väg att gå, innan man bemästrar svårigheterna att åstadkomma muntlig simultanöversättning mellan världens samtliga 8.000 språk inbördes. Det rör sig i så fall, har man räknat ut, om närmare 64 miljoner ordkombinationer som kan behöva tekniskt implementeras. Men om det hela lyckades, skulle man troligen uppnå stora fördelar i mellanfolklig förståelse, i utbyte av tjänster och varor, i förmedling av utbildning, kunskaper och information, alltsammans viktiga förutsättningar för handel och brottsbekämpning och för spridningen av demokrati och mänskliga rättigheter. Historien har lärt oss, att nya tekniska framsteg sällan går att hejda. De brukar förverkligas förr eller senare, antingen vi vill det eller inte. Men även nackdelarna med den nya teknologin kan, menar Attali, bli avsevärda. Han skriver:

Plus encore, à supposer qu'elle soit vraiment développée, une telle technologie enfermera chaque peuple dans sa langue, n'échangeant plus que par des traductions opérées par des voix automatiques. Les langues se nourriront moins les unes des autres, chacune se figera et mourra, on n'évoluera qu'à l'intérieur d'elle-même. On perdra aussi cette source majeure d'éveil de l'intelligence qu'est l'apprentissage de multiples langues. Tout cela fera le bonheur des puissants, quels qu'ils soient.⁶⁵

Jacques Attali har här satt fingret på något mycket intressant. Han talar om den fruktbara dräktighet som kommer till stånd – som ett slags grundläggande

⁶⁴ Jacques Attali, "Urbi et orbi", i: *L'Express*, N:o 3283 semaine du 4 au 10 Juin 2014, s. 146.

⁶⁵ "Om vi dessutom förutsätter att den verkligen utvecklas, kommer denna teknologi att stänga in varje folk i sitt eget språk, meningsutbyten kommer inte att ske annat än genom översättningar utförda av automatiska röster. Språken kommer mindre att livnära sig av varandra, vart och ett av dem kommer att stelna och dö eller i varje fall inte utvecklas annat än från sina egna, inre förutsättningar. Man kommer också att förlora den storslagna källa till intelligensens uppvaknande som ligger i att lära sig flera språk. Allt detta kommer att vara till glädje för de mäktiga här i världen, vilka de sedan än blir."

växtförutsättning – när levande språk finns och samexisterar sida vid sida. De påverkar då varandra ömsesidigt, de lånar från varandra, de vandrar in i varandra och bidrar därmed till den kulturella mångfald och rikedom, som vi i etniska sammanhang brukar betrakta som självklara, nära nog grundläggande humanvärden. Allt detta skulle gå förlorat i Microsofts och Skypes helautomatiska och rigida robotvärld. Men viktigare ändå! Attali antyder, att man inte får underskatta det plusvärde som själva språktilläggnelsen som sådan kan äga för människan. Det må vara, att vår inläring av främmande språk ofta och kanske mestadels äger rum av snöd beräkning och i trånga nyttysoyften, för att vi därmed vill uppnå ekonomiska, medialt prestigemässiga eller andra fördelar. Men man får inte förbise, att erövringen av nya språk också – redan i sig – kan vara kulturellt berikande, därför att den vidgar hela vår upplevelsehorisont. Attali drar sig inte för att tala om ett intelligensens uppvaknande.

*

Åtminstone om man har turen att välja ett gammalt världs- och kulturspråk, kan lyckan att få tillägna sig det nya språket bli helt överväldigande. Då kan språktilläggnelsen förliknas vid erövringen av en dyrbar klenod. Det fick jag själv erfara, när jag på gamla dar beslutade täppa till en bildningslucka som jag lidit av i hela mitt liv och satte mig på skolbänken på nytt och här vid universitetet lärde mig – klassisk grekiska. I latingymnasiet i Visby hade jag varit halvklassiker och läst enbart latin. Men grekiskan hade gått mig förbi, eftersom någon grekgrupp inte gick att få till stånd i vår lilla latinklass, bestående av endast fem personer.⁶⁶ Det ena stora världsspråket hade jag alltså fått stifta bekantskap med, men inte med det andra! Bildningsbristen kändes både pinsam och plågsam och blev det än mer under studiernas gång vid universitetet, eftersom jag så ofta påmindes om hur handikappad jag var som enbart halvklassiker. Inte minst i forskningen märkte jag min okunnighet. Vid umgänget med Søren Kierkegaards skrifter, anfader och utgångspunkt för den filosofisk-litterära tankeströmning som kallas existentialismen och som jag ägnat ett par böcker, satt jag i åratal och besvärades av att inte förstå hans många grekiska citat.⁶⁷ Alltså

⁶⁶ Härom mina memoarer *I alma maters tjänst. En Uppsalaprofessor ser tillbaka*, Stockholm: Atlantis 2004, s. 68.

⁶⁷ För Søren Kierkegaard (1813–1855) var det en självklarhet, att den bildade läsaren var lika slängd i grekiskan som han själv. Att översätta citat från Nya Testamentet

anmälde jag mig år 1999, när jag var på väg att fylla 72 år, till en nybörjarkurs i klassisk grekiska vid Uppsala universitet och fortsatte sedan – av bara farten – med kurser i Homeros, i lyrikerna och en del annat. Och har sedan dess i mer än tjugo år fortsatt att oförtrutet och på egen hand läsa rätt mycket av Platon och annan grekisk filosofi, texter av de stora drama-tragöederna, av de kända historieskrivarna (Herodotos och Thukydidés), Nya Testamentet från början till slut,⁶⁸ et cetera. Effekten blev förbluffande. Plötsligt hamnade vad jag tidigare vetat, kunnat och lärt mig i alldeles nytt och överraskande ljus. Utan all jämförelse – så kan det hela sammanfattas – blev detta grekstudium min ålderdoms rikaste och viktigaste upplevelse, den som öppnat de vidaste perspektiven i hela min bildningsgång.

Under de etymologiska övningarna och vid studiet i grekisk ordbildning drabbades vi studenter till exempel av ständiga aha-upplevelser. Med ens fick vi upp blicken för hur genomdränkt vårt svenska vardagsspråk är av grekiska lånord eller med ord, där en grekisk ordstam åtminstone låter sig skönjas. Stup i ett använder vi – för att här nu anföra bara några godtyckligt valda exempel – ord som helikopter (snurrvinge), demokrati (folkvalde), gigant (jätte), efemär (som varar endast en dag, av dagslände-karaktär), apokalyps (uppenbarelse), zoologi (läran om djuren), aforism (det avgränsade), atlet (tävlare), drama (handling, det som är gjort), ekonomi (hushållslära), keramik (det som tillverkas av lera), kritik (bedömning), gynekologi (lära om kvinnan, kvinnokönet), dyslexi (oförmåga att läsa), filosofi (kärlek till vishet), megalomani (storhetsvansinne), hydrofor (som bär vatten), polygami (månggifte), paus (uppehåll, stopp), myriad (tiotusental), ortodoxi (sann lära), mikroskop (som ser, iakttar det lilla), asbest (outsläcklig, oförgänglig materia), didaktik (undervisningslära), kleptomani (med sjuklig drift att stjäla), pyroman (med sjuklig drift att anlägga eld), adiafora (likgiltigheter), martyr (vittne, beredd att lida för sitt vittnesbörd), misantropi (människohat), patriark (gammelmansfurste, ärevärdig åldring), geriatrik (lära om åldrandet), hegemoni (ledning, ledarskap, herravälde).

Ständigt påminns vi om att namnen på kroppsdelarna även i vår tids anatomi nästan alltid är på latin, medan sjukdomarna regelbundet återges på grekiska: (bulimi, hetsätning), atrofi (förtvining), anemi (blodlöshet), hemorrojd

eller från de antika klassiker som han läst i sin ungdom skulle inte falla honom in. Att i varje enskilt fall behöva rådfråga den textkritiska kommentaren, så snart jag inte begrep hans grekiska citat, kändes i längden lika retfullt som snöpligt.

⁶⁸ Inte mindre än fyra gånger, om sanningen skall fram.

(benägen att avge blod), leukemi (vitt blod).⁶⁹ Och naturligtvis bidrar liknande etymologiska fynd också till att göra studiet av främmande språk som engelska, tyska och franska mer fängslande och lustbetonat än det är i sig självt. Men framför allt stimulerar och vidgar grekstudiet den idéhistoriska och filosofiska utblicken, den som – enligt min privata mening – utgör det historiska studiets egentliga kärna.

Jag fick till exempel med eftertryck lära mig, vilken betydelse de gamla grekerna tillmätte språket, värtaligheten, retoriken, orden och ordens konst. I dialogen *Faidros* skildrar Platon, hur viktiga värtaligheten och språkförmågan är för den som vill övertyga sin publik och uppnå majoritet i en folkförsamling. Samtidigt visar han i dialogen *Gorgias*, hur farlig den politiska retoriken kan bli, när den urartar i populism och inställsamhet (kolakéia), när den smeker sin publik utan att vinnlägga sig om sanningen.⁷⁰ Men lika viktig är en annan grekisk kardinaltanke. Utan språk, utan ord, utan ”Logos” förmår vi inte att vare sig tränga in i eller ordna verkligheten. Det är därför som termen Logos i grekisk föreställningsvärld intar en så central plats. Det är nämligen med ordens hjälp som vi förmår att uppfatta verkligheten och sortera verklighetsintrycken, så att ett oformligt kaos förvandlas till ett ordnat kosmos. Inte för intet har Logos en bibetydelse av förnuft, den ordnande princip som strukturerar tillvaron. Så tänkte de gamla grekerna! Om detta skulle man kunna orda mycket och länge. Det rör vid en nerv i hela den europeiska kulturen. Och mycket riktigt har denna logocentrism i dessa yttersta dagar blivit ett polemiskt tillhygge för alla dem som vill kritisera Europatanken och ifrågasätta vårt eurocentriska sätt att uppfatta och ordna, läs: otillbörligt behärska tillvaron. Också om denna globaliseringsglada och Europafientliga antiintellektualism skulle det vara möjligt att orda mycket och länge.

⁶⁹ Se härom Hans Helander, *Latin och grekiska i naturvetenskaperna*, Morfem 2021, s. 32, 46.

⁷⁰ En läsvärd analys av dialogen *Gorgias* föreligger i Ingemar Hedenius ”Kommentar till Platons *Gorgias*”, ingående i: Thure Hastrup og Ingemar Hedenius, *Platons Gorgias*. Platonselskabets skriftserie, København: Gyldendal 1977, s. 139–284. Hedenius ställer här inte bara dialogens uppfattning av retoriken i relation till atenska föreställningar om statskonsten i allmänhet utan betraktar också Sokrates vederläggning av sofisterna och retorikerna Gorgias mot bakgrund av Platons övriga dialoger. Kommentaren växer därmed till nära nog ett helhetsporträtt av Platon som filosof. Särskilt diskussionen av Platons och Sokrates så kallade insiktsdeterminism har kommit att betraktas som ett av Ingemar Hedenius värdefullaste bidrag i den filosofihistoriska genren.

Men så faller det mig in, att grekerna också ansåg, att ordrikedom är åldrandets värsta lyte. I vissa situationer säger Menandros, är det bättre att tiga än att tala: Σιγή ποτ' ἐστὶν αἰρετωτέρα λόγου. ”Att tiga bör ibland föredras framför att tala.”

Det är utmärkt sagt. Tack alltså för ordet och uppmärksamheten!

Annie Ernaux – en opersonlighetens triumf

Annie Ernaux fick 2022 års Nobelpris i litteratur ”för det mod och den kliniska skärpa varmed hon avtäcker det personliga minnets rötter, främlingskap och kollektiva ramar”. Eller på franska: ”pour le courage et la précision clinique avec lesquels elle dévoile les racines, l'étrangeté et les limitations collectives de la mémoire personnelle.”

Annie Ernaux fick sitt pris vid 82 års ålder. Hon är numera bosatt i en ort söder om Paris, staden Cergy i Val-d'Oise. I *Journal du dehors* (1993), ”Dagbok där ute”, skildras just överflyttningen till Cergy. Men hon är uppvuxen i landsortstaden Yvetot i Normandie och kommen ur mycket enkla förhållanden. Hennes föräldrar tillhörde arbetarklassen och var industriarbetare, samtidigt som de drev ett kafé med speceriaffär och enklare restaurang. Minnena från Yvetot återkommer ofta och spelar en stor roll i hennes böcker. Den ringaktning hon som fattigbarn fick erfar från omgivningen utgjorde länge en plåga men blev i sinom tid också en drivkraft i författarskapet.⁷¹ Av föräldrarna sattes hon att gå i fina skolor och avancerade så småningom till en kvalificerad gymnasieläroexamen (agregée de lettres modernes). Ofta har hon försörjt sig

⁷¹ Den svenska journalisten Cecilia Blomberg har rest till Yvetot, där hon besökt författarinns föräldrahem, stadens Hôtel de Ville, bibliotek och bokhandel. Överallt är minnet av Annie Ernaux levande. På initiativ av borgmästaren utsågs Ernaux år 2016 till hedersmedborgare i Yvetot. Hon förklarar sig vid presskonferens i Svenska Akademien i samband med Nobelpriset numera helt ”försonad” med staden. (Cecilia Blomberg i Sveriges Radios Kulturlytt, onsdagen den 7 dec. 2022.)

som gymnasielärare, bl. a. en längre tid i Annecy i övre Savojen, och skrivit vid sidan om. Debuten ägde rum 1974 med romanen *Les armoires vides*. Men ett genombrott hos kritiken kom först med boken om fadern *La Place* (1983)⁷² och sedan med hennes mest lästa bok *Les années* (2008).⁷³ Hon har varit gift men är numera skild från Philippe Ernaux, med vilken hon har två söner. Vid 22 års ålder begick hon en abort, som skildras i *L'événement* (2000).⁷⁴ I den stränga katolska miljö, där hon växte upp, tvingades hon som ogift hålla sin graviditet hemlig. Aborten kunde bara begås till dryga kostnader och i det fördolda på ett skumt ställe i Paris. Ingreppet medförde medicinska risker, men hon klarade sig. Olikheten i mäns och kvinnors villkor stod plötsligt brutalt klar för henne.

Generellt kan sägas, att hennes tre första böcker är romaner med fiktiva huvudpersoner. I fortsättningen skriver hon väsentligen om sig själv. Men av litteraturhistorisk signifikans är det, att Annie Ernaux' självbiografier då bara i mycket obestämd och vid mening utgör självbiografier. Även när hon berättar om sig själv och sitt förflutna, låter hon minnena ständigt varvas med politik och samtidshistoria. Jaget blir då snarast en spegling av världen ”där ute”, en redovisning av vad hon eller hennes generation minns av sin samtid och av hur samtiden präglade deras levnadssätt och värderingar. Bara i brottstycken och i förvrängd eller tillrättalagd form går det då att spåra reflexer av hennes eget stormiga privatliv i texterna. Jaget förändras oavbrutet, historiseringen kan inte dölja utan förstärker snarare detta. I brottningen med tidens flykt och minnernas pålitlighet söker hon ständigt komma till rätta med den djupa alienation, som förföljt henne genom livet.

I *La place* (1983) står fadern och släkten i Normandie i förgrunden. Farfadern arbetade som dräng i lantbruket i närheten av staden Caux, han var analfabet och oförmögen att såväl läsa som skriva. Farmodern var sömmerska och arbetade för en fabrik i Rouen. Fadern återigen kunde läsa och skriva men inte så mycket mer. Denne arbetade till en början i samma yrke som sin far, som anställd kusk brukade han sova ovanpå stallet i en säng utan lakan. Efter första världskriget blev han industriarbetare i skilda företag i Normandie, men drev med hustrun samtidigt det oansenliga café-épicerie som redan omnämnts. Han beskrivs som en enkel människa, utan alla sociala eller intellektuella am-

⁷² Svensk översättning *Min far*, övers. av Katja Waldén, Stockholm: Viva, 1985.

⁷³ Svensk översättning *Åren*, övers. av Maria Björkman, Stockholm: Norstedts, 2020.

⁷⁴ Svensk översättning *Omständigheter*, övers. av Maria Björkman, Stockholm: Norstedts 2022.

bitioner. ”La même vie désormais pour lui. Mais la certitude qu’on ne peut pas être plus heureux qu’on est.” (s. 77; citat ur Annie Ernaux’ böcker återgår här och i fortsättningen på upplagor utgivna av förlaget Gallimard i Paris).

Långt mer än vid sin far har Annie Ernaux varit fäst vid sin mor, vilket framgår av *Une femme* (1987).⁷⁵ Till skillnad från den socialt resignerade och passive fadern beskrivs modern som rastlöst verksam och angelägen att klättra på den sociala skalan (”la lutte pour arriver”, s. 45) och att fjärma sig från det lantliga ursprunget. Medan fadern nöjer sig med hönsavel, trädgårdsarbete och enklare hemsysslor, är modern den som styr i familjen, hon dominerar helt i kaféet-restaurangen och tar resolut hand om hushållskassan. ”Elle s’occupait de l’épicerie, des commandes et des comptes, maîtresse de l’argent” (s. 48). Modern har ett häftigt temperament, beskrivs som genuint våldsam, slår i dörrar, väsnas och utdelar örflar, så snart barn eller tjänstefolk inte lyder. Men hon är samtidigt utåtriktad och glad och vinner kundkretsens förtroende. Sin dotter ägnar hon ömma moderliga omsorger, sätter henne i katolsk privatskola för att hon därmed skall få den utbildning som hon själv aldrig fick. När hon blivit änka, flyttar hon över till dottern och svärsonen men är angelägen att som inhyssing inte bli något påhäng. Då familjen flyttat till en steril och modern betongförort till Paris, vantrivs hon påtagligt.

Med stigande ålder drabbas hon av Alzheimer. Senildemenssen och det svåra fysiska förfallet under de sista åren skildras i *Une femme* och ännu mer när gången gripande i ”*Je ne suis pas sortie de ma nuit*” (1997). De dagliga besöken hos den dementa modern på sjukhuset är plågsamma men vittnar samtidigt om dotterns oändliga omtanke. Hon matar den gamla, sköter hennes hygien, tvättar henne, klipper naglarna och håret, lägger henne. När modern tappat sina tillhörigheter, utan att själv märka eller sakna dem, eller ens hittar vägen till sin egen mun när hon äter, märks det, att hon är på väg mot döden.⁷⁶ Annie Ernaux’ inställning till modern kan beskrivas som ambivalent, ett slags kärlekshat. Hon fränkänner sin mor rätten att åldras och bli hjälplös som ett barn, hon känner motvilja mot moderns aggressivitet och misstänksamhet på gamla dar men beundrar samtidigt hennes sega tåga och livsglädje. När modern dör 1986, skakar hennes bortgång dottern i grunden. Som ingen annan har denna

⁷⁵ Svensk översättning *Kvinnan*, övers. av Katja Waldén, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1993.

⁷⁶ ”*Je ne suis pas sortie de ma nuit*” (1997), s. 35. Bokens titel åsyftar moderns sista yttrande i livet.

mor präglat hennes liv, hon anser sig själv likna henne. ”Jamais femme ne sera plus proche de moi, jusqu’à être comme en moi”.⁷⁷

Föräldrarnas liv var inte utan slitningar och slutade i skilsmässa. I *La honte* (1996)⁷⁸ skildras, hur fadern vid ett raseriutbrott den 15 juni 1952 försöker döda modern med en häcksax och hur starkt 12-åringen upplever detta övergrepp. Också denna gång söker Annie Ernaux fånga jaget genom att placera in det i ett geografiskt och socialt sammanhang. Syftet är att agera som ett slags etnolog. ”Être en somme ethnologue de moi-même.” (s. 40) I småstaden Yvetot mellan Le Havre och Rouen känner alla alla och är den sociala observansen stenhård. Satt i sin katolska privatskola upplever flickan starkt sina föräldrars primitiva arbetarbakgrund. Att ständigt lukta klorin, det är att vara fattig. Frigörelseförsöket från ursprunget medför, att hon både skäms över föräldrarnas enkla yrken och vulgära livsstil men också – skäms över att skämmas! Skammen blir till slut hennes genuina sätt att leva, hennes ”mode de vie”.

I många sammanhang har Annie Ernaux uttryckt sin motvilja mot romaner, tidningsreportage, TV-intervjuer o.s.v., där jaget blir huvudsak, där man fläker ut sig själv och blottar sitt intimaste privatliv. Själv vill hon undgå ”le piège de l’individualité” (individualitetens fälla). Bara före debuten och under åren som hemmafru och gymnasielärlarinna är jagcentreringen och kretsandet kring det egna familjelivet ännu framträdande. Man kan se detta i en dokumentär, som SVT offentliggjorde den 4 dec. 2022, *Annie Ernaux Super 8-åren*.⁷⁹ Med filmer, huvudsakligen inspelade av hennes man Philippe Ernaux med en privat filmkamera från 1971 fram till skilsmässan 1981 och med hennes egna, senare tillagda kommentarer och berättarröst, får man följa ett viktigt stycke familjehistoria. Utgångspunkt bildar vistelsen i Annecy i övre Savoien, där Philippe tjänstgör som vice kanslichef i kommunen och Annie som gymnasielärlarinna. Filmerna skildrar påkostade resor till Salvador Allendes Chile, Hassan II:s Marocko, Enver Hodjas Albanien, resor till turistorter i alpernas Savoien, besök hos svärföräldrarna i omgivningarna och på en Wagnerfestival i Bayreuth. Som ”nybörjare i bourgeoisien” lever paret ett ganska privilegierat liv, med ständigt nya resor till England, till Spanien, till Portugal, till Moskva och Sovjetunionen. Sönerna Éric och David står i förgrunden. Vänstersympatierna

⁷⁷ ”*Je ne suis pas sortie de ma nuit*” (1997), s. 22.

⁷⁸ Svensk översättning *Skammen*, övers. av Katja Waldén, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1998.

⁷⁹ Tillgänglig på SVT Play fram till november 2025.

ger starkt utslag. Men med åren glider paret också alltmer isär från varandra. Annie Ernaux känner, hur hon blir alltmer överflödig i mannens liv. Han dör senare i lungcancer.

Betraktad kritiskt är denna familjehistoria banal och högst ordinär. Många läsare känner igen sig i hushållsslaveriet, barntillsynen och skilsmässan, manliga läsare kan känna igen sig i klassresan från proletariat till borgerlighet och den därmed sammanhängande alienationen. Det märkliga är snarast, att Annie Ernaux lyckats göra litteratur av allt detta banala och triviala och få det att framstå som på en gång ytterst märkligt och allmängiltigt. När hon upptäcker, att hon är ”som folk är mest”, får hennes prosa en social och existentiell djupdimension. Som nyckeldokument i sammanhanget kan man beteckna *Les années* (2008), vilken presenterar en monumental rundmålning av hela den franska samhällsutvecklingen. Det sker i form av en minneskavalkad, alltifrån tyskarnas bombardemang av Normandie 1944 ända fram till datoriseringens och digitaliseringens tidevarv, Putins och allas vår krigsdrabbade nutid. I huvudsak återges vad jaget och hennes generation minns, men bara som delar av ett yttre socialt eller språkligt fält. ”Une existence singulière donc mais fondue aussi dans le mouvement d’une génération.” (s. 187) Minnena är oftast starkt knutna till vad enskilda platser eller fotografier ger för associationer. *Les années* kan därmed leda tankarna till en annan fransk Nobelpristagare i litteratur, Patrick Modiano, som fick priset 2014. Också han kretsar kring minnen, särskilt från den tyska ockupationen, och ofta med platser i Paris som centrum. Liksom Modiano fäster också Arnaud stor vikt vid platsens betydelse. Ser man en bestämd gata eller våning på ett gammalt fotografi, utlöser detta bestämda minnen. Skillnaden är bara, att Modiano är så mycket mer vemodig och romantiskt ”disig”, medan Arnaud är torrt saklig och exakt, något som stämmer överens med hennes klarögdade verklighetspatos och misstro mot all dimmig inspiration.

Försöken att fånga jagets identitet upphör inte att locka henne men slår regelbundet slint. ”Elle est sûre de n’avoir aucune ‘personnalité’” (s. 92). Ett drag av besvikelse och desillusion blir ofta följden. Om den väldiga årskrönikan i *Les années* ger intryck av förändring, kan den av läsaren ibland också uppfattas som ungefärlig, oordnad och sammanhangslös.⁸⁰ I denna stora tidsroman förändras ständigt arbetslivet, klädvanorna, matlagningen och kokkonsten, skvallret, res-

⁸⁰ Cecilia Blomberg (jfr not 1) har intervjuat en av chefredaktörerna i den konservativa tidningen *Le Figaro*. Han anser Annie Ernaux vara en litterär nolla. Hon saknar stil och kan inte berätta en historia.

målen, gesterna, samtalstonen. Mitt i den amorfa massan av fakta men framför allt genom sin egen klassresa från arbetarklass till borgerlighet känner sig Annie Ernaux inte höra hemma någonstans. Möjligen kan skapandet av skönlitteratur dämpa känslan av främlingskap:

Elle ne pense pas non plus avoir rien de commun maintenant avec le monde ouvrier de son enfance, le petit commerce de ses parents. Elle est passée de l'autre côté mais ne saurait dire de quoi, derrière elle sa vie est constituée d'images sans lien. Elle ne se sent nulle part, seulement dans le savoir et la littérature.
(s. 90)

En återkommande fras, när hon kommenterar sitt livsöde, blir: "Mitt liv tillhör mig inte", "Mitt liv hör ingenstans hemma", "Ma vie ne m'appartient pas".⁸¹ I den Nobelföreläsning som hon höll i Börssalen i Stockholm den 7 december 2022 lät hon förstå, att frasen utgör ett verbalt eko från Victor Hugo.⁸² Endast författarskapet återstår därmed som hennes fasta punkt. Där och endast där kan hon känna sig hemma. I och med att arbetet vid skrivbordet blir överordnat, lyfts också hennes privata liv till att bli allmängiltigt och representativt för sin tid och sin generation. "Que ce Je soit en somme transpersonnel, que le singulier atteigne l'universel."

Som många andra franska författare är Annie Ernaux mycket beläst i och intresserad av filosofi. Ibland citerar hon direkt, och ibland tycker man sig märka dolda ekan från filosofer som Henri Bergson, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir (som är en av hennes stora förebilder och beundrade kultfigurer), Jacques Derrida, Michel Foucault, Julia Kristeva och en psykoanalytiker som Jacques Lacan. Sociologen Pierre Bourdieu hittar läsaren ständigt på eller mellan raderna. Med särskild energi analyserar hon tidsupplevelsen, hur nuet är förbundet med det förgångna och med framtiden. Ibland på så sätt att människan i det moderna kommersiella och kapitalistiska samhället har en tendens

⁸¹ Annie Ernaux i Sveriges Televisions "Nobel 2022. Porträtten. Litteraturprisporträttet", publicerat söndagen den 4 dec. 2022. Längre tillgängligt i SVT Play.

⁸² "Il ne s'agit pas pour moi de raconter l'histoire de ma vie ni de me délivrer de ses secrets mais de déchiffrer une situation vécue, un événement, une relation amoureuse, et dévoiler ainsi quelque chose que seule l'écriture peut faire exister et passer, peut-être, dans d'autres consciences, d'autres mémoires. Qui pourrait dire que l'amour, la douleur et le deuil, la honte, ne sont pas universels ? Victor Hugo a écrit: 'Nul de nous n'a l'honneur d'avoir une vie qui soit à lui.'" (Nobelföreläsning i Börssalen, Stockholm den 7 dec. 2022).

att bara leva i nuet, så att vi glömmer det förgångna och inte bryr oss om framtiden (klimatförsämringen etc.). Ibland däremot på det sättet, att människan känner sig som en främling i nutiden och därför bara flyr till det förgångna eller drömmer utopiska drömmar om framtiden.

Genomgående i sina generationsromaner eller samtidsreportage tillämpar Annie Ernaux en nykter och torr stil, som är avsiktligt minimalistisk. Det är svårt att hitta en författare, som lika ingående som hon beskrivit själva sökandet efter en stil, en berättarteknik, ett sätt att skriva som känns bärigt och relevant. Mycket i hennes författarskap handlar därmed om själva strävan att hitta en ton och en egen stilhållning, att bedriva ett författarskap. Att använda ett neutralt och objektivt språk, som är annorlunda än både arbetarklassens och borgerlighetens uttrycksvanor, har varit hennes livslånga föresats. Om någonting kan skildras mångordigt eller med få ord, väljer hon ofelbart det senare. Hon är en mästare på kortfattade, ibland nästan aforistiska satser, som öppnar storslagna, ofta existentiella bråddjup. Inte sällan avslutar hon sina texter med just sådana aforismer. I ”Åren” (*Les années*) slutar hela boken med följande kärva lakonism: ”Sauver quelque chose du temps où l’on ne sera plus jamais”. Fritt översatt: rädda något från den tid, där man inte längre kommer att finnas. (Och med den underförstådda tanken: jag har sparat något från den samtid, där ingen i framtiden kommer att leva.)

När Annie Ernaux tecknar Frankrikes officiella historia med alla presidenter från de Gaulle och framåt, får man ofta känslan av att läsa en historiebok eller en sociologisk rapport. Politiken upptar henne starkt. Det framgår, att hon sedan barndomen är starkt vänsterinriktad och sympatiserar med arbetarklassen långt mer än med medelklassen eller överklassen. Socialisten François Mitterand är otvivelaktigt den president som stått henne närmast. Den frihandelsvänliga liberalen Valéry Giscard d’Estaing tilltalar henne däremot mindre. Och för högerpresidenter av typen Nicolas Sarkozy, som gynnade höginkomsttagarna och missgynnade de allra sämst ställda, har hon inte mycket till övers. Svidande kritik och sarkastiskt hån riktas ofta mot den franska medelklass, som ser ner på obildade invandrare och fattiga grovarbetare från Nordafrika. Frankrike har ju en stor sådan befolkning från Le Maghreb i de gamla kolonierna i Libyen, Algeriet och Marocko, vilken i sina livsvanor skiljer sig starkt från de infödda fransmännen (de som kallas ”les Français de souche”). Det sistnämnda begreppet har brukats och inte minst missbrukats av Le Pen, hans dotter Marine Le Pen och extremhögern, där främlingsfientligheten är konstant

och massiv. I ögonblicksbilder från järnvägsstationerna på vägen från Cergy till Paris, tecknar Annie Ernaux ofta det klientel av tiggare och uteliggare som tigger pengar från de mer välbärgade franska tågresenärerna. Bland dessa utstötta skymtar ibland just invandrare från Nordafrika.⁸³ Det är följdriktigt, att Annie Ernaux i Frankrikes borgerliga press ofta utsatts för häftig kritik för sina politiska ställningstaganden.⁸⁴ Hennes starka sympati för och benägenhet att t.ex. stödja en kontroversiell fransk-algerisk politiker som Houria Bouteldja, länge talesperson för partiet "Les Indigènes de la République" och högröstad kritiker av Frankrikes rasistiska och koloniala förflutna i Nordafrika, har väckt enormt uppseende. För Annie Ernaux' rykte har det knappast varit förmånligt att hon, liksom Houria Bouteldja, så ensidigt ondgjort sig över den anti-islamism som frodas i Frankrike men alls inte lika ofta eller tydligt tagit ställning mot den lika vanliga antisemitismen.

När Annie Ernaux på senare år sökt sig tillbaka till Cergy i Val d'Oise i närheten av Paris, gör hon sina dagliga uppköp i en stormarknad. Inte för intet blir den föremål för hennes sociologiska nyfikenhet. Stormarknaden eller snabbköpet med dess brokiga folkliv, dess klass- och åldersmotsättningar, dess etniska och ekonomiska konflikter och språkliga glädjeämnen behandlas ingående i *Regarde les lumières, mon amour* (2016), som utgör en fortsättning på *Journal du dehors* (1993) och *La vie extérieure* (2000).

Dragande sin kundvagn uppför rulltrapporna i Auchan i Trois-Fontaines, ett affärskomplex som håller öppet varje dag från klockan ½ 9 till 22, avlyssnar hon diskussionerna mellan försäljare och kunder och antecknar impressionistiskt de kommersiella strategierna. I två års tid noterar hon varuutbud och kostnader, varmed man försöker locka kunder. Hon bokför förändrade priser under realisationerna (s. 64), mäns och kvinnors olika köpvanor (s. 41 f., 71), hemmafruarnas inbördes pladder, försäljarnas oblyga övertalningsförsök (s. 36), barnens tjat och föräldrarnas förmaningar (s. 24, 31, 34), invandrarernas egenheter (s. 37, 55), deras fattigdom och de mer välmående fransmännens kallsinne (s. 25, 27, 39 f.), köpruschen vid Alla Helgons dag, Halloween (s. 22),

⁸³ *Journal du dehors* (1993), s. 13, 43 f., 61 f., 85.

⁸⁴ Vill man ta del av den intensiva borgerliga kritiken av Annie Ernaux som vänsterpolitiker, kan man konsultera porträttet av henne i Frankrikes mest lästa veckotidning *L'Express*, n:o 3726, semaine du 1er au 7 décembre 2022. Artikeln är föranledd av Nobelpriset och bär titeln "Annie Ernaux intouchable icône" men reducerar henne till att vara nästan uteslutande politisk och politiskt relevant.

jul (s. 35) och ”mödrarnas dag” (la fête des Mères, s. 70, s. 78). Att olika slag av kunder besöker snabbköpet vid olika tider på dygnet, undgår henne inte (s. 46 f.) Ibland hamnar hon i samspråk med andra besökare och får ta del av deras liv. ”Pourtant ces désirs de communication qui me sont adressés par des inconnus me touchent inexplicablement.” (s. 54). Skildringen kulminerar, då alla köar vid kassan och kassörskan, ty i detta ögonblick rullas ett helt stycke upp av fransk socialhistoria: ”Le temps de l’attente à la caisse, celui où nous sommes le plus proches les uns des autres. Observés et observant, écoutés, écoutant. Ou simplement nous saisissant de manière intuitive, flottante. Exposant, comme nulle part autant, notre façon de vivre et notre compte en banque. Nos habitudes alimentaires, nos intérêts les plus intimes. Même notre structure familiale. Les marchandises qu’on pose sur le tapis disent si l’on vit seul, en couple, avec bébé, jeunes enfants, animaux.” (s. 61, jfr s. 71 f.) Men ibland tillhör även kassörskan de allra fattigaste. (s. 68 f.)

Samtidigt som stormarknaden gör livet bekvämt för kunderna, är personalens insmickrande tjänstvillighet förbunden med stor misstänksamhet. Om siffrorna på apparaten för själv-scanning inte exakt överensstämmer med vad som finns i kundvagnen, följer minutiösa, nära nog fientliga kontroller av de inköpta varorna. Plötsligt blir det svårare att passera kassan än att slippa igenom tullen. (s. 87) Varför gör man inte uppror och revolterar mot all denna förnedrande köpgalenskap? frågar sig Annie Ernaux (s. 83 f.)⁸⁵ ”Acte politique simple: refuser de s’en servir. Pour m’éviter toute tentation – je connais la coercition insidieuse de la grande distribution et ma faiblesse de consommatrice – j’ai déchiré ma carte Auchan.” (s. 88)

Med de ögonblicksbilder hon sålunda tecknat och utsänt från Cergy vill hon – som ett slags nutida, kvinnlig Balzac! – fånga ett brottstycke av sin samtids kommersiella liv. Hon är inte främmande för tanken att hon fyllt en lucka i den moderna skönlitteraturen, som hittills inte ägnat stormarknaden nämnvärt intresse: ”Je m’étais demandé pourquoi les supermarchés n’étaient jamais présents dans les romans qui paraissaient, combien de temps il fallait à une réalité nouvelle pour accéder à la dignité littéraire.” (s. 55) Kan det bero på att snabbköpens kundkrets i regel dominerats av kvinnor, tvingade att göra uppköpen för sitt eget, oftast föraktade och nedvärderade hushållsarbete? (s. 65 f.) Hushållslaveriet har alltid försummats i litteraturen. Eller beror det på att

⁸⁵ Samma fråga ställs i *La vie extérieure* (2000), s. 104 f. Varför smiter inte fler kunder utan att betala?

författarna (Alain Robe-Grillet, Nathalie Sarraute, Françoise Sagan) tillhört borgarklassen och bott i Paris och att det där, fram till 1970-talet, varit så ont om stormarknader? (s. 56) Men mötena mellan gammal och ung ger också anledning till jämförelser med författarinnans eget förflutna. Ibland tycks livet i stormarknaden tidlöst. Hur många gånger inträffar det inte, att en ung mor vänder sig till sin lilla dotter och ber henne att observera alla de kulörta lyktorerna. ”Regarde les lumières mon amour”. (s. 49 f.)

Det mesta av Annie Ernaux’ prosa är klart feministisk. Hon skildrar gärna tillvaron ur ett kvinnligt perspektiv och med kvinnor som centralgestalter. Dessa tilltygas i allmänhet svårt – motarbetas till exempel i sin utbildning eller i sina karriärsträvanden – av det patriarkat som fortfarande dominerar i Frankrike och som hon så starkt ogillar och hudflänger. I kapitalets och kommersens samhälle förvandlas kvinnan, sådan är hennes återkommande, närmast marxistiska trossats, till ett ting, ett objekt. Hennes kropp är där gångbar men inte hennes själ. Hur kvinnan själv upplever tillvaron, efterfrågar ingen. Envetet och med nästan manisk frenesi söker Annie Ernaux kartlägga den kvinnliga sexualiteten och dess kroppsliga uttryck, som enligt hennes mening hittills fått ett så sparsamt och föga rättvisande utrymme i den franska skönlitteraturen. Men hon resonerar också *pro et contra*. Ibland skjuter feminismen sig själv i sank genom stolliga överdrifter, som hon då hjärtlöst skojar med.

Den kvinnliga utsattheten och sårbarheten kommer till särskilt pregnanta uttryck i den bok, där hon skildrat den abort som hon tvingades begå i ungdomen, *L'événement* (2000).⁸⁶ Också i den får det skönlitterära arbetet bli en tröstegrund, inte minst på så sätt att det förvandlar hennes privata konflikt till en allmängiltig sådan, ett ”exemplum”, kvinnökönets stående och ständiga belägenhet. ”Et le véritable but de ma vie est peut-être seulement celui-ci: que mon corps, mes sensations et mes pensées deviennent de l’écriture, c’est-à-dire quelque chose d’intelligible et de général, mon existence complètement dissoute dans la tête et la vie des autres.” (s. 125)

I *L’occupation* (2002) blir återigen kvinnors svartsjuka och inbördes rivalitet det bärande temat. Efter att ha skilt sig från en yngre man W., med vilken hon haft en sexårig relation, får berättaren ironiskt erfara, att han blint förälskar sig i en 49-årig lärarinna. Plötsligt drabbas hon av besinningslös svartsjuka, söker spåra sin rival i telefonkataloger och på datorns sökmotorer, tycker sig hitta

⁸⁶ Svensk översättning *Omständigheter*, övers. av Maria Björkman, Stockholm: Norstedts 2022.

hennes gelike i varje kvinna hon möter i Paris metrostationer, jämför sin egen ålder med rivalens. Med ens blir kärleken till W. levande igen, vilket bara ökar plågan. Hon förfäras av att nu inte längre vara något annat än den föraktade kvinnan nummer två. (s. 50) Besattheten leder till sömnlöshet, alkoholmissbruk och en förtvivlan gränsande till galenskap. I somliga stunder är hon rentav beredd att döda sin konkurrent. (s. 35) Men som alltid vid den yttersta gränsen av desperation blir förmågan att berätta om det hela i ord en räddning, som möjliggör distansering, frigörelse och glömska. Besattheten växlar nu över till själva företaget att skriva, beskriva. ”Écrire a été une façon de sauver ce qui n’est plus déjà ma réalité, c’est-à-dire une sensation me saisissant de la tête aux pieds dans la rue, mais est devenu ‘l’occupation’, un temps circonscrit et achevé.” (s. 73 f.)

Mäns och kvinnors skilda villkor profileras också i *Mémoire de fille* (2016),⁸⁷ som går tillbaka till sommaren 1958. Det är första gången som Anne Duschene (hennes flicknamn före äktenskapet) är hemifrån på riktigt. Under vistelsen på en sommarkoloni i Orne i Normandie, mister 17-åringen sin oskuld under omständigheter som närmast liknar våldtäkt. Men mannen överger henne, försöken att spåra honom och träffa honom igen lyckas aldrig. I stället får man återigen ta del av hennes utbildning till lärarinna i den katolska privatskolan, där hon aldrig smälter in, en resa till England, hennes vantrivsel i tillvaron och hennes bulimi. I ett Frankrike, där de Gaulle blivit president, Algeriet-kriget rasar och där Pelé blir världsmästare i fotboll, är hon alltid utanför, en ständigt missanpassad. Övergången från flicka till kvinna och till sist författare skildras som en svit konkreta minnen, ofta knutna till gamla fotografier. Begär, skam och klasskomplex färgar förloppet. ”Venger ma race et venger mon sexe ne feraient qu’un désormais.”⁸⁸ I mycket blir hennes liv en parallell till idolen Simone de Beauvoirs erfarenheter, sådana dessa redovisats i *Le deuxième sexe*, den franska kvinnorörelsens bibel och kultbok.

Bland den långa rad av böcker som Annie Ernaux givit ut, ägnas påfallande många åt förälskelser. Ibland slås både hon och läsaren av att det är en och samma förälskelse som i sina grunddrag återupprepas om och om igen, hon associerar själv till Nietzsche och den eviga återkomsten.⁸⁹ Men ingen kärlekshistoria

⁸⁷ Svensk översättning *En flickas memoarer*, övers. av Maria Björkman. Stockholm: Norstedts. 2021.

⁸⁸ Nobelföreläsning i Börssalen Stockholm den 7 dec. 2022.

⁸⁹ *Se perdre* (2001) s. 77 f. och särskilt s. 241.

antar samma proportioner av mani och besatthet, ingen är mer blödande än den som skildras först i *Passion simple* (1992)⁹⁰ och sedan i den större anlagda och viktigare *Se perdre* (2001). I ”Sinnenas tid” faller kvinnan handlöst för en främmande man, lever för deras korta möten och samlag, åsidosätter för hans skull arbete, vänner, kulturella intressen, lämnar inte sin lägenhet i väntan på att han skall ringa. Åtrån gör henne till en slav, men passionen fyller också hennes liv med mening och får henne att glömma sig själv på ett sätt som liknar den religiösa extasens. I större skala spelas samma skeende upp i *Se perdre* (”Att gå förlorad”). På den franska vänsterns karakteristiska vis svärmar den kvinnliga huvudpersonen här för Sovjetunionen och östblocket, kommunismen erbjuder ett mänskligare alternativ till det egna kommersiella samhället. När hon 48 år gammal förälskar sig i en ung sovjetdiplomat på den ryska ambassaden i Paris, ingår hennes sympati för Sovjetunionen och östblocket som en viktig del av engagemanget. Det gåtfulla i hans liv som rysk kommunist kryddar åtrån med en extra dimension.

Parternas första möte äger rum under en författarkongress i Leningrad, Moskva och Tbilisi, men kontakten fortsätter sedan regelbundet i Paris. Liksom i *L'occupation*, *Mémoire de fille* och *Passion simple* blir kvinnans övergivenhet total också i *Se perdre*, när hon upptäcker den avgrund som öppnar sig mellan älskarens och hennes egen kärleksupplevelse. Hon drömmer på romantiskt vis om att vara den första kvinnan i hans liv men förvisas till en föraktad och löjlig andraplansroll av på samma gång ”*mère et putain*” (mor och hora). Han ligger gärna med henne men älskar egentligen bara sin ryska hustru Macha (s. 223). Dygnen och månaderna av orolig väntan på att han skall ringa och avtala ett nytt möte undermineras av skräckslagen oro för att aldrig mera få se honom.

Hennes vanmakt skrivs in i en ram av klassisk litteraturhistoria. Ofta tycker hon sig vara i samma situation som Tolstojs *Anna Karenina*, när hon försmås av furst Vronskij (s. 89, 108, 133, 138, 140, 219), eller som Racines *Bérénice* som aldrig får träffa sin Titus (s. 265) eller som Hekuba i Shakespeares *Hamlet* (s. 82) eller som Swann, när han i Marcel Prousts *À la recherche du temps perdu* offerar sitt liv och sina pengar på Odette, en slampa som inte är honom värdig. (s. 97, 113, 184 f., 200) I somliga stunder kommer den banala och sjaskiga relationen att växa till en kärlekssaga som liknar *Tristan och Isolde*. (s. 279) När det hela är över, inser hon att berättandet var det enda som kunde ge ett drag av

⁹⁰ Svensk översättning *Sinnenas tid*, övers. av Katja Waldén, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1993.

sanning och ordning åt det osannolika hon varit med om. "L'ordre de la vérité ne peut être que dans l'écriture, non dans la vie." (s. 44) Och som alltid sägs åtrån, författarskapet och döden vara nära nog utbytbara, de finns i varandras oupphörliga närhet, klibbar vid varandra, påverkar varandra, ersätter varandra, inspirerar varandra. "Et je comprends que, depuis toujours, le désir, l'écriture et la mort ne font que s'échanger pour moi." (s. 37)

Annie Ernaux är inte religiös och inte troende. Även om hon vuxit upp i en religiös miljö präglad av såväl moderns vanefromhet som den katolska privatskolans stränga rutiner, har hon också hunnit ta avstånd från religionen. Katolicismen i sitt hemland betraktar hon som bakåtsträvande, konservativ och blind för kommersialismens avigsidor och klasskampens bistra verklighet. Kristen tro är för henne byggd på illusioner, den tillhör för henne oåterkalleligen det förflutna, inte nutiden. Samtidigt som detta är ett personligt ställningstagande, gränsar det till vad hela hennes franska samtid genomgått. Ty sekulariseringen har börjat sätta sina spår överallt. Riterna och högtiderna iakttar man kanske, men de börjar sakna innebörd. I *Les années* heter det:

La religion catholique s'était effacée sans tapages du cadre de la vie. Les familles n'en transmettaient plus la connaissance ni l'usage. En dehors de quelques rites, on n'avait plus besoin d'elle comme signe de respectabilité. Comme si elle avait trop servi, usée par des milliards de prières, de messes et de processions, durant deux millénaires. Le péché véniel et mortel, les commandements de Dieu et de l'Église, la grâce et les vertus théologiques relevaient d'un vocabulaire inintelligible et d'un schéma de pensée révolu. La liberté sexuelle avait démodé la luxure, les histoires paillardes de bonnes soeurs et le curé de Camaret. L'Église ne terrorisait plus l'imaginaire des adolescents pubères, elle ne réglementait plus les échanges sexuels et le ventre des femmes était sorti de son emprise. En perdant son champ d'action principal, le sexe, elle avait tout perdu. Hors du cours de philo, l'idée de Dieu n'était ni franchement valable ni sérieuse à débattre. Dans le bois d'une table, au collège, un élève avait écrit *Dieu existe j'ai marché dedans*. (s. 161)

Men samtidigt som de kristna trossatserna förlorat sin tyngd och sitt sanningsvärde, kan hon skildra frånvaron av social barmhärtighet som en svår förlust och längta tillbaka till en förfluten tid, då de sociala motsättningarna var mindre och då man ännu hade något att tro på. Mycket i hennes romankonst återger med oerhörd verkan tomheten, liknöjdheten, meningslösheten och tröttheten i vår moderna tillvaro. Vår avförtrollade samtid är överhoppad med stormarkna-

der och storköp. Den kännetecknas av ett överflöd av prylar men saknar själ. ”Vi som gjort abort i kök, skilt oss, som hade trott att våra ansträngningar att frigöra oss skulle vara andra till gagn, vi övermannades av en stor trötthet”, blir den pessimistiska slutsatsen.

Om författarskapet ter sig beständigare än det ständigt föränderliga och försvinnande livet, så är det likväl alls inte bestående för evigt. Annie Ernaux är fullt medveten om att också hennes böcker med tiden kommer att bli kuriosa, intressanta enbart för en trängre krets av forskare. Sakligt och utan tårar konstaterar hon: ”Dans soixante ans, il ne restera peut-être de ce que j’ai vu, aimé, joui, qu’un tas de feuilles imprimées qu’on ne consulte que pour une thèse.”⁹¹

Om biografiers sanningsvärde

I en antologi om biografin som humanistisk genre *Med livet som insats* (2007) diskuterar utgivarna Henrik Rosengren och Johan Östling tyngdpunktsförskjutningar och rörelseriktningar inom den biografiska diskussionen i Sverige. Under efterkrigstiden, heter det, var biografin som genre länge marginaliserad och misstänkliggjord som undermålig vetenskap. Att skriva levnadsteckningar var inget som en allvarligt syftande forskare ville ödsla tid på, man finner det betecknande att framstående humanister som Sten Carlsson, Carl Fehrman och Sten Lindroth aldrig gjorde sig bemärkta som biografer.⁹² Från och med 1990-talet och under 2000-talet inträffade en förändring som hävde karantänen. I och med att hämmande faktorer som positivism, strukturalism, marxistisk historiematerialism och nykritik successivt förlorat i betydelse och inflytande, har biografiskrivandet i våra dagar upplevat en renässans som aldrig förr. Det skrivs i dag biografier i parti och minut, levnadsteckningar blir ofta både

⁹¹ *Journal du dehors* (1993), s. 97.

⁹² H. Rosengren & J. Östling, *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre*, Lund: Sekel 2007, s. 7. Carl Fehrman odlade likväl det biografiska studiet i sina verk om Hjalmar Gullberg. Och Sten Lindroth var inte heller helt främmande för den biografiska framställningen. Som exempel kan anföras hans kapitel om Swedenborg i *Ny illustrerad litteraturhistoria*.

flitigt lästa och sålda. Antologin belyser rikhaltigt denna biografiskrivandets renässans.

Att visaren på tidens ur hunnit gå ett varv blir särskilt märkbart, ifall man jämför Rosengren och Östlings antologi med den symposierapport från Vitterhetsakademien som utkom 1998 och som handlade om forskarbiografen men i vidare mening om biografiskrivandet över huvud. Tongivande vid symposiet var Magnus von Platen, själv framstående biografisk forskare med arbeten om Runius, Bellman och Vilhelm Moberg i bagaget. För honom tedde det sig naturligt, att en levnadsteckning borde vara strikt kronologiskt upplagd och ge en såvitt möjligt tillförlitlig bild av föremålets levnadslopp men också en karakteristik av personligheten och slutligen också en redogörelse för hans/hennes livsverk, kort sagt vad som kom ut av det hela.⁹³ Men denna mer eller mindre självklara uppläggning har numera trängts undan eller ersatts av andra ideal. Tidstypiska frågor som kön, klass och etnicitet har kommit att hamna mer i förgrunden.⁹⁴ Dessutom har förhållandet mellan liv och verk kommit att problematiseras från delvis nya utgångspunkter. För den litterära biografins vidkommande kan man till exempel ställa frågan om den biografiska informationens värde och roll i texttolkningen. Är den, frågar Torsten Pettersson, fördjupande eller tvärtom förvanskande?⁹⁵

Den lundensiske idé- och lärdomshistorikern Ingmar Lundkvist påpekar i sitt bidrag till *Med livet som insats*, att det ofta är ett lika gagnlöst som övermäktigt företag att försöka teckna en individ i samspel med hela sin samtids-historiska miljö. Var går nämligen gränsen för hur många samtidsfaktorer som skall dras in, när man vill kontextualisera? Någon given sådan gräns finns inte. Man riskerar att hamna i en snårskog av detaljer, där det till slut blir omöjligt att se skogen för bara träd. Avsiktligt föreslår Lundkvist därför, att man skall överge kronologin för att i stället renodla sådana enskilda temata som är särskilt

⁹³ Magnus von Platen, "Forskarbiografen contra författarbiografen", *Forskarbiografen. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997*, Evert Baudou (red.). Konferenser 41, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien 1998, s. 17.

⁹⁴ Johan Svedjedal, "Skrivna ord, skrivna liv. Om den litterära biografins teori, medel och mål", i: H. Rosengren & J. Östling, *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* 2007, Lund: Sekel, s. 66.

⁹⁵ Torsten Pettersson, "Den bortadopterades vända. Hjalmar Gullbergs diktning i biografisk belysning", i: *Spänning och nyfikenhet. Festskrift till Johan Svedjedal*, red. Gunnel Furuland med flera, Möklinta: Gidlunds 2016, s. 200.

utmärkande för föremålet och som är väsentliga. Att heltäckande söka berätta om ett människoliv låter sig inte göra. Konsten att skriva biografi består i stället i att förbigå och utesluta. Även Johan Svedjedal konstaterar, att biografen ofta måste svika kronologin. När syftet blir en ”strävan att få med *allt*, stort som smått” försvinner ofta ”själva livstolkningen, strävan att välja och kombinera ur flödet av information för att försöka säga något centralt om författaren”.⁹⁶

Tankegångar som dessa är svåra att avvisa. Men hur långt kan man välja och vraka och samtidigt bibehålla det sanningsanspråk som biografen som genre trots allt åtnjuter? Går det att tematisera hur långt som helst utan att mista i trovärdighet? För min del kom problemet att aktualiseras, när jag satt och skrev mina egna memoarer *I alma maters tjänst. En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (2004). Inte nog med att jag började ifrågasätta tillförlitligheten i vissa uppgifter i mina egna dagböcker, förda mer eller mindre regelbundet sedan skolåren, vilket indirekt påverkade den bok jag höll på att skriva. Sakuppgifter från dagböckerna utgör ofta ryggraden i min historieskrivning, när jag försöker minnas tillbaka. Jag insåg också snart det omöjliga i att någorlunda sakligt och objektivt kunna skildra mitt förflutna av den enkla anledningen, att perspektivet ofrånkomligen färgades av min nutida skrivsituation och av de värderingar, de sympatier och rancuner jag råkade omfatta just vid skrivtillfället. En amerikansk författare (John Barth) gav mig till skänks en briljant formulering, som sammanfattade hela dilemmat: ”The story of your life, is not your life. It is your story”.⁹⁷

Men mer än allt annat slog det mig, att ett människoliv sällan låter sig trängas samman mellan två bokpärmar av ett mer trivialt och handfast skäl. Många av de spännande människor man mött på levnadsstigen eller intressanta händelser man upplevt måste förbigås, därför att de helt sonika *inte får rum*. Inte frivilligt, som Ingmar Lundkvist tänker sig saken, utan därtill nödd och tvungen blir man som biografisk författare nödsakad att sovra och utesluta. Man har att välja och vraka, om inte omfånget skall bli otympligt och boken som helhet oläsbar! Den som försöker berätta allt eller mycket, binder snabbt en snara om sin egen hals. Att berätta om ett människoliv är som att ösa en ocean med tesked.

⁹⁶ Svedjedal, a.a. 2007, s. 70 f.

⁹⁷ Thure Stenström, *I alma maters tjänst, En Uppsalaprofessor ser tillbaka*, Stockholm: Atlantis 2004, s. 8.

Nu när min bok ligger på snart två decenniers avstånd, fäster jag mig särskilt vid en lakun. Några viktiga barnår i Skara i Västergötland och Ljungby i Småland har jag helt och hållet förbigått, för att desto mer ingående skildra fortsättningen av min uppväxt, den som tilldrog sig i Visby. Uteslutningen var avsiktlig och noga övervägd, det skulle ha tagit alldeles för stor plats att skildra alltihop lika ingående. Dessutom: om jag inte företagit denna uteslutning, skulle jag ju ha behövt gå in på trassliga familjeförhållanden, som orsakade förflyttningarna till Västergötland och Småland och som jag bedömde som förhållandevis ointressanta för en bredare läsekrets, om också inte för mig privat och personligen. Bäst alltså att tiga tyst om dessa år och låtsas som om de inte fanns! Läsekretsen besvärades ju inte av någon lakun av den enkla anledningen, att den inte visste vad den gått miste om.

Vad jag här berättat ger anledning till flera besvärliga men intressanta frågor. Kan en levnadsteckning anses tillförlitlig, när den endast sällan låter sig skrivas utan luckor och lakuner? Vad är det en författare väljer att förbigå i den biografi han skriver? Och varför förbigår han somligt? Är det rentav genom vad en biografi utelämnar och inte berättar som framställningen har sitt allra största intresse? Något uttömmande svar på dessa intrikata spörsmål kan vi naturligtvis inte åstadkomma i denna med nödvändighet summariska essä. Men kanske kan några exempel anföras, som är tänkvärda och som problematiserar biografien som genre.

*

När Örjan Lindberger utgav sin numera klassiska levnadsteckning över Eyvind Johnson, berörde han med endast lätt hand och tämligen diskret Johnsons ömtåliga förhållande till det motsatta könet under några kaotiska år på 1920- och 1930-talen.⁹⁸ Att mer ingående skildra problemet ”Eyvind och kvinnorna” ställde sig ju vid denna tidpunkt heller inte lätt, eftersom änkan Cilla Johnson fortfarande levde och, på författaränkors vanliga vis, vakade skrupulöst över den avlidnes eftermäle. Av hennes beredvillighet att stå till tjänst med material och upplysningar var ju Lindberger också beroende, det framgår när hon

⁹⁸ Örjan Lindberger, *Norrbottningen som blev europé. Eyvind Johnsons liv och författarskap till och med Romanen om Olof*, Stockholm: Bonniers 1986 och *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938–1976*, Stockholm: Bonniers 1990.

avtackas i efterskriften.⁹⁹ Den som sedan följer Johnson-forskningen fram till Per Anders Wiktorssons avhandling om Krilontrilogin¹⁰⁰ märker snart, att betydningarna är många men att någon samlad bild av Johnsons kvinno- och kvinnoporträtt sällan ges eller ens eftersträvas. Det senaste tillskottet i Eyvind Johnson-forskningen har inte ändrat på detta.¹⁰¹

Föga överraskande har Mats Tormod därför kunnat ta upp den fallna handen genom att skriva en hel avhandling om vad som saknas hos Lindberger, *Till en berättelse om tröst. Eyvind Johnson omläst* (diss. Umeå 2012). Med fog reser Tormod frågan, varför i den berömda brevväxlingen med Rudolf Värnlund från 1920-talet breven är sönderklippta av avsändaren. Vad var det brevskrivaren Johnson önskade att dölja som var så brännbart och som inte fick läsas av eftervärlden? Genom att lägga pussel med de uppgifter som finns kringströdda i en rad mer eller mindre ofullgångna nybörjarromaner (*Nittonhundrasjutton, Herr Clerk, vår Mästare* med flera) åtar sig Tormod att presentera vad tidigare forskning mer eller mindre förbigått, nämligen att visa upp en ständigt återkommande kvinnotyp, som sedan spelar en viktig roll också i mästerverket om Krilon. Hon skildras av Johnson genomgående som ointellektuell, ytlig, neurotisk, ombytlig och svekfull. Och värst av allt, hon överger honom – eller åtminstone romanhjälten som ofta bär omisskännliga drag av Eyvind Johnson själv – för en annan under en sommarnatt i Stockholms skärgård. Detta grundläggande kärlekssvek präglar mycket av Johnsons tidiga och såriga förhållande till kvinnorna. Det ger honom vad Kerstin Ekman kallat ”ett knivhugg i själva livsroten”.¹⁰² Men intressant nog använder han inte nederlaget till att älta sina erotiska tillkortakommanden. Krilonserien ger en uppfattning om Johnsons osentimentala författarstrategi, hur han förvandlar smärtan till något konstruktivt. Krilon hämnas inte på vare sig kvinnorna eller männen utan tar i stället förlusten till utgångspunkt för en beslutsam politisk kamp för människans värdighet gentemot diktaturerna. Eller som jag i en recension av Tormods bok uttryckt det: ”Han som inte lyckas leva det verkliga livet fullt ut, lär sig

⁹⁹ Lindberger, a.a. 1986, s. 488 ff.

¹⁰⁰ Per Anders Wiktorsson, *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi*, Stockholm: Symposion 2010.

¹⁰¹ Christer Johansson, *Det materialiserade ordet. Medium och mening i Eyvind Johnsons författarskap*, Göteborg: Makadam 2021.

¹⁰² Thure Stenström, ”Eyvind Johnson och de svekfulla kvinnorna”, *Svenska Dagbladet* under strecket den 10 jan. 2013.

att överleva genom att börja berätta om det. Konstskapandet får ge tröst och höghet åt vad som i verkligheten var rätt banalt och sjaskigt.”¹⁰³

Exemplet Lindberger-Tormod kan tjäna som ett belysande exempel. Vad den ene forskaren förbigår och utelämnar kan bli huvudstoff för den andres undersökning. Att fylla igen luckor är nämligen ingen oviktig uppgift för humanistisk forskning, särskilt inte om luckorna är väsentliga. Den vetenskapsteoretiskt mer besvärliga följdfrågan blir sedan hur man bevisar, att något väsentligt funnits som har förbigåtts eller utelämnats. Måste man inte nöja sig med idel förmodanden, misstankar och vilda gissningar, när man hävdar, att det som inte nu finns eller har behandlats en gång måste ha funnits. Frågan är också hur luckorna är beskaffade, något som kan man fundera över i till exempel Agnes von Krusenstjerna-forskningen. Bör man fylla igen luckor, om inte ens luckorna låter sig säkert fastställas?

*

I Anna Williams stora undersökning *Från verklighetens stränder* (2013) framstår föremålets liv och verk som tätt sammantvinnade. Agnes von Krusenstjernas långa och smärtsamma sjukdomshistoria behandlas utförligt men ställs för den skull inte i centrum. Med någon förenkling kan man säga, att författaren i huvudsak nöjer sig med att återge vad de samtida psykiatrarna och läkarna sagt i sina diagnoser. Men att gå utöver vad Bror Gadelius och Viktor Wigert åstadkom i den vägen avstår Williams försiktigtvis ifrån. Med hennes diskreta formulering heter det: ”Förhållandet mellan sjukdom och skaparkraft är komplicerat och kan ur vissa aspekter bäst utredas av psykiatrisk expertis.”¹⁰⁴ Om Williams med varm hand förbigår frågan om sjuklig kreativitet och överlämnar den åt den psykiatriska sakkunskapen, väljer Olof Lagercrantz i sin doktorsavhandling en helt annan utväg och tolkar sjukdomsförloppet i huvudsak utifrån vad släktingar, vänner och andra närstående haft att berätta om den sjuka författarinnan.¹⁰⁵ Betraktad i sådant perspektiv blir Agnes von Krusenstjernas sinnessjukdom i första hand ett politiskt uppror och en protest mot den högadliga

¹⁰³ Stenström, *ibidem*.

¹⁰⁴ Anna Williams, *Från verklighetens stränder. Agnes von Krusenstjernas liv och diktning*, Stockholm: Bonniers 2013, s. 145.

¹⁰⁵ Olof Lagercrantz, *Agnes von Krusenstjerna* (diss. Stockholm), Stockholm: Bonniers 1951.

och borgerliga miljön med dess puritanska vakthållning kring Gud, familjen och sedesamheten.

Med udd mot både Williams och Lagercrantz anlägger så Karin Johannisson slutligen ett tredje perspektiv och menar sig ha lyckats med att tolka Agnes von Krusenstjerna inifrån. ”Om de två första berättelsernas bygger på stigmaförståelse av psykisk sjukdom, är denna tredje berättelse – aktörsberättelsen – annorlunda. Här ligger inte definitionsmakten hos psykiatrin eller en patriarkal samhällsstruktur, utan hos henne själv.”¹⁰⁶ Med detta så kallade aktörsperspektiv menar sig Johannisson ha fyllt en lucka och fångat den sårade divan Agnes von Krusenstjernas handlingar utifrån hennes eget subjektiva synsätt. Agnes von Krusenstjerna uppvisar, får läsaren veta, en egendomlig dubbelhet: hon är svårt sinnessjuk men på samma gång likväl i stånd att distansera sig från sjukdomen och av densamma skapa konst.

*

Att Agnes von Krusenstjernas sjukdomshistoria är en vansklig terräng, där det är lätt att gå ner sig, stod klart för mig, redan när jag som handledare på 1980-talet hade att lotsa Birgitta Svanberg i hennes Krusenstjerna-avhandling förbi de värsta blindskären.¹⁰⁷ Man frestas lätt att citera Oscar Levertins yttrande i en berömd polemik med hans gamle lärare Henrik Schück: ”Det finns inte någon strikt vetenskap om individen.”¹⁰⁸ Hur Johannisson menar sig kunna krypa under skinnet på Agnes von Krusenstjerna och tolka hennes innersta tankar och känslor, för att säkert veta hur hon sedan fungerar som litterär aktör, är ett djärvt grepp på ämnet som hos en skeptisk läsare kan förändra många frågetecken. Tillämpar hon inte i grunden helt enkelt gammaldags ”Einfühlung” av det slag som intuitionens förespråkare predikat och tillämpat i alla tider, eller åtminstone alltsedan John Landquists och Theodor Lipps dagar. Kanske? Men mycket pekar också mot att Johannisson tillmäter de bevarade historiska dokumenten stort intresse, hon kompletterar dem rentav själv med en

¹⁰⁶ Karin Johannisson, *Den sårade divan. Om psykets estetik*, Stockholm: Bonniers 2015, s. 234 f.

¹⁰⁷ Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen* (diss. Uppsala), Stockholm: Gidlunds 1989.

¹⁰⁸ Carl Fehrman, *Forskning i förvandling. Män och metoder i svensk litteraturvetenskap* (Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie 82), Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag 1972, s. 46.

fyllig och upplysande genomgång av sjukhusjournalerna från Solna, Konradsberg, Lund, Långbro och Beckomberga.¹⁰⁹

Jag har frågat mig, vilken lakun eller lucka hon då rent principiellt har ansett sig kunna fylla? Hon hamnar ju inte i någon principiellt annan eller ny belägenhet än den där Williams och Lagercrantz redan befinner sig, nämligen den där forskaren tvingas luta sig mot ett antal bevarade, historiska dokument. Även det invärtes aktörsperspektivet blir, mer precist uttryckt, anmärkningsvärt beroende av utvärtes belägna källor. Det hela blir trovärdigt och övertygande, bara i den mån som dessa externa dokument underkastas sedvanlig historisk källkritik. Jag överlåter åt läsaren att själv bedöma, hur stort spelrum normal bevisprövning och källkritik fått i *Den sårade divan*. Men i vilken utsträckning kompletterade författaren något som Williams och Lagercrantz försummat att utreda? Fyllde hon någon lucka? Den frågan förblir hängande i luften utan att få något rejält svar.

*

Låt oss så till sist ta upp en äldre och klassisk fejd i svensk litteraturhistoria, den som gäller Verner von Heidenstam på äldre dar och hans förmenta anslutning till nazismen. När Fredrik Böök utgav sin stora biografi över Heidenstam i två delar 1945–46, förbigick han med anmärkningsvärd diskretion och högaktningfullt mummel sin nära väns förhållande till nationalsocialismen.¹¹⁰ Ämnet var minst sagt ömtåligt, eftersom Böök själv i så hög grad förkroppsligade den kår av svenska klerker som begått förräderi och som med odiskutabel tillfredsställelse välkomnat det bruna stövelväldet i Berlin.¹¹¹ I biografien över Heidenstam vinglar han hit och dit och försöker ömsom betona Heidenstams pacifism – på gamla dar skulle diktaren ha släppt sin tro på krigets renande verkningar och med avsky betraktat det blodbad som Hitler anställt – och ömsom ge ursäktande förklaringar till hans starka tyskvänlighet: hans sedan första världskriget intensiva motvilja mot engelsk-amerikansk krämaranda och materialism,

¹⁰⁹ Karin Johannisson, a.a. 2015, s. 160–184.

¹¹⁰ Fredrik Böök, *Verner von Heidenstam I–II*, Stockholm: Bonniers 1945–1946, del II, 1946, s. 355 f. Förhållandet är detsamma i den 1959 utgivna och något förkortade utgåvan i ett band, Böök 1959.

¹¹¹ Thure Stenström, ”Fredrik Böök och nazismen”, i: *Från Sonnevi till Snoilsky. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell*, Stockholm: Natur och Kultur 1976.

hans rädsla för bolsjevismen och Ryssland, hans beundran för Goethes och Schillers land som det stora kulturlandet i Europa. Framför allt betonar Böök, att Heidenstam på gamla dar inte var någon politisk tänkare utan en ombytlig konstnärssjäl som – svag för smickret från hovet av inställsamma beundrare – gärna ville vara alla till lags. På ålderdomen hängav han sig åt odogmatisk religiositet och storslagna evighetsperspektiv. Men efter den svenska lyrikens stora mästestycke, diktsamlingen *Nya dikter* 1915, var han i stort sett oförmögen att skapa något. Åderförkalkningen tog ut sin rätt, och den tilltog snabbt redan vid 1930-talets början. Heidenstam var inte bara dyslektiker. Han var också en dement och bruten åldring hela tio år före sin död och i så måtto lik den demente Knut Hamsun, som också på tvivelaktiga grunder av Høisteret dömdes som nazianstucken landsförrädare.¹¹²

Vad som framför allt väcker läsarens misstankar om att Böök färglagt sitt Heidenstamporätt, när han ytterst kortfattat berör Heidenstams hållning till nazismen, är att han så gärna förser Heidenstam med idéer som först och främst är hans egna. Ibland framskymtar det till exempel, att Heidenstam förläst sig på Hegel och kunde ha blivit historiematerialist i Marx anda, om han bara fullföljt sin analys av historiens inneboende mening och logik.¹¹³ Det är tankar, som Böök själv omfattade och på betänkligt vis använde för att förklara och försvara Hitlers framgångar i krigets inledningsskede: den som segrar har alltid rätt!¹¹⁴ Ett slags broderlig identifikation med akademikamraten framskymtar här som gör Heidenstam mer suspekt än vad källorna egentligen nödvändiggör.

Med all rätt har Martin Kylhammar och Per Israel Gedin åtagit sig att fyligare utreda vad Fredrik Böök förbigått eller dränkt i akademisk svada och idealistiskt humanistmummel.¹¹⁵ Med ett stort och nyktert uppbåd av fakta ur olika källor visas, att Heidenstam faktiskt aldrig var antisemit i nazistisk mening utan tvärtom offentligt tog ställning för familjen Bonnier som svenska kulturbärare och alls inte bröt med Oscar Levertin. Alldeles oombedd friade han Selma Lagerlöf från alla misstankar om sympatier för Hitler. Den övertygade antinazisten prins Eugen förblev intill slutet hans bästa vän. Och att

¹¹² Jfr Thure Stenström, "Gammal och ny Hamsunforskning", *Samlaren* 1973.

¹¹³ Böök, del II, 1946, s. 356.

¹¹⁴ Stenström 1976.

¹¹⁵ Martin Kylhammar, *Den tidlöse modernisten. En essäbok*, Stockholm: Carlsson 2004 och Per Israel Gedin, *Verner von Heidenstam. Ett liv*, Stockholm: Bonniers 2006.

nazistiska koryféer som Paul Grassman och Rudolf Hess besökte Övralid i syfte att värva honom som sympatisör för Tredje riket och dess propaganda, saknar allt bevisvärde. Den vid det laget svårt åderförkalkade Heidenstam var nätt och jämnt förmögen att trycka besökarnas händer, än mindre hysa några åsikter eller skriva några brev. Även de som stod honom närmast och beundrade honom mest, Kate Bang och Pär Lagerkvist, har antytt att Tredje rikets människosyn i grunden svor mot Verner von Heidenstams. Hur Böök trodde att han skulle kunna blanda bort korten genom att göra honom lik sig själv – på en gång skyldig och oskyldig – är och förblir gåtfullt. Om han varit utförligare och inte förbigått så mycket, hade han hamnat i större svårigheter.

Under palmer och aspidistrar. Om 1890-talets svenska kulturläge

Föreläsning vid Bo Wallner-symposium i Kungl. Musikaliska Akademien den 6 oktober 1993.

Vi har i dag lyssnat till några körsatser av Wilhelm Stenhammar till texter av den danske diktaren J. P. Jacobsen. Vi har också hört ett par satser av Wilhelm Stenhammars tredje stråkkvartett, den i F-dur. Det är ett stycke musik, vars fugafinal i sista satsen påtagligt erinrar om Beethovens cissmoll-fuga i kvartetten opus 131. I Bo Wallners mäktiga trebandsverk *Wilhelm Stenhammar och hans tid* – jag har en gång kallat hans arbete för ”den förmodligen tyngsta humanistiska forskningsinsatsen på många, många år häruppe i Nordanlanden” och upprepar gärna detta värdeomdöme här och nu – utvecklas närmare detta intressanta samband mellan Stenhammars stråkkvartetter och Beethovens.

Stenhammar sätter musik till en dansk diktares text! Stenhammar tar upp tävlan med en av Tysklands främsta tonsättare! Jag tillåter mig att ta dessa omständigheter till utgångspunkt för en liten betraktelse om kulturläget i Sverige vid tiden för sekelskiftet, i detta fall skiftet mellan 1800- och 1900-talen. Om någon uttömmande framställning kan det givetvis inte bli tal, snarare om några

allmänna reflektioner och några jämförelser mellan då och nu. Säkert har vi ganska svårt att föreställa oss, hur det var att leva i början på 1800-talet. Och lika säkert går vi omkring och bär på ganska många vanföreställningar om det svenska 1890-talet.

Lite till mans har vi hört, att 1890-talet skulle ha varit storsvenskt och nationalistiskt. Det var Skansenandans tidevarv, brukar det heta, och Verner von Heidenstams, han som skrev *Karolinerna* och som hyllade det renande kriget ("Ja, driv oss samman med gisselslag/ och blåaste vår skall knoppas", som det heter i dikten "Åkallan och löfte"). Och vi har fått lära oss, att den oscariska konservatismen på många sätt behärskade opinionsläget ända fram till dess att Sven Hedin och Rudolf Kjellén satte sin mörkblåa signatur under den aktivistiska och protyska idéformation som brukar kallas "1914 års idéer". Och där teoretiker som historikern Harald Hjärne och statsvetenskapsmannen Oscar Alin fanns med i bakgrunden som idégivare. Var det inte egentligen först arbetarrörelsen och dess språkrör Strindberg som på allvar ändrade bilden och som gav en mer progressiv prägel åt den svenska samhällsutvecklingen och idédebatten?

Ja, så brukar det heta. Och helt och alltigenom felaktig är kanske inte denna historieskrivning. Visst skrev Heidenstam *Karolinerna* liksom *Svenskarna och deras hövdingar*. Och nog bidrog Heidenstam – mer än kanske någon annan svensk diktare – till att skapa vår svenska identitet, när han författade den hymn som blivit nära nog vår andra nationalsång i Stenhammars alltfört levande tonsättning: "Sverige, Sverige, fosterland! Vår längtans bygd, vårt hem på jorden". När Stenhammar under åren 1904–1905 skapade kantaten *Ett folk*, var det säkerligen på en bölja av just sådana nationella stämningar som han arbetade och verkade.

*

Men vi skall inte vara för säkra i historieskrivningens vanskliga värld. Man glömmar lätt och vi kan ha lite svårt att föreställa oss, att Heidenstam och nitotalisterna – faktiskt! – av den samtida opinionen betraktades som långt mer progressiva än Strindberg. Så var fallet ända fram till 1909. Heidenstam och dennes anhängare var liberala, de kämpade för rösträtten. Det var Heidenstam som skrev de ofta citerade raderna "Det är skam, det är fläck på Sveriges banér/ att medborgarrätt heter pengar", rader som lästes högt och av naturliga skäl

uppskattades även på arbetarmötena. Det var också Heidenstam som stod i förbund med den moderna vetenskapen och med industrialismen, under det att Strindberg betraktades som en religiös bakåtsträvare, en udda och osvensk figur som angrep vetenskapen med de sällsammaste, ockultistiska argument och som vände ryggen åt politiken, när han inte rentav öppet kritiserade arbetarrörelsen, vilket skedde ännu under storstrejken! Först senare, först i och med den så kallade Strindbergsfejden 1910–12, vände vinden och ändrades positionerna. Och i stället för svenskarna och deras hövdingar blev det nu den svenske arbetarhövdingen Strindberg som lyftes fram i ljuset, under det att Heidenstam – trots att han skrivit *Nya dikter* 1915 och tillerkänts ett välförtjänt Nobelpris – rutschade tillbaka i det allmänna litterära medvetandet och till sist sjönk ner i den isolering som förvärrades under hans senila ålderdom. Nå, Hitlers hejdukar infann sig förstås på Vätterstranden och genomförde, på födelsedagarna, ”im Namen des Führers” sina germanska uppvaktningar på Övralid.

Jag har anfört detta som ett exempel på hur lätt optiken blir skev och missvisande, ifall man betraktar det förra sekelskiftet från vår tids utgångspunkt och mäter det som hände då med de måttstockar som gäller nu. Framför allt bör man noga akta sig för att tro, att Sverige var till den grad nationellt och storsvenskt, så provinsialt och inåtvänt, att landet inte mottog impulser utifrån. Det förhåller sig snarare tvärtom.

*

Vi har anledning att betänka, att Stenhammar utbildades i Berlin, Bo Wallner har utmärkt skildrat hans framsteg som ung pianist för den tyske pianopedagogen Heinrich Barth. Vi bör minnas, att han livet igenom gärna dirigerade i Tyskland och att han under hela sin tonsättargärning beundrade tonsättare som Beethoven, Brahms och Wagner. Och det var i Tyskland som han fick många av sina verk uppförda,¹¹⁶ händelser av stor vikt, eftersom det betydde kontakt med de mäktiga tyska musikförlagen och en inkörsport till den internationella berömmelsen. I detta är han tidstypisk. Sverige var vid denna tid – liksom för övrigt hela Norden – i kulturellt avseende riktat mot Tyskland.

¹¹⁶ Stenhammars första pianokonsert, den i b-moll, troddes länge ha blivit förstörd i Breslau under amerikanernas flygangrepp under andra världskriget, tills den nyligen upptäcktes i en avskrift. Händelsen säger något om hur infogad ända in i våra dagar Stenhammar varit i den tyska kultursfären.

Engelska var det språk som man läste bara till nöds. Med franska var det något bättre ställt. Men tyska var det språk man verkligen läste och tillägnade sig, en nyckel till hela den centraleuropeiska kulturen. Jag upprepar, att Sverige och svenskarna härvidlag inte skilde sig från nordbor i allmänhet. När ett Ibsensymposium nyligen avhölls i Grimstad, undrade en av de norska professorerna, om Ibsen själv skulle ha begripit ett enda ord av det konstiga språk som symposiedeltagarna envisades med att föreläsa och samtala på, nämligen engelska. Däremot var han, bland annat efter sina långa vistelser i Tyskland, väl förtrogen med tyska språket.

Inflödet av tyska kulturimpulser märks på alla plan och på alla fronter. Svensk filosofi och svensk diktning hade redan vid 1800- talets början, under romantiken, utgjort nära nog en tysk provins. Det var till Heidelberg eller Jena, till Berlin eller Dresden som diktande Uppsalaprofessorer som Atterbom och Geijer eller en filosof som Benjamin Höijer företagit sina bildningsresor. Men ännu under det moderna genombrottets tid och under de följande decennierna av 1800-talet, i den platoniske idealisten och systemfilosofen Christopher Jakob Boströms Uppsala eller i hegelianen Johan Jakob Borelius' Lund var det knappast med Frankrike eller England som de tätaste intellektuella förbindelserna försiggick. Det var med Tyskland. Ännu en sentida tongivande filosof som Axel Hägerström, verksam ännu långt fram på 1930-talet, skrev med förkärlek på tyska.

På motsvarande vis var hela utbildningssystemet, gymnasierna med sin gamla lärdomsprägelse och sin latindrill liksom universitetet med sin alltför teologiska och humanistiska slagsida, genomsyrat av den tyska nyhumanismens bildningsideal. Det var via tysk språkvetenskap och tysk antikforskning som svenskarna inhämtade sina kunskaper om Homeros och Vergilius. Även om det försiggick en stor omdaning i mer praktisk och empirisk riktning – mycket av skedets utbildningsdebatt handlade just om nödvändigheten att vidga marginalerna för naturvetenskap, medicin, industriellt kunnande och praktisk lantbrukskunskap – var det till stor del Wilhelm von Humboldts tyska gymnasium som hade sina svenska kopior ute i de svenska stiftsstäderna, i Strängnäs, Skara, Västerås, Kalmar och Visby. Och eftersom den lutherska statskyrkan ingalunda förlorat all terräng, hur mycket än otrons vapendragare anföll dess bastioner, hör det till bilden, att svensk teologi nästan till hundra procent var vänd mot Martin Luthers Tyskland. Det var där som svenska bibelexegeter lärde sig att tolka bibeltexten. Och det var där som de inhämtade grunderna i dogmatik och kyrkohistoria. Den svenska armén och den svenska flottan sökte, av lätt-

begripliga skäl, sina ideal i Bismarcks militärt framskridna Tyskland. Och det var säkert ingen slump, att Hans Majestät kung Oscar II – den tongivande konservativa monarken på tronen, en uppskattad landsfader inte minst hos den etablerade ämbetsmannaklassen – hämtade sin gemål Sofia från Nassau i Tyskland.

Och om det var tyskt i slottet, så var det på liknande vis i kojan. Arbetarrörelsen ägde sin förankring i första hand i Tyskland. Det var i Tyskland, möjligen också i någon mån Danmark, som den skånske skräddarmästaren och agitatorn August Palm hämtade sina lärospån. Det var där han lärde sig socialismens principer. Och när man 1881 publicerade det första socialdemokratiska idéprogrammet här i Sverige, gick detta till stora delar tillbaka på 1875 års tyska Gothaprogram. Likaså var det i Tyskland, närmare bestämt år 1882 – vid 22 års ålder – som Hjalmar Branting första gången började studera Karl Marx, låt vara att han sedan för egen del använde marxismen med urskillning och föredrog att gå i revisionistisk riktning.

Även bokflödet var till stor del tyskt. Naturligtvis låg det på svenska bokhandelsdiskar under 1890-talet – jag tänker på fiktionslitteraturen – svenska klassiker och svenska författare, möjligen förekom där proportionellt sett långt färre samtidsförfattare än vi är vana vid i våra dagar. Men där låg också översättningsromaner i parti och minut. Inte minst låg där översättningar av just tyska författare, G. Ebers och F. Dahn, vilka bägge skrev historiska romaner, den produktive Paul Lindau, den komisk-satiriske Julius Stinde och äventyrsförfattaren G. Samarow (pseudonym för Oskar Meding). Därefter följde Ernst Eckstein, W. Heimbürg (pseudonym för Bertha Behrens), Paul Heyse, F. W. Hackländer och Ernst von Wildenbruch. Av dessa storheter är väl nuförtiden nästan alla glömda. Jag skulle tro, att till och med Nobelpristagaren Paul Heyse numera tillhör de okända.

*

En orsak till att den svenska bokmarknaden översvämmades av en sådan mängd översättningar var, som Johan Svedjedal utrett i sitt läsvärda tvåbandsverk *Bokenes samhälle* (om den Svenska Bokförläggareföreningen 1887– 1943) helt enkelt, att det på den tiden inte fanns någon juridisk rätt som skyddade författarna mot översättningar. Vem som helst kunde när som helst börja översätta eller låta översätta en text som utkommit i bokform, utan att författaren ens tillfrågades

och utan att denne behövde gottgöras med något honorar.¹¹⁷ Ett önskeläge för bokförläggarna således, som kunde utöva formlig rovdrift på marknaden och med feta och fina intäkter på översättningsverksamheten gladeligen dumpa honoraren till svenska författare för deras originalverk.

Undra på att Albert Bonnier i Svenska Bokförläggareföreningen i det allra längsta kämpade emot att Sverige skulle ansluta sig till den så kallade Bernkonventionen, stiftad år 1886, som innebar ett översättningskydd under hela tio år efter originalets publicering. Författarna däremot hade helt andra intressen att bevaka och försökte, anförda av slagkraftiga opinionsbildare som Verner von Heidenstam och Carl Snoilsky, träda i bräschen för en svensk anslutning. En sådan tillkom för svenskt vidkommande först år 1904. Men dessförinnan dominerade alltså detta översättningstyranni, denna översättningsterror. Det är faktiskt den – jag följer alltfört Svedjedals historieskrivning – som ger en enkel och handfast förklaring (åtminstone en god delförklaring) till att det svenska litteraturläget på 1890-talet var så internationellt präglat.

Om tyska översättningar översvämmade den svenska bokhandeln, kunde sedan också våra egna, svenska författare i sin tur skamlöst utnyttjas av tyska översättare – utan att de fick ett öre betalt – ett öde som drabbade såväl Heidenstam och Strindberg som Selma Lagerlöf. Visserligen försökte man kringgå eländet med diverse knep. När Heidenstam stod i begrepp att utge *Karolinerna*, bad han Bonniers att ”im Voraus eine Übereinkunft mit einem angesehenen Verleger abzumachen”. Tanken var alltså, att den utländske förläggaren, i detta fall Albert Langen, skulle översätta novellsamlingen från Heidenstams svenska manuskript och ha boken ute i de tyska boklådorna, innan konkurrenterna ännu hunnit få i sin hand det svenska originalet och innan detta publicerats i Sverige. Varmed alltså Heidenstam hoppades kunna tillförsäkra sig vissa inkomster på den utländska utgivningen och få lön för sin författarmöda.

*

I någon mån men i något mindre grad var Sverige också vänt mot Frankrike. Jag skall här och nu inte överblicka hela detta område utan hänvisar till en

¹¹⁷ Ett undantag förelåg, om författaren på titelbladet förbehöll sig översättningsrätten till ett eller fler angivna språk och sedan inom två år utnyttjade den. I sådana fall fick ingen annan inom tre år (efter de gångna två åren) utge en översättning på detta språk. Härom Johan Svedjedal, *Bokens samhälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943*, del 1, Stockholm 1993, s. 46.

fransk volym som Kungl. Vitterhetsakademien på initiativ av sin dåvarande preses, professor Stig Strömholm, utgav i samband med 1993 års utställning i Stockholm och Paris, ”Solen och nordstjärnan”. Volymens titel är *Une amitié millénaire. Les relations entre la France et la Suède à travers les âges*, Beauchesne Paris 1993, och tecknar de fransk-svenska kulturförbindelserna genom tiderna. Jag har själv i boken bidragit med en översikt över perioden 1870–1900, sålunda just Stenhammars tidevarv och uppehåller mig där vid det fransk-svenska kulturutbytet på litteraturens, måleriets och skulpturens, musikens och vetenskapens områden.¹¹⁸

Generellt gäller, att varje gång som Norden hotas av tyskarna militärt, det märktes på 1860-talet och det märktes under andra världskriget, äger i den svenska opinionen en upptaxering rum av Frankrike, den franska kulturen. Mönstret tycks nästan äga prägeln av en kulturlag. När Bismarck och Hitler blir för farliga, då stiger Frankrikes aktier i anseende och betydelse hos Nordens fransmän. Denna regel skulle kunna belysas med många exempel, jag tänker inom litteraturens fält på Snoilsky och Strindberg, vilkas frankofila böjelser jag mer ingående uppehållit mig vid i den nyssnämnda uppsatsen. Men jag nöjer mig att här gå ner på en bestämd punkt, nämligen konstområdet.

Över hela Europa försiggick vid denna tid i konstlivet en omskiftning från Tyskland mot Frankrike. Düsseldorfskolans målare efterträddes av en ny generation konstnärer, som tröttnat på romantiskt historiemåleri, på ateljékonst, på sentimentala genrebilder, på överkomponerad naturskildring. Barbizonskolan i Frankrike med Théodore Rousseau, Daubigny och Corot anvisade vägen. Den förste svenske konstnären som på allvar trädde i förbindelse med det nya franska måleriet var Alfred Wahlberg, som i Bryssel lärt känna Barbizonskolan och som 1866 slog sig ner i Paris. Med sina blommande fruktträd och lyriska landskapsbilder påbörjade han en förnyelse av svensk konst, som häftigt utmanade de konservativa akademisterna. Och i Wahlbergs spår följde snart andra. Från 1870-talet och fram till sekelskiftet fanns det en eller, rättare sagt, flera svenska konstnärskolonier bosatta i och utanför Paris. Man kunde nämna Gustaf Rydberg, Olof Hermelin, Carl Skånberg, Oscar Törnå och inte minst Strindbergs gode vän ölänningen Per Ekström, som porträtteras så överdådigt i Strindbergs

¹¹⁸ Thure Stenström, “Les relations culturelles franco-suédoises de 1870 à 1900”, i: *Une amitié millénaire. Les relations entre la France et la Suède à travers les âges*. Ouvrage publié sous l’égide de l’Académie Royale Suédoise des Belles-Lettres, de l’Histoire et des Antiquités. Rédaction Marianne et Jean-François Battail, Beauchesne, Paris 1993, s. 288–329.

roman *Röda rummet* under konstnärsnamnet Sellén och som i Corots konst hittade formeln för sin konstnärliga frigörelse. Från fosterön Öland målade han dukar med ljusdallrande soldis och upplösta konturer och hedar i månljus, som gick rakt in i svenskarnas hjärta. En annan målare som tronade i detta friluftsmåleriets och impressionismens Mecka var det sjuka geniet Carl Fredrik Hill, en mästare som lätt kunde ha utvecklats till en svensk Edvard Munch, om inte schizofrenin lagt hinder i vägen. I Courbets dynamiska realism, i Corots linjeskarpa konst hittade han mönstret för sin stora och rusigt febrila expansion. Nakna lyser stränderna i Normandie av ljus och färg på Hills dukar. Men ljuset kommer här – som så ofta i den svenska kulturen – från Paris, från ”la ville lumière”.

Glömmas bör i detta sammanhang heller inte Carl Larsson som i Sundborn i Dalarne med sina ljuvt måleriska idyller skulle komma att förnya hela den svenska synen på heminredning och familjeliv. Eller Karl Nordström, företrädare för det västkustmåleri som kallas Varbergsskolan och som blev en av förgrundsfigurerna i det mot Konstakademien fientliga Konstnärsförbundet. Inte ens dessa ursvenska konstnärer undgick suget från Frankrike. Och hur egendomligt det än kan låta: när Eugène Jansson i sitt suggestiva blåmåleri målar Stockholms sommarnatt eller när Nils Kreuger målar den halländska heden och Ölands allvar, kommer nog i själva verket den måleriska tekniken, bland annat ljusbehandlingen, i rätt hög grad och åtminstone indirekt från friluftsmåleriets och impressionismens Frankrike.

Och fastän Anders Zorn kanske först och främst gått till historien som målare av svensk midsommardans och frodiga dalkullor, hör det till saken, att också han fick sitt första internationella genombrott vid Parisutställningarna 1888–1889. Det glittrande ljusspelet över nordiska sjöar och vattendrag, det ljusa hullet i kvinnokropparna, den berusande koloriten i de dansandes kläder, det var i Frankrike som Zorn hittat receptet för dessa penselns glada triumfer. Mellan Paris och Zorns eget Mora i Dalarna löper vid den här tiden en andlig navelsträng. Svenska konstnärer upptäckte, kunde man säga, Sveriges skönhet. Men de gjorde det – förbluffande ofta – med franska ögon.

*

Och med dessa så kallade ”parispojkar”, med till exempel Carl Larsson och Karl Nordström, umgicks August Strindberg flitigt i Paris. Ty alldeles som det

förekom formliga konstnärskolonier av nordiska konstnärer i Paris, existerade där också formliga författarkolonier. August Strindberg återvände i upprepade omgångar till Paris – det var ju där som han under Infernokrisen mötte Kristus i Luxembourgträdgårdens gångar! – Jonas Lie bodde där liksom Bjørnstjerne Bjørnson. Och det var där som en sedermera känd teolog och blivande ärkebiskop stod och predikade som kyrkoherde i den svenska församlingen, jag syftar på Nathan Söderblom, som ju i Paris stiftat bekantskap med Henri Bergsons filosofi och Auguste Sabatiers religionsanalys – alltmedan många av de nordiska soprانerna och altarna vid Parisoperan satt nere i kyrkbänkarna och lyssnade. Ty detaljen säger en hel del, man räknar med att under 1890-talet ungefär ett 50-tal nordiska sångerskor i Jenny Linds efterföljd var verksamma i den stora staden vid Seine. Vid de franska operascenerna väntade de på och i lyckosamma fall uppnådde de sitt internationella genombrott.

När den stora Wagnervågen började dö ut i Sverige, var det i hög grad Frankrike med Camille Saint-Saëns som stod för det nya, antiwagnerska paradigmet.¹¹⁹ Undra på att Saint-Saëns retade gallfeber på Wilhelm Peterson-Berger, den fanatiska Tysklandsvännen och Wagner-beundraren, när Saint-Saëns kom på fransysk visit till Stockholm år 1897 och där konserterade. Men i det stora hela får man nog erkänna, att möjligen med undantag för operan (där man vid den kungliga scenen i Stockholm uppförde Thomas, Delibes och Gounod) var det svenska musiklivet i huvudsak orienterat mot Tyskland.¹²⁰ Så var till exempel den sakrala musiken tydligt förbunden med Felix Mendelssohns Tyskland och med den Bachrenässans som Mendelssohn så framgångsrikt inlett, låt vara att rent undantagsvis den brusande orgelsatsen hos Charles Widor eller Alexandre Guilmant eller Louis Vierne någon gång kunde höras också i Stockholmskyrkorna. Om man vill hitta motsvarigheter till de parisiska författarkolonierna i litteraturen eller konstnärskolonierna inom måleriet, får man inom konstmusiken gå ända fram till 1920-talet. Det var först då som svenska tonsättare som Gösta Nystroem, Algot Haquinius och Viking Dahl slog sig ner i Paris och flockades runt den förmögne svenske balettentusiasten Rolf de Marés ”Svenska balett” på Théâtre des Champs-Élysées.

*

¹¹⁹ Omsvängningen kan avläsas bland annat i *Svenskt pressregister 1880–94*.

¹²⁰ Se Anders Edling, *Franskt i svensk musik 1880–1920*, Uppsala 1980.

I avsevärt mycket mindre mån riktades vid denna tid de svenska blickarna mot Amerika och England, mot den engelskspråkiga världen. Framför allt gäller det om nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen, att de hämtade sina impulser och sin inspiration från de stora länderna i väster. Godtemplarorden och de många fristående godtemplarlogerna, som kom att spela en så viktig roll för folkbildningen i Sverige och som genom sin biblioteksverksamhet betytt så mycket för läskunnighet och demokratiska umgängesformer hos de breda folklagren, var en amerikansk och engelsk uppfinning. Och när de religiösa väckelserna i våg efter våg svepte fram över de svenska bygderna och höjde kravet på åsiktsfrihet och trosfrihet gentemot en auktoritär luthersk statskyrka, var det först och främst från USA och England som impulserna kom. Baptismen hade från början starka band med USA, Örebro Missionsförening grundades av en svensk-amerikan. Pingströrelsen med sina halvt kommersiella propagandametoder har sitt upphov i USA, likaväl som Frälsningsarmén naturligtvis är en importprodukt från högkvarteret i London. Allt detta får ses mot bakgrund av den väldiga folkomflyttning, som brukar sammanfattas med ordet emigrationen och som innebar, att Sverige mellan åren 1840 och 1930 förlorade en miljon människor till Amerika, en gigantisk siffra som blir ännu mer anmärkningsvärd, om man betänker att de flesta dessutom var unga och befann sig i fruktsam ålder. Antalet amerikaner, som i dag anses ha svenskt ursprung, räknas till ungefär 3 miljoner människor. Men alla dessa utvandrare stannade inte i Amerika. Många återvände hem igen och bidrog med kapital och tekniska nyheter, som kom den svenska industrin och det svenska jordbruket till godo. I folkrörelserna och i den politiska liberalismen kom detta engelsk-amerikanska inflytande att sätta särskilt tydliga spår. Sammanfattningsvis: det är ett misstag att tro, att nationalismens Skansen-Sverige, det sekelskiftets Sverige som vi här har för ögonen, var inåtvänt och isolerat från omvärlden. Motsatsen var snarare fallet.

*

Men om denna mönstring av vårt lands internationella kontakter inte skall bli missvisande, återstår det också att nämna en annan betydelsefull faktor. Om Sverige vid denna tid var vänt utåt mot världen, mot kontinenten i allmänhet och Tyskland i synnerhet, var det – måste man understryka – i andra hand också riktat mot de övriga nordiska länderna. Skandinavismen, som fått vind

i seglen i samband med de dansk-tyska krigen på 1840- och 1860-talen, var en levande och verkande kraft ännu långt fram efter sekelskiftet, ja gjorde sig i uttunnad form gällande ännu efter unionsbrottet 1905. Det är alls ingen tillfällighet, att Stenhammar tonsatte J. P. Jacobsen. Även i fråga om skandinavism och nordism kan vi i våra dagar ha svårt att föreställa oss, hur täta, snabba och effektiva kulturförbindelserna ännu var omkring sekelskiftet 1800/1900 mellan de nordiska huvudstäderna. Det brukar sägas, att när den berömde danske kritikern Georg Brandes om förmiddagarna höll sina föreläsningar i Köpenhamn, var hans åsikter redan på eftermiddagen kända i Stockholm och Kristiania. Och vi skall inte tro, att dessa kulturimpulser bara löpte mellan företrädarna för en liten kulturell elit – teaterns och operans och konstens och litteraturens folk! Det är en missuppfattning att tro något sådant. Hur det ligger till, kan man konkret visa. Jag väljer några exempel från min egen hemstad Visby, där vi har en gammal klassisk bokhandel vid namn Sylve Norrbys bokhandel.

En äldre forskare, litteratursociolog och disputand vid min institution i Uppsala, som tidigare tjänstgjort som länsbibliotekarie på Gotland, Åke Åberg, har undersökt inslaget av dansk och norsk läsning i Visby från året 1909 och framåt.¹²¹ Det källmaterial han använder är egenartat. Norrbys bokhandel har vid Landsarkivet i Visby låtit bevara sina gamla priskuranter, det vill säga de prislistor och journaler, i vilka man antecknade namnen på de fasta kunder som köpte böckerna på krita, till dess att sedan avräkning skedde och likvid lämnades fram emot jultid. Man kan därmed exakt fastställa, vem som inköpt vilka böcker och av vilka författare.

Historiens vingslag fläktar kring öronen, när vi noterar, att vanliga folkskollärarinnor i Visby köpte och läste den svårläste danske filosofen Søren Kierkegaard, att rådmannen i staden läste J. L. Heibergs *Udvalgte Poetiske Skrifter*. Här läste präster och läroverkslärare och officerare och apotekare dansk och norsk litteratur i långa banor och i original – inte i svensk översättning! – av till exempel danskar som Georg Brandes, J. P. Jacobsen, Henrik Pontoppidan, Herman Bang och Peter Nansen. Naturligtvis finns här en felkälla, kan mina lyssnare och läsare invända. Det finns ingen garanti för att de inköpta böckerna verkligen också lästes. Så är det naturligtvis, somligt kanske köptes bara för att läggas fram på salsbordet och imponera på besökare, som ”skrytböcker”.

¹²¹ Åke Åberg, ”Dansk och norsk läsning i en svensk landsort, Visby 1909–1935”, *Bokvännen* 1993, nr 1. Den period han undersöker är alltså något senare än sekelskiftet, men likafullt är hans rön i vårt sammanhang talande.

Då som nu var säkerligen medelklassen angelägen att hålla upp en kulturfasad som, i somliga fall, kanske inte dolde så mycket där bakom. Men det ymniga flödet av danska och norska över bokhandelsdisken talar ändå sitt tydliga språk om ett ytterst levande nordiskt litteraturintresse. Det är inte bara Wilhelm Stenhammar som vid den här tiden satt och läste lyrik av J. P. Jacobsen. Han är därvidlag representativ för sin tid och sin samhällsklass.

Ty att det i hög grad var medelklassen och inte minst dess damer som bar upp denna litterära nordiska kultur, är påfallande. Det var medelklassen som hade tid – någon har sagt, att en tjänsteman i Stockholm vid sekelskiftet 1800–1900 sällan arbetade mer än fyra eller fem timmar om dagen! – och som hade tjänstefolk och hembiträden som lagade maten, skötte städning och tvätt, så att värdfolket kunde sitta i finrummet under palmerna och aspidistrarna och läsa böcker. Aspidistern var en krukväxt som med sina ståtliga bruna liljor blev något av en borgerlighetens statussymbol vid den här tiden. Där, i de tunga schagsoffornas och antimakassernas tidevarv, grönskade inte bara palmerna och blommade aspidistrarna. Där blomstrade också nordismen!

Vi litteraturhistoriker inbillar oss gärna, att det danska 1890-talets lite lätt svärmiska, katolicerande symbolism, med lyriker som Sophus Clausen eller Johannes Jørgensen, inte lästes av mer än en handfull personer i Sverige. Alldeles fel! De köptes och lästes bevisligen i Visby av tandläkare, länsbokhållare, auditörer vid Gotlands militär, flickskolelärarinnor och läkare. Och på motsvarande vis satt säkerligen grosshandlarfruarna i Jönköping och Östersund och läste Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Aleksander Kielland, Jonas Lie och Knut Hamsun. Hur denna lektyr grep dem och entusiasmerade dem, kan vi för övrigt finna bevis för i tidens bevarade brevsamlingar, där samma litterära publik redovisar sina läsupplevelser. Men så inträffade också allt detta, innan flyg och snabbtåg, innan datorer och Internet liksom andra snabba kommunikationer och informationsmöjligheter ännu gjort sitt intåg och förvandlat Öresund och Kölen till – nästan oöverstigliga kultur- och språkbarriärer! Har någon av er sett en nyutkommen dansk eller norsk roman i original i svenska boklädor i dag? Jag har det inte. Sverige under det sekelskifte vi talar om var däremot ännu del av ett levande Norden. Det hörde ännu Norden till. Samnordisk litteratur var en självklarhet hos den svenska läsekretsen.

Framför allt bör betonas, att 1890-talet var den bokliga kulturens förlovade tid, det skrivna ordets tidevarv, innan ännu Internet, kassetter, TV, film och bildreklam, video och andra elektroniska påfund hunnit översvämma markna-

den eller ens var påtänkta. Vi har förmodligen återigen svårt att tänka oss in i denna situation, där så gott som allt avgörande tankeutbyte mellan människor försiggick i ord och påfallande ofta i skrivna ord men däremot i utomordentligt liten utsträckning i bild. Telefonen hade ännu inte trängt undan brevet. Faxapparaten eller e-posten hade ännu inte trängt undan postförsändelsen. Det var en helt annan tid än vår, en läsande, en lektyrslukande tid. Men sannerligen, och detta är vad jag nu vill komma till, inte för alla och envar. Ty låt oss något närmare precisera villkoren, de rent materiella, för denna sekelskiftets läskultur.

*

Till att börja med måste vi hålla fast, att ännu år 1880 hela 67,9 % av befolkningen var sysselsatt i jordbruket och dess binäringar, under det att bara 17,4 % arbetade inom industri, handel och hantverk. Och låt mig dröja vid ännu en liten talande detalj. I detta väsentligen agrara samhälle och ute på landet var det fotogenlampan som härskade vid köksbordet och som där spred sitt svaga ljus och sitt mindre angenäma os. Det var vid denna enda och svaga fotogenlampan som s a m t l i g a familjemedlemmar var tvungna att läsa, om de alls önskade eller orkade läsa – efter en lång och tung arbetsdag. Ännu vid tiden för första världskriget hängde normalt i lantbrukarhemmen fotogenlampan där i sin ståltråd rakt över matbordet. Och i denna trånga ljuskrets var man ständigt påpassad och övervakad i valet av lektyr och hade ovanligt svårt att värna om läsro och läsensamhet, fram till dess att den osande fotogenlampan obevekligt släcktes klockan nio. Sådana var villkoren för det stora flertalet av vårt lands invånare, nämligen alla dem som var sysselsatta i moderneringen. Det förtjänar att understrykas och hållas fast, att – hur man än vänder och vrider på saken – demokratiseringen av läsningen, erövringen av boken och pressen inte hade hunnit särskilt långt ännu på 1890-talet. Men den skulle komma! Läsningens och läsvanornas historia i vårt land, och jag förmodar även notläsningens, är bara ofullständigt och fragmentariskt utforskad. Men banbrytaren på området, min kollega Lars Furuland, har i en av sina essäsamlingar på ett mycket intressant vis skildrat, hur nästan ingenting revolutionerat läsandets vardag så mycket som den elektriska glödlampan, först den primitiva koltrådslampan och sedan metalltrådslampan.¹²² När talgdanken en gång i tiden ersattes av fotogenlam-

¹²² Lars Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Södertälje 1991.

pan, var detta visserligen ett stort steg. Men när fotogenlampan sedan ersattes av den elektriska glödlampan, så var detta ett ännu större, ett fullkomligt omvälvande steg mot erövringen av boken.

Det var företrädesvis i städerna och först och främst i den besuttna medel- och överklassen som man, till en början, hade råd med sådana extravaganser. Mot bakgrund av dessa ogina bakgrundsomständigheter begriper man kanske bättre, varför folkbildningsrörelsens eldsjälar strax före sekelskiftet höjde sitt eggande fältrop: ”Ljus över landet, det är det vi vill”. Formuleringen, rörande eftersom den vittnar om en så stark kulturhunger, härrörde för övrigt från den nyssnämnde danske diktaren J. P. Jacobsen: ”Lys over Landet, det er det vi vil.” Och man tänkte då förstås på ljusspridning i dubbel mening, dels i en yttre och materiell bemärkelse men dels också i en inre, i form av själens och tankens upplysning.

När arbetarrörelsen förfäktade uppfattningen, att klassens frigörelse var beroende av att arbetarna ägnade sig åt läsning och studier, bildning och utbildning, då sattes orden ”Mera ljus!” som titel på socialdemokratins första broschyr i folkupplysningsfrågan, författad av proletärskalden Karolus, signatur för K. J. Gabrielsson. Som Lars Furuland framhållit, kom denna folkbildningsentusiasm att i hög grad bli utmärkande för sekelskiftet 1800/1900. En tidskrift och ett känt förlag ”Ljus” grundades 1898 i Stockholm med ambitionen att sprida prisbilliga folkbildande skrifter till de stora massorna. Ett gränsår utgör året 1904, då detta förlag började satsa på de så kallade enkronasböckerna. Och studentföreningar som Verdandi och Heimdal drev i gång sin verksamhet att utge populärvetenskap i form av prisbilliga småskrifter. Folkbiblioteken började så sakteliga ta form och komplettera eller ta upp tävlan med sockenbibliotek och lånebibliotek. Och folkhögskolan, som i Sverige första gången introducerades med vinterkurser år 1868 på Önnestads och Hvilans folkhögskolor i Skåne och Herrestads dito i Östergötland, gick mot en glansperiod kring sekelskiftet, då inte minst de så kallade rörelsehögskolorna, arbetarrörelsens, nykterhetsrörelsens och ungyrkorörelsens, växte fram. Vid horisonten hägrade här en politisk dröm, buren och omfattad av både liberaler och socialister, att skapa ett nytt samhälle, där alla kunde åtnjuta kortare arbetstid och där fritiden skulle ägnas åt bildande läsning och kunskapsinhämtande, en medborgerlig utbildning tillgänglig för alla.

Det hör till mentalitetsforskningens viktigare uppgifter att fastställa, hur denna framtidsdröm egentligen såg ut. Men några huvuddrag är redan nu lätta

att urskilja. Rationalism, tilltro till vetenskapen och dess framsteg, stora förhoppningar om svensk industri och svensk ekonomi – inte minst mot bakgrund av landets rika naturtillgångar i form av skog, malm och vattenkraft – man hade ännu inte en aning om vilken rovdrift på naturresurserna som denna expansion skulle komma att medföra och förutsåg inte de ekologiska skadeverkningarna! – oändlig framtidstro och stark optimism i förbund med storsvensk nationalism och genuin folklighet, sådan tycks den bärande idékonstellationen ha varit i denna folkbildningsidealismens födelsestund. Och över alltsammans, över arbetarens och bondens enkla mat- och läsbord, svänger och dinglar den stora tekniska nyhet, som fick även de skumögda att se, eller åtminstone tycka sig se klarare på tillvaron – den elektriska glödlampan.

Om elektrifieringen av landet betydde mycket för kultur- och litteraturkonsumtionen, så kom de nya kommunikationerna i form av tåg och ångbåtar att betyda nästan lika mycket. Också på denna punkt har vi numera en smula svårt att tänka oss in i våra förfäders prekära belägenhet. Men vi får försöka inse, att bokspridning faktiskt är beroende av något så trivialt som transporter. Visst kunde bokförlag och bokhandlare i Stockholm använda sig av häst och vagn på Stockholmsgatorna, när August Strindberg i Blå tornet 1901 gifte sig med Harriet Bosse och åt henne ville beställa böcker. Han begagnade sig då av en av tidevarvets revolutionerande tekniska nyheter, telefonluren. Han ringde upp och beställde de böcker han önskade. Droskan gjorde sig beredd. Åkarkamparna satte i gång och började trava uppför Drottninggatan i snöyrän, tills kusken klev ur vagnen vid Tegnérslunden och överlämnade den beställda varan till Strindberg, som misstänksam och klädd i morgonrock i dörrspringan kontrollerade, att det inte var någon fiende utsänd av Makterna som hemsökte honom.

Men för de långa transportererna i hela vårt stora och avlånga land kunde man inte, allraminst vintertid, använda häst och vagn. Och hur skulle man då transportera, när fraktkostnaderna så högst påtagligt påverkade förlagens vinster, bokpriserna och bokhandelns lönsamhet och därmed hela boktillverkningen och bokspridningen? Jo, bokhandeln upprättade stödjepunkter utmed trafiklederna, man lokaliserade försäljningen utmed transportlederna för ångbåtstrafik och järnvägstrafik. Ett gott exempel utgör till exempel hamnstäderna utmed Norrlandskusten, ett annat är stationsorterna utmed de stora järnvägslinjerna. Det var där som kommissionsbokhandeln slog rot och blomstrade. Så gick det materiella och andliga livet hand i hand, som det alltid har gjort. Det ger en

tänkvärd och rörande tidsbild, att förlagen ibland utgav ”Ångbåtsbibliotek” och ”Järnvägsbibliotek”, så att kunder som var stadda på resa hade något att fördriva tiden med. Eller att bokhandlarna inte sällan idkade försäljning av böcker på ångbåtsbryggor, järnvägsstationer och tåg.¹²³ Särskilt viktiga för bokhandelns hela överlevnad blev skolböckerna, kort sagt att förlagen via de nya kommunikationerna så mycket snabbare och billigare och säkrare kunde distribuera skolböcker. Varje hösttermin tuffade ångbåtarna från Stockholms hamn iväg, upp utmed Norrlandskusten, med mäktiga leveranser av läroböcker, i första hand naturligtvis till folkskolan, som hade ett ofantligt mycket högre elevantal än läroverken. Och på denna skolboksproduktion – det gällde ingalunda bara om det ledande skolboks-förlaget Norstedts – vilade sedan ganska mycket av hela bokbranschens och därmed bokutgivningens lönsamhet. Det var inom denna sektor av skolböcker som man skapade de vinstmarginaler, vilka sedan tillät utflykter även i andra sortiment.

*

Jag har med dessa ögonblicksbilder i några snabba svep sökt teckna några drag i 1890-talets kulturläge. Bland annat har jag försökt visa, att Heidenstams och Stenhammars svenska fosterland inte alls var så avskuret och isolerat från yttervärlden som vi lätt inbillar oss. Kontakterna med kontinenten och med de övriga nordiska länderna var livligare än man kan tro. Det ligger nära till hands att undra, hur det är ställt i dag.

De nutida internationella kontakterna är förmodligen inte sämre. Internationaliseringen har fortgått och stabiliserats, men de internationella kontakterna är – misstänker jag – samtidigt ensidigare. Internationalism är i många svenskers ögon nuförtiden detsamma som inriktning enbart västerut, enbart mot den engelskspråkiga världen. Det råkar vara min övertygelse, att denna ensidiga orientering är förenad med stora olägenheter, därför att den utarmar hela vårt synfält.

Efter andra världskriget har Sverige som kulturland i mångt och mycket blivit en amerikansk delstat. Amerikaniseringen präglar hela vår svenska vardag. Det ser man inte minst på våra massmedia, där populär- och ungdomskulturen gynnas och där ofta det torftigaste och mest schablonartade, det enfaldigaste och mest aningslösa i den amerikanska livsstilen imiteras och efterapas – ända

¹²³ Svedjedal, *Bokens samhälle*, del I, s. 149.

därhän att det börjar utarma vår svenska identitet. Alldeles bestämt skulle en återkoppling till 1890-talets svenska traditioner här vara nyttiga, en starkare inriktning på Europas kontinent och på Norden, med all den välgörande rikedom och mångfald som där erbjuds. Landet ”där våra barn en gång få bo /och våra fäder sova under kyrkohällen” skulle bestämt inte förlora på att vi försökte balansera det amerikanska med det europeiska, inte minst det samnordiska. Ty vi kan inte ändra på det lika ovedersägliga som självklara faktum, att Sverige geografiskt och historiskt är ett land som hör till Europa.

I andra hand har jag försökt visa, vilka påvra och delvis bedrövliga kulturvillkor som rådde för stora delar av den svenska befolkningen vid skiftet mellan 1800-tal och 1900-tal. Men jag har också antytt, hur i detta lilla land med sina drygt 5 miljoner invånare – trots fattigdom och klassmotsättningar – fanns en stark framtidstro, en livgivande utvecklingsoptimism, en levande bildningslidelse. När Oscar II delade ut de första Nobelprisen år 1901 – för övrigt här i Musikaliska Akademiens stora sal; det var här som den tyske professorn Wilhelm Röntgen bugade för majestätet och mottog världens första fysikpris – så var det en ganska självmedveten svensk nation, som stod för värdskapet. Det var ett samhälle på marsch, som bars upp av en stark tilltro till tanken och till ordet, till boklig kultur, till människans intellektuella utvecklingsmöjligheter och, hos många, en nyvaken strävan att sprida ljus över landet.

*

Och hur är det då i dag? Det vore otacksamt och missvisande att som Solsjenitsyn gjorde vid ett besök i Europa påstå, att den andliga utvecklingen befinner sig på tydlig tillbakagång i hela Västerlandet, under det att det materiella välbefinnandet bara ökar och går framåt.¹²⁴ Sådant tal ger, tycks det mig, ett betänkligt eko av Fjodor Dostojevskijs och andra panslavisters starka fördömande av Kristallpalatsets vilsegångna Europa, mot vilket kontrasteras den andliga frälsning som automatiskt förutses komma från det heliga Ryssland. Spåren av en dylik panslavisk propaganda förskräcker. Och frågan är också, om Solsjenitsyns veklagan inte innebär en stark överdrift, så till exempel om man anbringar hans synsätt på vårt eget land. Naturligtvis har ljusspridningen i Sverige fort-

¹²⁴ ”En moyenne, l’aisance matérielle s’accroît, tandis que le développement spirituel regresse.” A. Solsjenitsyne, ”Le discours de Lichtenstein”, *L’Express* le 23 Septembre 1993, s. 44.

gått. Naturligtvis har den genomsnittliga utbildningsnivån ökat i ett land där gymnasiet – och snart även universiteten – är på väg att bli en allmän folkskola, med allt vad det medför av vidgade möjligheter till stegrad livskvalitet. Troligen har aldrig så stora delar av den svenska ungdomskullen fått tillgång till en så hög utbildning som i dag.

Men även om det finns goda tecken i skyn, finns det också onda tecken på väggen. Jag tänker inte i första hand på sådana subtila ting som vetenskapernas fortgående specialisering och acceleration. Den snabbt ökande kunskapsmassan har överlag gjort kommunikationen mellan människor så mycket svårare och mer komplicerad. Att vi nuförtiden *kan* så mycket mer inom våra specialområden har medfört, att vi också så mycket lättare talar förbi varandra och missförstår varandra. Var och en lever i sin egen lilla, vattentäta bubbla, alltmedan avståndet mellan bubblorna är och förblir stort. Enligt anekdoten kan starkströmsingenjörerna vid Tekniska Högskolan knappast längre äta lunch med svagströmsingenjörerna, därför att de inte har något gemensamt att tala om! Och man kan undra, om jazzsångerskor och barockflöjtister har så mycket fler gemensamma referensramar att falla tillbaka på, när de träffas vid Musikhögskolan? Eller galeniska farmaceuter och gammaltestamentliga exegeter, civilrättsexperten och kommunikationsteoretiker vid våra ärevörddiga universitet? I detta babelstorn av multikulturell och svår språkförbistring är sannerligen populärvetenskapliga ansträngningar och en gammaldags generell samsyn, en humanistisk bildningslidelse mer av nöden än någonsin. Idealet vore, att alla vetenskapsmän och forskare – åtminstone inom humaniora – skrev vetenskap på samma för lekmannen lättbegripliga och lockande sätt som huvudföremålet för dagens symposium, Bo Wallner. Den gode forskaren kan, det är min tro, mycket väl vara pedagog och ändå förbli en god forskare. Han behärskar den svåra konsten att skriva enkelt om svåra ting men avstår i gengäld från oskicket att skriva svårt om enkla ting.

Men vad jag främst har i tankarna är något allmängiltigare och besvärligare, vi kan kalla det en skiktning av befolkningen ifråga om läskunnighet och läsfärdighet. På 1890-talet var läsning ännu en bristvara, något som man hungrade efter och försökte utöka och förmera. I dag blir vi påprackade både läsning och läskultur men riskerar att ömkligen drunkna i informationsflödet och informationsöverflödet. Lars Furuland har i sin forskning antytt konturer-

na av en svår och växande klassklyfta.¹²⁵ Vi har å ena sidan en liten elit som läser mer och mer, dagarna i ända, fortare och intensivare och mer kvalificerat än kanske någon grupp i hela den tidigare historien. Det är de högutbildade som för sina studier och för sin yrkesverksamhet måste läsa mer och mer. Men vi har å andra sidan också en stor publik, som kanske tar till sig de elektroniska media och bildmedia men som nöjer sig med rubrikerna och slagorden och alltmer förlorar kontakten med det skrivna ordet, som under årtal aldrig uppsöker ett bibliotek eller öppnar en bok och som i växande grad överger tidningen som informationskälla.

*

Man har kallat detta oerhörda som inträffat för den nya analfabetismen. Även om uttrycket är drastiskt och kan tyckas överdrivet, är det mer träffande än man skulle tro. På längre sikt och om den utökas, ter sig denna klyfta mellan de belästa och nyalfabeterna som farlig. Ty i ett alltmer specialiserat och invecklat samhälle, där kraven på tänkande och fördjupning och kunskap om komplexa sammanhang dagligen ökar, förlorar ju inte boken, det tryckta ordet sin betydelse som kunskapsförmedlare – den kvarstår och ökar snarast i betydelse. Ty det är bara genom det skrivna ordet och genom utförliga texter som vi förmår att fånga de mer invecklade och nyanserade sammanhangen i tillvaron, det gör vi fortfarande inte genom bilden eller genom korta sammanfattningar, i rubriker eller i slagord. Utvecklingen ställer med andra ord inte alls minskade utan tvärtom ökade krav på förmåga att läsa kvalificerat, att uppfatta tankar i ord och att forma tankar i ord. Och ju mindre man läser och skriver, desto lättare tappar man ord. Ordfattigdomen, den stora och djupa och ständigt växande hos våra nyanalfabeter är – man kommer inte ifrån det – ett av de svåra hindren på vägen mot ett rikare inre liv.

Om riksdagens utbildningsutskott satte sig ner och ville tänka allvarstankar under jämförelser mellan 1890-talets kulturläge och vår nutids, vore detta något att besinna och begrunda. Mer än hundra år efter det att Heidenstam och Stenhammar formade sin Sverigebild, mer än hundra år efter det att grosshand-

¹²⁵ Lars Furuland, "Om konsten att läsa. Några historiska anteckningar." i: *Läskonst, skrivkonst, diktkonst. Till Thure Stenström den 12 april 1987. Aderton betraktelser om dikt och diktande jämte en bibliografi över Thure Stenströms skrifter*, Vänersborg 1987.

larfruarna satt där och läste danska romaner under sina palmer och aspidistrar, möter vi i dag ungdomar, som hänger med näsan framför sitt datorspel eller sin våldsvideo men som har uppenbara svårigheter att skriva ett begripligt svenskt brev eller läsa ett stycke svensk text någorlunda vårdat och – på ett exakt och nyanserat vis – uppfatta dess innehåll. Jämförelser mellan då och nu är nyttiga, om inte annat kan de lära oss att stämma ner tonen, när vi talar om nutidens förträfflighet. Nuet är ingalunda och genomgående så mycket mer framskridet och upplyst än dået. För att tro något sådant, fordras en rejäl portion okunnighet.

Penelope och Melanthos son i Eyvind Johnsons *Strändernas svall* och Homeros *Odysséen*

Eyvind Johnsons stora roman *Strändernas svall* betecknar en vändpunkt i författarens karriär, i så måtto att boken befäste hans ställning i det litterära medvetandet. När den utkom 1946, hade Johnson varit verksam som diktare i hela 23 år, en smärtsam period fylld författarmödor och åtskilliga besvikelser. Visserligen hade han haft enstaka kritikerframgångar tidigare. Men med *Strändernas svall* fick han för första gången uppleva kombinationen av en stor kritikersuccé och en storartad publikframgång. Inkomsterna av försäljningen blev så goda, att han för första gången på länge kunde unna sig en resa ut i Europa igen. Färden gick till Schweiz.

Romanen har ibland betecknats som en Homerosparafras, men beskrivningen är något för litteraturvetenskapligt exakt för att vara helt rättvisande. I själva verket handlar det om en omdiktning, där Eyvind Johnson handskats mycket fritt med det homeriska stoffet, utan att på minsta vis eftersträva en regelrätt Homerosimitation. När samtida homerologer som Albert Wifstrand och Johannes Sundwall ondgjorde sig över att romanen genom sina moderna anakronismer och sin råa naturalism blivit oklassisk, och även i andra avseenden fjärmade sig alltför mycket från förlagan, replikerade Johnson:

Romanen följer inte, såsom många tror, helt den yttre linjen i Homeros' epos och i ännu mindre grad den inre. Några som har skrivit om romanen har påstått att de steg för steg har kunnat följa Homeros' Odysseé i mitt arbete. Det är bara vad de tror, det. De uppmärksamma läsarna (av Homeros verk) vet att det är motsatsen: de karaktärer vi möter i Odysseén är inte de vi träffar i den roman som heter Strändernas svall och som har anammat det ämne för dikt som heter Odyssevs. Strändernas svall är en roman om moderna människor (om andra människor vet vi, uppriktigt sagt, ingenting) men dessa enligt min mening moderna människor har för några lästimmar eller några författarår genom mitt ingripande lånat kläder, möbler, bostäder från arkaisk tid som kan anses vara homerisk.¹²⁶

Lekfullheten i Johnsons umgänge med det homeriska stoffet är påtaglig. Men den döljer ett stort allvar. Romanen är tillkommen strax efter andra världskrigets slut och reser frågan om Europas framtid skall gå i våldets tecken eller fredens. Den skildrar den moderna människan ”i en av hennes svåraste situationer, den föreliggande: tvånget att bruka våld för att bekämpa ännu större våld”.¹²⁷ Redan på försättsbladet understryker Johnson, att skeendet bara delvis får uppfattas som förlagt till Odyssevs tidevarv. I själva verket tilldrar det sig lika mycket i nutiden. Inte för intet lyder undertiteln: ”En roman om det närvarande”.

För att uppfatta vilken bedrift som skapandet av detta monumentala, närmare 600 sidor digra prosaepos innebär, bör man kanske först något erinra om diktarens bildningsbakgrund. Eyvind Johnson hade i sin ungdom inte haft privilegiet att få gå i några högre skolor. Han hade inte bevistat något gymnasium, inte avlagt någon studentexamen, inte studerat vid något universitet. I stället hade den fattige arbetarpojken från Norrland flottat timmer, plockat potatis, diskat på restauranger, under svåra umbäranden både svultit och tiggat. Eyvind Johnson är alltså en alltigenom självlärd man, en autodidakt och i utgångsläget representativ för den generation av svenska diktare som brukar kallas arbetarförfattare.

¹²⁶ Eyvind Johnson, ”Strändernas svall” (*Röster i radio* 1949, nr 10, s. 9). För mottagandet se i övrigt Merete Mazzarella, *Myt och verklighet. Berättandets problem i Eyvind Johnsons roman Strändernas svall*, Helsingfors 1981, s. 14–19 samt Thure Stenströms recension av Mazzarellas avhandling i *Sammlaren* 1982, s. 139 f.

¹²⁷ Johnsons ovannämnda uppsats i *Röster i radio*.

Klassisk grekiska hade han givetvis aldrig tagit befattning med. Inte heller hade han vid tidpunkten för romanens tillkomst ännu hunnit besöka Grekland. Däremot hade han under några hektiska ungdomsår i Berlin (1921–23) och Paris (1925–30) tillägnat sig goda kunskaper i både tyska och franska. Båda dessa språk såväl talade som skrev han utan alltför stora svårigheter. Det är denne bildningstörstande autodidakt som i *Strändernas svall* demonstrerar sin hisnande kunskap om den grekiska forntiden och om den samtida Homerosforskningen. I en förteckning, som han lät gå runt i den närmaste vänkretsen strax efter romanens publicering, heter det:

Strändernas svall är ju inte en avhandling utan en roman, men denna roman har sökt stöd hos Homeroskunniga. Författaren kan inte här redovisa alla verk han under årens lopp ha ansett sig skyldig att läsa för att kunna skriva sin bok.

Den bild av Odyssevs författaren har försökt ge bär naturligtvis inte homerologerna ansvaret för. Men med tacksamhet ska Ulrich Wilamowitz-Moellendorff (*Die Heimkehr des Odysseus, Neue Homerische Untersuchungen*) och Victor Bérard (*Les Navigations d'Ulysse* och *La Ressurrection d'Homère*) nämnas.

De upplagor förf. har arbetat med är Marc. Wallenbergs från 1819–21, Bergstedt-Risbergs och Erland Lagerlöfs, dessutom Wilsters av Gertz bearbetade danska, Arne Garborgs nynorska, Johann Heinrich Voss tyska och den franska prosaöversättningen Leconte de Lisle gjorde. Och så framför allt Bérards *Introduction à l'Odyssee* och samma författares kritiska och välkommenterade Odysseeupplaga.

Några namn bör emellertid nämnas. Hugo Bergstedts kommentarer till Homerosstriden, Martin P:n Nilssons undersökningar om den grekiska epikens ursprung, arbeten av Emil Zilliacus, I A Heikel, Axel W. Persson, Natan Vallmin, Erik Wikén, J L Heiberg, Fredrik Poulsen, Per Krarup, Eirik Vandvik är namn på listan. Maxime Collignons *Mythologie figurée de la Grèce*, Ernst Krokers *Katechismus der Mythologie* och Frazers *Den gyllene grenen* har begagnats amatörmässigt men flitigt liksom Passows *Grekiskt lexikon*; vidare verk av Jules Lemaitre och Emile Gebhardt.

*

Strändernas svall har blivit föremål för den nordiska litteraturforskningens livliga uppmärksamhet. Stig Bäckman behandlar tidsuppfattningen i sin upp-

salaavhandling *Den tidlösa historien*.¹²⁸ Ole Meyer behandlar romanen i ett danskt examensarbete.¹²⁹ Barbro Söderberg har uppmärksammat språk, stil och symboler i *Strändernas svall* i sin doktorsavhandling *Flykten mot stjärnorna*, som eljest företrädesvis är ägnad *Hans nådes tid*.¹³⁰ I min egen bok *Romantikern Eyvind Johnson* behandlar jag den politiska utopismen i romanen.¹³¹ Den fylligaste genomgången – användningen av det homeriska stoffet och diverse Homerosforskning, Eyvind Johnsons syn på myt och saga, romanens ledande motiv och berättarteknik – finner man i Merete Mazzarellas finländska doktorsavhandling *Myt och verklighet*.¹³² Örjan Lindberger, som redan tidigare bidragit med viktiga uppsatser om bl.a. Eyvind Johnsons antikuppfattning¹³³ ägnar i andra delen av sin biografi över diktaren *Människan i tiden* ett kapitel åt *Strändernas svall*.¹³⁴ Slutligen behandlas romanen även av Bertil Romberg i en festskriftsuppsats, ”Odyssevs på nya äventyr”.¹³⁵

I min fakultetsopposition vid Merete Mazzarellas doktorsdisputation i Helsingfors 1981 gav jag respondenten goda vitsord för hennes fyndiga textanalys och gedigna lärdom.¹³⁶ Hur Eyvind Johnsons roman är infogad i en vidsträckt tradition av moderna Odysseen-parafraiser (James Joyce, Jean Giono, Nikos Kazantzakis, Gerhart Hauptmann, Ernst Schnabel, Walter Jens med flera) har hon i anslutning till forskare som W.B. Stanford och John J. White omsorgsfullt kartlagt liksom också hans beroende av modern mytforskning och djuppsykologi (Frazer, Jung, Freud). Särskilt beträffande berättartekniken gör hon utomordentligt viktiga iakttagelser. Men jag betonade samtidigt, att författarinnan i sitt eljest så framgångsrika studium kanske något slumrat i sitt

¹²⁸ Stig Bäckman, *Den tidlösa historien. En studie i tre romaner av Eyvind Johnson*, Uppsala/Lund 1975.

¹²⁹ Ole Meyer, *Eyvind Johnsons historiska romaner. Analyser av språksyn och världssyn i fem romaner*, Kvhv 1976.

¹³⁰ Barbro Söderberg, *Flykten mot stjärnorna. Struktur och symbol i Eyvind Johnsons Hans nådes tid*, Stlm 1980.

¹³¹ Thure Stenström, *Romantikern Eyvind Johnson. Tre studier*, Uppsala 1978, kap. 2.

¹³² Se ovan not 126.

¹³³ Örjan Lindberger, ”Eyvind Johnson och antiken”, i: *Studiekamraten* 11–12, 1957.

¹³⁴ Örjan Lindberger, *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938–1976*, Stockholm 1990, kap. 4.

¹³⁵ Tryckt i Bernt Olsson m.fl. (red.) *I musernas sällskap. Konstarter och deras relationer. En vänbok till Ulla-Britta Lagerroth* 19.10.1992, Wiken 1992.

¹³⁶ Jfr min utförliga recension i *Samlaren* 1982.

studium av Homeros. Hur Johnson utnyttjat det homeriska stoffet och använt det för egna syften, är ett stort ämne, om vilket man lätt skulle kunna skriva ytterligare en avhandling. Här skall bara lyftas fram ett par enskildheter inom detta större område, nämligen hur Homeros respektive Eyvind Johnson skildrar Penelope-gestalten och vad det betyder att i Johnsons verk slavinnan Melantho föder en son.

*

Men som introduktion först några kortfattade anmärkningar som gäller romanens uppbyggnad. Örjan Lindberger har noterat en avgörande strukturskillnad mellan *Odysseén* och *Strändernas svall*.¹³⁷ Johnson väljer att presentera händelserna i en helt annan ordning än Homeros. Man kan hos den svenske författaren tala om en komposition av tre dominerande episka följder. Den första sviten har Odyssevs som huvudperson och löper från kapitel 1 till kapitel 25, ”I berättarens hand”, samt fortsätter sedan med återkomsten till Ithaka och uppgörelsen med friarna. Den andra sviten har Penelope och Eurykleia som huvudpersoner och följer skeendet på Ithaka, tills sviten på slutet återförenas med den första. Den tredje sviten inleds i sextonde kapitlet och kretsar kring Telemakhos, för att i det tjugosjunde sammanföras med de två första. Johnson har med detta eftersträvat att skildra tre samtidiga förlopp, som slutligen löper samman. Denna förnimmelse av samtidighet – så avgörande för helhetsuppfattningen av romanen – uppnår berättaren genom att systematiskt varva den första sviten med den andra fram till kapitel 15. Men från och med femtonde kapitlet introduceras ett nytt grepp. I de kapitel, som betitlats Växelsångerna I, II och III, låter han olika fiktiva gestalter växelvis komma till tals också *inom* varje enskilt kapitel.

Hur ovannämnda berättargrepp i sin tur är infogat i en raffinerad tidsspekulation, har närmare utretts av Stig Bäckman.¹³⁸ Vistelsen hos nymfen Kalyppo på Ogygia äger rum utanför tiden, i en drömvärld som kan påminna om Astolfs vistelse hos Felicia i Atterboms sagospel *Lycksalighetens ö*. Först i och med berättandet för fajakernas kungahov på Skheria i kapitel 24 återinträder hjälten i människornas värld, varmed också Odyssevs- och Telemakhos-berättelserna hinner ifatt nuet på Ithaka. Eyvind Johnsons hemvändande krigare

¹³⁷ Lindberger, *Människan i tiden*, s. 168 f.

¹³⁸ Bäckman, a.a. s. 30–41.

kan därmed i stort sägas företa en resa från myternas och sagornas tidlöshet in i verklighetens värld. På allvar tränger verkligheten honom in på livet, när han efter mordet på friarna tvingas mot sin vilja vända vapnen mot nya fiender och – till skillnad från vad som är fallet i den fredliga homeriska slutidyllen – på nytt måste fortsätta det meningslösa barnamördandet.¹³⁹

*

Mycket i *Odysseen* går tillbaka på ett folkligt sagostoff, enligt vilket den hemvändande maken finner sin troget väntande maka ansatt av ivriga friare, blir igenkänd, besegrar rivalerna och återinträder i sin roll som make och familjens överhuvud. Alltsedan antiken har själva namnet Penelope (Πηνελόπη) etymologiskt förklarats på ett sätt som endera betonar makans klokhet eller hennes trohet. Namnet förutsätts då endera höra ihop med substantivet πήνη, πηνίον (väv, vävnad) och verbet ὀλόπτω (”rycka upp, riva upp”) och åsyfta den väv som den listiga Penelope, för att uppehålla friarna, väver om dagen men om natten river upp. Eller också och alternativt skulle namnet kunna tänkas höra ihop med namnet på vildanden πηνέλοψ (”vildand”) och åsyfta den monogama trohet som anses utmärka just denna fågel.¹⁴⁰

Antingen man betraktar Penelope-karaktern som ”gåtfull”¹⁴¹ eller som förhållandevis konsistent och lättbegriplig, ger ett noggrant studium av texten tydligt vid handen, att två egenskaper dominerar i hennes stereotypa och starkt formelartade porträtt. Den ena är hennes klokhet, förstånd, list, den andra är hennes obrottsliga trohet mot maken och lojalitet mot familjen. Som *epitheton ornans* återkommer för Penelope oupphörligen vokabler som har att göra med ”vishet” och ”klokhet”. I den grekiska grundtexten¹⁴² omtalas hon sålunda ständigt som περίφρων, dvs. ”kringsynt, genomklok, förståndig, sinnrik, slug”.¹⁴³

¹³⁹ Meyer, a.a. s. 25.

¹⁴⁰ Albin Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*. Dritte, neu bearb. und erw. Auflage, Bern/München [1957–58] 1971, s. 46.

¹⁴¹ P.A. Easterling & B.M.V. Knox, *The Cambridge History of Classical Literature I. Greek Literature*, Cambridge 1985, s. 77.

¹⁴² För grundtexten se The Loeb Classical Library: Homer, *The Odyssey* I–II. With an English Translation by A.T. Murray. Revised by George E. Dimock, Harvard U.P., Cambridge Mass./London 1995.

¹⁴³ Menge-Güthling, *Enzyklopädisches Wörterbuch der griechischen und deutschen Sprache*, 11. Auflage, Berlin-Schöneberg 1951, s. 550.

Hon anses rentav ”överträffa andra kvinnor i förstånd och hövisk besinning” (19: 325–326). Detta ger i svenska översättningar gärna till resultatet det stående epitetet ”klokast bland kvinnor”. Men därutöver och lika starkt betonas hennes trohet, vilken gärna framställs som heroiskt oanfäktlig (obrottslig). Hennes trohet förblir oföränderlig, vilket bland annat markeras av att hon tvärs igenom hela eposet förblir den ständigt gråtande, vilken väter den äktenskapliga bädden med sorgens och saknadens tårar (t.ex. 13: 338, 16: 449–451, 17: 101–104, 19: 264–267, 20: 58–59, 21: 356–358). Efter allt att döma går denna stereotyp tillbaka på uråldriga föreställningar om hur en övergiven maka bör bete sig, när maken försvunnit eller kan förmodas vara död. Det blir då hennes plikt att visa sig ”trogen sin makes bädd”. Vätandet av dess kuddar och lakan med tårar tillhör så att säga ritualen, ”som det är kvinnans lott när maken försvunnit i fjärran” (14: 129–130).

Jämte klokhet och trohet kännetecknas Penelope också av stor skönhet, av fågring. Fastän hon själv, i ständigt samma formelartade vändningar, oupphörligen upprepar, att hon av gudarna berövats all styrka och fågring i det ögonblick då Odysseus avreste till Troja (18: 180–181, 251–53, 19: 124–126), råder det föga tvivel om att hon behållit sin attraktionskraft på omgivningen. Homeros försummar sålunda inte att förlikna henne vid både Artemis och den gyllene Afrodite, när hennes yttre företräden kommer på tal (t.ex. 17: 37, 19: 54). Så snart hon drar doket för sitt sköna ansikte och framträder inför friarna, växer deras åtrå. Också gästvänskapen, fromheten – märkbar till exempel i samband med offerceremonierna – husligheten och fliten betonas starkt. Penelope är den föredömliga husmodern, med sträng uppsikt över slavar och annat husfolk. Sist men inte minst är hon en moderlighetens inkarnation. Omsorgen om sonen Telemakhos, ängslan för att hennes ”levnads ljus” skall råka illa ut, dikterar mycket av hennes handlande.

*

De summariska antydningar som här givits om den homeriska Penelope-karak-
tären fordrar emellertid ett tillägg för att inte bli missvisande. Detta tillägg är
särskilt intressant, eftersom det ger en fingervisning om ett viktigt inslag i ka-
raktärsteckningen som Eyvind Johnson tagit fasta på och vidareutvecklat. Här
och där i det homeriska eposet förekommer insinuationer om att drottningens
trohet kanske trots allt inte skulle ha varit fullt så bergfast, som den i förstone

kan förefalla. Åtminstone när hon inte själv men personer i omgivningen för ordet, förekommer gärna antydningar i riktning av ”varium et mutabile semper femina”. Då gudinnan Atena till exempel vill varna Telemakhos för att dröja i Sparta alltför länge, misstänkliggör hon Penelope just med hänvisning till kvinnors sedvanliga ombytlighet. När som helst kan modern ge efter för friarnas locktoner. När som helst riskerar han därmed att gå förlustig sitt fäderneärv (15: 16–23). Just därför är det hög tid, att han nu beger sig hem och tar upp kampen med friarna.

På motsvarande vis och kanske till en del inspirerad av Atena ordar Telemakhos själv ibland om moderns farliga opålitlighet (16: 30–35), hennes vacklan och tvekan (16: 121–131). Också i kontakterna med friarna låter den listiga Penelope ibland förstå, att deras framtidsutsikter kan bestå i att hon ger efter för deras locktoner.¹⁴⁴ Ingen mindre än Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff har trätt i bräschen för uppfattningen, att Penelopes trohet får anses högst tvivelaktig och att betonandet av hennes trohet ytterst härrör ur den moderna tidens fördomar och förutfattade meningar. I sin grekiska litteraturhistoria skriver han à propos den homeriska frågan:

Was jetzt am meisten schadet, sind vorgefasste Meinungen, die von aussen an den Text herangebracht werden, dessen Interpretationen etwas hilft. [...] Schulmeisterliche Rücksichten (denn Homer büsst es schwer, dass er seit 2 500 Jahren Schulschriftsteller ist) tragen eine moralische Idee, Schuld, Strafe, Ver-söhnung in die Ilias oder gar Treue, in die Odyssee hinein.¹⁴⁵

Eller som Wilamowitz-Moellendorff i ett annat arbete, à propos hennes uppträdande gentemot friarna i sång 19, uttryckt det: ”Diese Penelope gibt wirklich unverblümt zu verstehen, nun gebe ich nach und nehme einen von euch; wen, das wird sich finden: schenkt mir erst mal was.” Han ansluter sig därmed till Wolfgang Kayser, som har sagt, att ”Penelope prope ad meretricias artes descendit” (Penelope sänker sig nästan till otuktiga åtbörder).¹⁴⁶ Men mot

¹⁴⁴ Per Krarup, *Homer og det homeriske spørgsmaal*, København 1945, s. 192–202, som dock hävdar, att scenen i första hand får tolkas som ett utslag av Penelopes list.

¹⁴⁵ Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Die Griechische und Lateinische Literatur und Sprache*, s. 13 (i: *Die Kultur der Gegenwart, ihre Entwicklung und ihre Ziele*, hrsgg. von Paul Hinneberg, 3:e sehr verbesserte und vermehrte Auflage, I: 8, Leipzig 1912).

¹⁴⁶ Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Die Heimkehr des Odysseus. Neue homerische Untersuchungen*, Berlin 1927, s. 24 f.

Wilamowitz-Moellendorff har å sin sida Beate Stokkem i en grundlig och väldokumenterad Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktor-grades vid universitetet i Köln *Die Gestalt der Penelope in der Odyssee* (1955) förfäktat tesen, att Penelope i allt väsentligt måste anses obrottsligt trogen sin make. Åtminstone gäller detta i den ur-odyssee som författarinnan vill räkna som den ursprungliga. Om utsagor i annan riktning förekommer, får dessa enligt Stokkem tillskrivas senare inskott, vilka av yngre medförfattare fogats in i verket.¹⁴⁷

Frågan har naturligtvis en komplexitet, som inte uttömmande kan utredas här. Även om Odysseus vid avresan från Ithaka högtidligen förklarar, att Penelope är fri att gifta sig med vem henne lyster i samma ögonblick som Telemakhos vuxit upp och hunnit få skäggväxt, förblir det likafullt egendomligt, hur hon går till väga i den tjugonde sången, då hon ännu ej igenkänt Odysseus. Med ens och utan förvarning låter hon då anställa bågskjutningen och förklarar sig beredd att gifta sig med vinnaren, vem han än månde bli. "Penelope's decision to accept a likely remarriage in one day, after successfully stalling the suitors for so long, and while still having no clear evidence that her husband has returned or is about to, is without evident motivation in our text and has never been successfully explained."¹⁴⁸

*

Hos Johnson möter vi Penelopegestalten först i romanens kapitel 2, 4, 6, 8, 10, 12, hon återkommer sedan i kapitlen 24, 27, 28, 29 och 30. På viktiga punkter följer Eyvind Johnson den homeriska stramaljen, när han broderar sitt moderna Penelope-porträtt. Drottningen uppges vara i fyrtioårsåldern men har behållit sin skönhet, den väcker omgivningens beundran och respekt (s. 36 f., 68). Romanens "Matmoder, Maka, Madame" utgör en blandning av Afrodite och

¹⁴⁷ I vad mån sedan hypotesen rörande olika författare, från "Urdichter" (jfr Stokkem t.ex. s. 88) till yngre medförfattare, sedan håller måttet inför den fortsatta Odysseen-forskningens resultat, är kanske tvivelaktigt.

¹⁴⁸ Joseph Russo i Introduction s. 7 till Joseph Russo, Manuel Fernández-Galiano, Alfred Heubeck, *A Commentary on Homer's Odyssey*, Vol. III, Books XVII–XXIV, Oxford 1992. Russo lämnar själv den suggestiva men kanske något djärva förklaringen, att Penelope med sitt undermedvetna jag igenkänt Odysseus men med sitt medvetna jag ännu inte vill tillstå det. Huruvida denna tolkning skall anses hållbar eller anakronistisk, tål att diskutera.

Demeter ”på den moderliga höjden” (s. 36).¹⁴⁹ Den moderliga omtanken om Telemakhos betonas starkt, samtidigt som hon är rädd för sonens-tonåringens frigörelseförsök från föräldraauktoriteten (kap. 8 och 12).

Men Penelope får närmast en anstrykning av modern kroppsfixering, när hon avslöjar sin påtagliga rädsla för att åldras. De vita hårstråna i det kastanjebruna håret inger henne stark ängslan (s. 28 f.), hennes ovilja mot den lättfotade unga slavinnan Melanthe bottnar alldeles tydligt i en fruktan för att ha fått en yngre och skönare rival om männens ynnest. Men hon är fortfarande handlingskraftig, en husmor med pondus som håller på sin drottningvärdighet och anständighetens dekorum. Hon utövar också sträng uppsikt över slavinnor och tjänare. Först successivt framgår det, att hon är en kvinna i kris, med medelålderns rädsla för att inte längre få barn och kunna locka till sig nya älskare. Eyvind Johnson har i efterhand mycket träffande beskrivit henne som ”full av klimakterieångest”.¹⁵⁰ De antydningar om lättfärdighet som förekommer redan hos Homeros och som Wilamowitz-Moellendorff tagit fasta på, har Johnson därmed uppförstorat högst avsevärt. I romanens sjätte kapitel insinueras, att Penelope mycket väl kan ha haft erotiska förbindelser med friaren Antinoos och kanske även Eurymakhos:

Vad hade Penelope en gång på det sextonde året, i friarperiodens början, gett Antinoos, den unga, den starka, den energiska? Var det mer än ett läppberörande? Vilken slavinna visste vad? Hade inte Melanthe redan då nattliga vaksamhetsperioder när hon smög genom huset, tyst, utan smattrande sandaler? Ja, vem vet hur en halvänka, en maka till en långvarigt bortrest man kan känna det i sin kropp, när årets förnyelsedoftar kommer i luften och det luktar manlig, fullt kapabel ungdom i närheten? Vad hade Eurymakhos, charmören, fått av henne? Var det mer än ett läpparnas berörande med läppar, ett hudens, mannahudens mot kvinnohudens? (s. 92 f.)

I fortsättningen tillåter sig Johnson en intrikat och modern diskussion kring frågan, om det är av tvång eller fri vilja som Penelope väver sin väv så sakta, att ”man inte skulle tro att hon s p r a n g mot ett nytt äktenskap” (s. 167). En sådan diskussion vore närmast otänkbar hos Homeros. Den myndiga husfrun

¹⁴⁹ Citering efter *Strändernas svall. En roman om det närvarande*, Stockholm: Bonniers 1946. Romanen är tillägnad ”Yrjö Hirn med vördnad”. Johnson stavar genomgående Odysseus med v: Odyssevs. De svenska översättningarna av Homeros Odysseen har däremot stavningen Odysseus.

¹⁵⁰ Mazzarella, a.a. s. 137.

framställs därvid som sliten mellan sitt medvetna jag och sitt undermedvetna, d.v.s. sin trohetsed mot Odyssevs respektive ”sin strid mot lusten” (s. 127). Den tvekan och vacklan som antytts redan hos Homeros har med detta fått en ny bottensats av modern djuppsykologi: Penelope kanske bara delvis är fri, när hon framträder som sliten mellan sin fria vilja och kroppens behov (s. 172 f.). Med den ena sidan av sitt väsen är hon i släkt med den unga slampan Melantho, som inleder erotiska kontakter med vem som råkar komma i hennes väg. Med den andra sidan är hon däremot i släkt med den gamla amman och trotjänarinnan Evrykleia, orubblig i sin trofasthet, dygd och mogna besinning.¹⁵¹

Det är klart att hon ville fördröja. En del av hennes kvinnoväsen var Fördröjerskan, Den troget kämpande. Hon lydde en inre röst, en daimon för att nå Friden; men den inre rösten hade en förvånande likhet med Evrykleias. [...] På nätterna stod de och rev upp. Penelopes, Den sömniga väverskans ansikte, var sorgset, hon rev upp en del av sin framtid, Lyckan kanske, den kommande friden vid en ny makes sida. Så kan man tolka det (s. 186 f.)

När Odyssevs återvänt och anställt hämnden på friarna, inträffar så de avslutningsscener som på ett avgörande sätt utpekar den distinkta skillnaden mellan Homeros Penelope-porträtt och Eyvind Johnsons. I Homeros Odyssee får vi bevittna den betagande igenkänningsscenen (sång 23), där Odysseus genom att ställa frågan rörande den äktenskapliga sängens placering och konstruktion avslöjar sin rätta identitet för maken. Vad som sedan vidtar är den äktenskapliga idyllens välkända final. Under samspråk om utståndna faror förenas konungen och hans gemål på sitt nattliga läger, alltmedan harmoni, frid och lycka ackompanjerar deras kärleksmöte. Med sin utpräglade känsla för litterär effekt låter Homeros förstå, att gudinnan Atena kommer till deras undsättning genom att uppskjuta soluppgången och därmed förlänga natten.

Hur helt annorlunda är inte situationen hos Eyvind Johnson! När Penelope i *Strändernas svall* möter Odyssevs, intalar hon sig, att hennes make *inte* kommit tillbaka, att han *aldrig* skall komma tillbaka. I samtalet som förs mellan makarna (kap. 29) visar Penelope ingen som helst glädje vid tanken att Odyssevs kan tänkas återvända. I stället kretsar hennes tankar (s. 546 ff.) oavbrutet kring föresatsen att gifta om sig, ty därmed kan hon rädda Telemakhos' liv och bana väg för sonen till Ithakas kungatron, samtidigt som hon själv får en angenämare framtid. Om hon ingår nytt äktenskap, kan hon ju flytta bort från Ithaka. Där-

¹⁵¹ Mazzarella, a.a. s. 114, 137.

med, tänker hon sig, blir Telemakhos herre i eget hus, och friarpartiet behöver inte längre ha henne som sitt mål. Det ligger iskall beräkning bakom denna framtidsplanering, och Odyssevs reagerar förståeligt nog med besvikelse. Det är inte längre honom som hon har i tankarna. Han är redan glömd och ute ur bilden.

I sin analys av förloppet har Merete Mazzarella ibland gjort iakttagelser som ligger i linje med ovanstående.¹⁵² Men hon gör aldrig riktigt allvar av sina observationer. I stället har hon slagit följe med feministerna, vilket leder till reflexioner om Johnsons konservativa kvinnosyn och ensidiga intresse för ”kvinnan i sängen”.¹⁵³ Och visst är det riktigt, att Eyvind Johnson inte sparar på insinuationer om att Penelope under den långa väntetiden tagit sig älskare bland friarna: ”Låren, de inte på länge, inte på tjugo år eller kanske fyra år för någon man öppnade, var ännu fyllda av löften och av det blod som vill ge och hålla löften” (s. 591 f.) Eller, som i ett redan citerat avsnitt: ”Ja, vem vet hur en halvänka, en maka till en långvarigt bortrest man kan känna det i sin kropp när årets förnyelsedofter kommer i luften och det luktar manlig, fullt kapabel ungdom i närheten? Vad hade Evrymakhos, charmören, fått av henne?” (s. 92)

*

Men det fundamentalt viktiga är likväl, att Odyssevs’ triumf över friarna innebär slutet på Penelopes kvinnofrihet. Medan Odyssevs åldrats och nu framträder som ”ett krigsförstört vrak”, har hon behållit sin vitalitet och kan – eller hoppas åtminstone fortfarande kunna – locka till sig unga älskare. Anna-Lenah Elgström ondgör sig över att Penelope väntar sin hemvändande make i sängkammaren. “[...] man tycker att författaren åtminstone *då* kunde ha haft mer att säga om henne än att för hundrade gången skildra hennes yttre! [...] Ibland, inför de många scenerna där kvinnornas slaviska underkastelse under mannavärdighetens spira – phallossymbolen – skildras med nästan frenetiskt välbehag, frestas man att tro att författaren lyder ett omedvetet begär efter mannhävdelse i denna mannakulturens skymningsstund. Hans värld är besynnerligt enkönad.”¹⁵⁴ Men Anna-Lenah Elgström och i hennes efterföljd Merete Maz-

¹⁵² Mazzarella, a.a. s. 109, 137, 177.

¹⁵³ Mazzarella, a.a. s. 205 f.

¹⁵⁴ Anna-Lenah Elgström, ”Eyvind Johnsons Odysse”, *Morgon-Tidningen* den 12 nov. 1946.

zarella har därmed lyckats förbise själva poängen. När Penelope efter hämnden på friarna sitter naken på sin säng, är ju *hennes* framtid helt och hållet grusad. Äktenskapets rutin tar vid igen, den stora fångenskapens tid är återigen inne och hon hittar inga vägar ut ur buren. Bara i drömmen har hon möjligheter att fantisera om en ung friare, som tillika skulle kunna bli hennes befriare:

Och jag drömmer att en ung, stark man kommer och för undan den gamla mannen, nej, han dödar honom inte, men för undan honom, gräver ner honom och minnet av honom och säger: Gå bort, du gamling, du krigsförstörda vrak, du alltför länge bortresta och allt för länge väntade, gå bort, försvinn, för om hon öppnar dörren och visar ut dig så kan Lyckan slinka in och stanna hos henne [...] Ännu rann inte vatten ur hennes ögon, ur hennes sovande ögon. (s. 593)

Det är innebördsdiga ord. Och innebörden är, att äktenskapet snart tar sin början igen – under gråt.

I *Odysseen* gråter Penelope av lycka över mannens återkomst, i *Strändernas svall* däremot av förtvivlan och besvikelse över hans hemkomst. Det är en väsentlig skillnad, och i ett nötskal sammanfattar den det stora avståndet mellan originalet och Johnsons omdiktning. Hemkomsten bildar en tragedi för bägge makarna, för honom som under de gångna tjugo åren ständigt sökt henne i alla de kvinnor han mött under den långa resan, därför att hon står för fred, sensualitet, skönhet, liv, fruktbarhet, men också för henne som väntat alltför länge och som givit upp hoppet, tröttnat och vänt sig åt annat håll. Det är anmärkningsvärt, att uttolkarna av *Strändernas svall* så lätt tappar bort det bittra inslaget i Penelopes djupt tragiska kvinnoporträtt. Johnsons inlevelse i kvinnors situation under krig, den trovärdiga och ömsinta skildringen av den väntandes svåra predikament – och hennes omsorger om sonen! – vittnar inte precis om någon ensidig manschauvinism.

Men också Eyvind Johnsons *Odyssevs* är en djupt tragisk gestalt, finalen understryker att hans fredsförhoppningar slås i spillror. Efter blodbadet på friarna väntar honom idel nya krig. Blodsvallet från Ithakas kust fortplantar sig – det är Johnsons djupt pessimistiska övertygelse – genom årtusenden (s. 486 f.). Om människan i framtiden övertar makten från gudarna, kan de kanske skapa ett människornas rike på jorden, leva i fred och bryta brödet lika. Men denna Kropotkin-inspirerade utopi, som Johnson lagt i svinaherden Eumaios'

mun, ligger långt borta i framtiden (s. 483 f).¹⁵⁵ Inom den närmast förutsebara framtiden väntar bara nytt våld. De ironiska verkningarna av detta våld framgår kanske allra bäst av en liten detalj i det episka händelseförloppet: vad det innebär att slavinnan Melantho föder en son, just när romanhandlingen når sin upplösning.

*

Eyvind Johnson var efter krigsslutet 1945 starkt upptagen av barnens öde i de krigshärjade länderna på kontinenten, inte minst de undernärda och svårt skadade barnens situation i Tyskland. Med ett kraftfullt upprop i *Veckojournalen* 1946, nr 11 verkade han, som jag visat i ett tidigare sammanhang, intensivt för svensk nödhjälp till de svältande barnen i Berlins ruiner.¹⁵⁶ Ty dels – menade han – bar de tyska barnen faktiskt ingen skuld till andra världskrigets utbrott, dels skulle övergrepp mot och umbäranden för dem lätt kunna lägga grogrunden till nya hämndkänslor och nya krig.¹⁵⁷ Också i romanen står de oskyldiga barnens öde i förgrunden. Ett viktigt inslag i romanens idédiskussion rörande rättfärdiga krig gäller sålunda frågan, om man har rätt att döda inte bara fullvuxna motståndare utan även oskyldiga barn. Det militärt onödiga mordet på Hektors och Andromakes son Astyanax som Odyssevs gjorde sig skyldig till under det trojanska krigets sista år utgör den hemvändande krigarens djupaste trauma och utlöser gång på gång hans gnagande skuldkänslor. Lindberger liksom andra uttolkare har med rätta framhävt Astyanax-motivets djupt symboliska betydelse.¹⁵⁸ Redan när Odyssevs under vistelsen hos Kalypso på Ogygia talar i sömnen,¹⁵⁹ tänker han på det onödiga barnamordet:

De tog barnet, Astyanax, den lilla stadsbehärskaren, Andromakhes son, de –.
De dräpte honom. Var det jag? Det var inte jag. Men vem såg så klart, med så

¹⁵⁵ Stenström, *Romantikern Eyvind Johnson*, s. 167–171 och Lindberger, *Människan i tiden*, s. 156 och 163.

¹⁵⁶ Stenström i *Samlaren* 1982, s. 140 f.

¹⁵⁷ Jfr Lindberger, *Människan i tiden*, s. 162.

¹⁵⁸ Lindberger, *Människan i tiden*, s. 161 ff., Mazzarella, a.a. s. 188 f.

¹⁵⁹ Även vid besöket hos fajakerna hemsöker honom minnet av Astyanax-mordet i sömnen (s. 377 f.), och vid Telemakhos besök hos Nestor i Pylos berättar denne, att det rentav var Odyssevs som ”hittade på det”, nämligen att slå ihjäl ”några av de farligaste barna först” (s. 295, jfr s. 279).

stor list, så vidsynt klokhet, så berömvärd klarsyn, att om barnet fick leva så skulle det – (s. 150)

Ledmotivet återkommer under seglatsen bort från Ogygia. I blåsten råkar segelbommen träffa Odyssevs i huvudet och han tänker:

Jag får kanske huvudvärk som den gången vid – Han stod uppe på muren och tittade ner på Trojas gator. På kvällen dödade de barnet, Astyanax. (s. 195)

Men han ursäktar sig:

Nej, det var inte jag, tänkte han, det var Kriget som dödade barnet. Ares dödade alla. Vi var vapen i Krigets tjänst. (s. 195)

Även vid besöket i Hades får han av Agamemnon höra sanningen:

Du slog ihjäl barna, du med. Eller gjorde du inte? Och du har kanske det värsta framför dig – du som får komma tillbaka till mänskorna. (s. 224)

Och onekligen har Odyssevs det värsta framför sig. Mordet på friarna och deras medlöpare återstår (kap. 31, Strängens klang). När berättaren på romanens slutsidor, med sinnrikt raffinemang, länkar samman Astyanax-motivet med skildringen av den son som slavinnan Melanthe framföder, exploderar våldet i en kulmen som samtidigt på ett oförutsett vis griper in i Odyssevs' privata liv. Men låt oss, steg för steg, skärskåda förloppet genom att först ställa frågorna: vem är Melanthe? Och framför allt: vem är far till hennes son? Mig veterligen har den sistnämnda frågan aldrig tidigare diskuterats i Eyvind Johnsonforskningen.¹⁶⁰ Men genom ett noggrant studium av de hemlighetsfulla antydningar som finns utspridda i texten och genom att lägga samman två och två, får man ett isande besked, som ställer Odyssevs' tragedi i ny och övertygande blyxtbelysning.

*

I Homeros *Odysseen* finns Melanthe omnämnd bara i förbigående, i sång 18. Hon presenteras där som dotter till förvaltaren Dolios och tjänarinna hos

¹⁶⁰ Merete Mazzarella konstaterar, att ”liksom Astyanax indirekt dödades därför att Telemakhos skonades, dödas nu också Melanthes späda son” (a.a. s. 189) men diskuterar aldrig, vem denne son är. Inte heller Lindberger gör det i *Människan i tiden*, s. 162 f.

Penelope. Hon beskrivs som försumlig, eftersom hon inte ägnar sin matmor tillbörliga omsorger. Hon är också erotiskt lättfotad, hon sover med friaren Eurymachos. Hos Homeros heter det, låt oss återge avsnittet i svensk översättning:

Dolios var hennes far, och av drottningen hade hon fostrats
såsom en dotter ömt och skämts bort med leksaker ofta,
men ingen tanke skänkte hon alls åt Penelopes sorger
och med Eurymachos älskade hon helt öppet och skamlöst. (18: 322–325)¹⁶¹

Eller i Erland Lagerlöfs gamla översättning:

Dolios' dotter hon var, men Penelope hade som eget
barn henne fostrat och skött och gav henne saker och grannlåt.
Men hon sig vårdade ej om Penelope alls i sitt hjärta,
utan höll till hos Eurymachos jämt, och de levde i älskog.¹⁶²

Möjligen förlorar översättningarna nyansen av socialt avståndstagande, när Melantho ”bblandar sig med” friaren, det grekiska originalet utpekar den desto tydligare genom det väl valda verbet: μισγέσκειτο av μείγνυμι (blanda, förblanda). Hon bblandar sig med Eurymachos.

Av denna biperson hos Homeros har Eyvind Johnson skapat en livskraftig personage, en ungdomligt trotsig och fräck flicka, ”löpsk som en brunstig katta”, en skvalleraktig, illistig och opålitlig syster till getherden Melanthios¹⁶³ och dotter till förvaltaren Dolios¹⁶⁴. Redan tidigt i romanen antyds det, att Melantho ”springer med alla möjliga” och låter sig lägras av både Antinoos och Eurymachos (s. 31 ff.), till förtret för Penelope som inte är oemottaglig för Antinoos' vackra röst. Drottningen är uppenbart besvärad av slavinnans närvaro och överväger att sälja henne men avstår (s. 518). Ty i den ungdomliga och sensuella Melantho, ”det liderliga, bakstinna kattedjuret” (s. 393), har hon uppträckt

¹⁶¹ *Homeros Odysseen*. Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson, Stockholm: Natur och Kultur 1995, s. 270.

¹⁶² *Homeros Odysse*. Från grekiskan av Erland Lagerlöf. Med företal av Harry Martinson, Fib:s lyrikklubb, Lund: Gleerups 1957, s. 224.

¹⁶³ Dolios framställs redan hos Homeros (Lagerlöfs översättning, *Od.* 4: 735 ff. och 24: 222) som den slav, vilken Penelope medfört som gåva av sin far till Ithaka och som där förvaltar den lantgård, till vilken Laertes dragit sig tillbaka.

¹⁶⁴ Getherden Melanthios samarbetar redan hos Homeros med friarna och går för den skull en fruktansvärd död till mötes (Lagerlöfs *Od.* 17: 247, 22: 474–477).

en erotisk konkurrent. Flickan tecknas tvärsigenom hela romanen som en farlig medtävlare till matmodern, som snart är för gammal för att få barn.

Men de genanta komplikationerna tilltar! En natt smyger sig Melantho även in till Telemakhos' bädd. Och det antyds, att hon därvid kanske inte bara går Eros' utan också friarpartiets ärenden:

En natt i den långa serien av nätter kom Dolios mjuka dotter till honom. Hon drev kanske Politik själv eller också hade någon gett henne en idé som denna någon ville utnyttja: att det fanns en genväg till makten och att genvägen gick över honom.

Han accepterade henne under flera månader: och tystnaden kring det var lika djup som mörkret. (s. 137)

Allteftersom rivaliteteten och misstänksamheten växer mellan slavinnan och Penelope, ökar aggressionerna: inte av en slump är det just Melantho och ingen annan som för friarna avslöjar, att Penelope river upp väven (s. 184). Därmed står drottningen där avslöjad och berövad sin handlingsfrihet. I romanens slut får man veta, att "kattan är med ungar". Melantho väntar barn och befinner sig i nionde månaden (s. 497). Penelope grips av onda aningar och anställer ängsligt en utfrågning av sonen. När var han i lag med flickan? När var han svag för henne? För nio, tio månader sedan? Telemakhos svarar undvikande men önskar ogärna, att Melantho skall avlägsnas ur huset. (s. 518)

Så stundar dramats verkningsfulla final. Odyssevs påbörjar bågsjutningen, den blodiga slakten på friarna vidtar. Ithaka badar i blod. Samtidigt är den tidpunkt inne, då slavflickan Melantho ligger i födslovåndor. I samma ögonblick som Odyssevs skjuter sin pil genom bågen, stiger hennes smärteskri mot skyn:

Nu skrek Dolios dotter, den mörka Melantho till någonstans därute, därinne i huset, ett långt, utdraget smärteskri.

Och så gick pilen. Det klingade, pilen slog mot stenvuren, studsade, föll.

Någon som satt nära dörren hade rusat upp, skrek:

– Genom alla ringarna! Genom alla ringarna! (s. 588)

Om man fram till nu svävat i någon ovisshet om vem som råkar vara barnets far, minskar tveksamheten högst avsevärt, när Melantho vaknar upp efter barnsörden och börjar fråga efter barnets utseende:

Dolios dotter skrek igen: ett långt skrik som skar likt en smärtkniv genom hela huset. Bredvid henne låg deras barn. Vems, vilkas brydde hon sig inte

längre om. Men det var hennes barn, det första. Hon trodde att pojken hade svart hår. Hon trodde att hans leende skulle bli mjukt: en man som kvinnor tycker om. Hon undrade om han hade blå ögon som Laertes och Telemakhos. (s. 597)

Med slutmeningen i denna passage (”Hon undrade om han hade blå ögon som Laertes och Telemakhos”) smyger Eyvind Johnson in den bekräftelse, som hos läsaren redan hunnit växa till mer än en misstanke: den nyfödde är helt enkelt Odyssevs’ egen sonson. I samma stund verkställer amman Eurykleia sin härskarinnas order att föra bort barnet för att avrättas (s. 598 f.) Odyssevs, badande i blod, söker trött och förvirrad att hindra exekutionen men får veta, att det är för sent. Den våldsorgie han själv påbörjat genom mordet på friarna och deras kollaboratörer fortsätter enligt sin egen ödesdigra mekanik. Dödandet drabbas nu, liksom tidigare i romanen, inte längre bara de fullvuxna motståndarna utan också de oskyldiga barnen. Och denna gång är det – intrigen är verkligen spunnen med beräkning och hisnande precision! – Laertes’ barnbarnsbarn och Telemakhos’ son. Odyssevs eget barnbarn är det som blir offret.

Det får betecknas som en mästars ironi, att berättaren Eyvind Johnson håller hjälten själv i ovisshet om sin släktskap med den nyfödde. Bara läsaren, som uppmärksamt läst texten och lagt ihop två och två, inser sammanhanget. Och därmed får Odyssevs’ personliga tragedi sin fulla räckvidd och oerhörda djupdimension. Mordet på Astyanax i Troja har fått sin kusliga återupprepning på Ithaka. Men denna gång förvandlas destruktionsen, ironiskt och tragiskt nog, i något som bra nära liknar självdestruktion. Utan att ana det, klipper Odyssevs av sin egen livslinje in i framtiden. Om han inte själv bär hand på barnet, lyckas han i varje fall inte förhindra, att hans egen avkomma tas av daga.

Upplösningen ger oss samtidigt anledning att uppmärksamma en verkningfull teknik som är generell hos berättaren Johnson. Det halvt dolda och nästan bara antydda är i Johnsons berättarkonst väl så viktigt som det explicit utsagda. Vad som inte utsägs öppet och tydligt har en märklig förmåga att ändra hela händelseförloppet, att slå bollen i en ny och bestämd riktning och avgöra hur hela skeendet måste tolkas. Ett barnamord i ett länge sedan förflutet krig vid Troja får sin fortsättning i nuet, när Odyssevs får bevittna hur hans egen avkomma röjs undan och bringas om livet. Hur krigets våld föder nytt våld och aldrig någonsin vill sluta, det var vad fredsivraren Eyvind Johnson mer än allt annat fruktade vid andra världskrigets slut.

Identitetsförsvaret och identitetsförlust. Ett Hjalmar Bergman-tema

Herr Markurell svarade ingenting på alla dessa gäckande frågor. Hans mun var förstummad men hans ögon frågade, envist sugande, dödsskrämda. Fru Markurell greps verkligen av en sorts medlidande. Hon kände ett obehag som tvang henne att göra pinan kort. Hon sade: Var inte orolig, kräk! Du behöver inte skapa om dig. Se dig i spegeln så kan du tacka Skaparen att pojken inte liknar dig. Men att han liknar sin far, det vet jag och hela stan. (*Markurells i Wadköping*, XIV: s. 202)¹⁶⁵

I Hjalmar Bergmans prosa utgör detta ett av de mer kända exemplen på en svår identitetskris. Vårdshusvärden Markurell har trott sig vara gossens far och handlat därefter. Nu får han veta sanningen. Nu rycks livsgrunden undan fötterna på honom. Nu rämman hans självbild. Gossen var inte hans utan härads-hövding de Lorches. Själv var han inte pappa till pojken, den han trott sig vara. Vi vet alla, vilken emotionell jordbävning som denna identitetskris utlöser. Den är tillräcklig för att en gammal, alldeles otränad man skall börja lyfta och kasta kassaskåp – ett kassaskåp av mellan 150 och 200 kilos vikt, om man får tro en berättare som inte slarvar med tyngdmåtten.

Ändå inträffar väl krisens kulmen först senare, i samtalet med lektor Barfoth, när denne gör klart för Markurell, att hans eget lidande kanske inte är större än sonens. ”Icke så stort som ditt, ty hos dig är allting störst. Men stort nog ändå för en pojke, som icke kunnat ärva din styrka”, säger Barfoth. (s. 235) Det är inför tanken på sonens förtvivlan, inför det isande beskedet att gossen rentav kan ha burit hand på sig själv som Markurells värld störtar samman. Erik Hjalmar Linder har uttryckt saken så: ”Han upptäcker hur hans frihet blivit totalt kringskuren – av kärleken till gossen. Han kan aldrig mer leva som

¹⁶⁵ Citering efter Hjalmar Bergman, *Samlade skrifter* I–XXVI (red. Johannes Edfelt), Stockholm: Bonniers 1949–1952.

förut. Hans identitet är krossad. Det är hans dödsögonblick. Han utstöter det berömda tjutet: 'Ett läte, en ton, ett ljud utan mening, utan mänsklighet.'¹⁶⁶

Markurells långdragna, djuriska tjut i slutkapitlet av *Markurells i Wadköping* kan lämpligen få tjäna som preludium till den betraktelse jag här tänkt anställa angående temat identitetsförsvaret och identitetsförlust i Hjalmar Bergmans skapade värld. Det anger vilka elementärkrafter som sätts i rörelse, när människan får veta, att hon inte är den hon trott sig vara, när hennes särart och egenart sätts i fråga, när hon ser sig i spegeln och upptäcker inte en bekant utan en främling. Partiet vittnar om stor människokännedom. Hur ofta inträffar det inte i Bergmans prosa att en människas identitet rämnar, när hon får klart för sig, att hennes far eller mor inte var den hon trodde. Och omvänt som här, att en förälder råkar i samma brydsamma belägenhet, när sonen eller dottern visar sig vara en helt annan än vederbörande antagit. Det är som om Bergman ville säga, att vi speglar oss i barnet. Och när barnet då inte liknar oss själva utan går sina egna vägar och är av en annan människosort än vi – ja, då inträffar det stora skredet, identitetskrisen. Markurell har i så måtto även kvinnliga släktingar i Bergmans konst. Tänk på Maria i *Maria, Jesu moder*, vars värld går i spillror, när hon upptäcker, att sonen inte alls var den segrare hon fostrat honom till, utan tvärtom en förlorare vars förkunnelse är kärlek och inte hat. Då går Marias identitet i stycken, hon har inga reträttvägar kvar. Också hon hämnas med att utstöta ett skrik av smärta och besvikelse, genom att ropa "Korsfäst, korsfäst!"

Men vad är då identitet och identitetsförlust närmare bestämt? Ordet "identitet" har en förmåga att utlösa filosofiskt djupsinne och begreppsanalytiskt raseri som övergår allt förstånd. I vardagslag brukar vi tala om att en människa har eller förlorar sin identitet. Även folk eller folkslag eller nationer kan ha och förlora sin identitet. Vi tycks då förutsätta, att ett folk behöver en viss flagga eller en viss valuta eller vissa gränser eller ett visst språk eller en viss religion, eftersom sådant är identitetsskapande, något som sedan i sin tur anses viktigt för självkänslan och för den mänskliga värdigheten. Hotas eller kränks identiteten, utlöser detta aggression eller förtvivlan, i enstaka fall självmord. I dessa dagar av politisk oro i Europa, hör vi ofta att identitetskriserna utlöser krig. En av våra mest ansedda konfliktforskare, Sven Tägil i Lund, drar ständigt in

¹⁶⁶ Erik Hjalmar Linder, *Kärlek och fadershus farväl. Hjalmar Bergmans liv och diktning från Markurells i Wadköping till Farmor och Vår herre*, Stockholm: Bonniers 1973, s. 97.

identiteten som ett nyckelbegrepp, när han vill förklara vår världsdels politiska konfrontationer och etniska motsättningar.

*

Men riktigt vad som menas med identitet, är betydligt svårare att säga. Anita Jacobson-Widding sammankallade i början på 1980-talet ett internationellt symposium i Uppsala i ämnet kulturanthropologi och inbjöd därvid en hel rad av världens mest framstående forskare för att grubbla över frågan. Inläggen samlades i en praktfull symposieantologi på 700 sidor, och för den som läste denna volym eller satt som åhörare vid symposiet framgick det snart, att det fanns ungefär lika många definitioner på begreppet identitet som det fanns medverkande forskare.¹⁶⁷

För egen del och för att här slippa inveckla mig i en filosofisk seminarieövning, skulle jag som en preliminär och praktisk utgångspunkt vilja föreslå, att identitet skall anses ha med två saker att göra – för att uttrycka det mycket enkelt – med substans och med konstans. På något vis förutsätter vi, när vi talar om identitet, att en människa är och förblir densamma trots tidens växlingar, att hon är ”sig självo lik” (för att tala med Olaus Petri) från en tidpunkt till en annan. Identitetsbegreppet har alltså delvis med tid att skaffa. Människan skall vara en och densamma över en viss tidsrymd, hon skall – om jag får uttrycka det så – uppvisa konstans i sin substans. I annat fall vacklar identiteten, hotas identiteten.

Att identitet (om vi fattar den så) blev något som ständigt lockade Hjalmar Bergman till konstnärlig behandling, är inte underligt. Förmodligen har det att göra med hans särpräglade verklighetsuppfattning över huvud taget och hans grundmurade förvisning, att vår mänskliga tillvaro ständigt hotas av förändringen, av tiden, i sista hand av förgängelsen, av döden. Men också hans övertygelse att slumpen spelar en så stor roll, att hela vårt liv undermineras av tillfälligheter, ofattbara och oförutsägbara absurditeter, som till exempel att en värdshusvärdinna i ett oöverskådligt ögonblick kan gå i säng med en härads hövding

¹⁶⁷ Anita Jacobson-Widding (ed.), *Identity. Personal and Socio-Cultural. A Symposium*, Uppsala Studies in Cultural Anthropology, nr 5, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1983.

och därmed både familjesammanhållning och en hel studentexamen och flera människors identitet oväntat slås i spillror.¹⁶⁸

Elisabeth Hästbacka har i en avhandling mycket träffande talat om den ”brustenhet” som utmärker Bergmans romaner. Han söker envist efter en ordning, som ligger till grund för tillvaron men han finner den aldrig. ”Effekten är att slumpen blir produktiv”, skriver hon, ”när som helst kan något kvalitativt nytt inträffa och får då genomgripande konsekvenser både tematiskt och strukturellt. Slumpen är alltså hos Bergman inte något ovidkommande som man kan ’glömma’ när ordningen väl är återställd. Ordningen ’återställs’ sällan eller aldrig i Bergmans romaner.”¹⁶⁹

Att Hjalmar Bergmans diktning kan uppfattas som ”ett enda fortlöpande drömspel” (Knut Jaensson),¹⁷⁰ är alltså ett fundamentalt drag i författarskapet. Det är också Bergmans vetskap om att det som var giltigt i går inte nödvändigtvis är giltigt i morgon. Denna förlamande känsla av människolivets utsatthet, av att vara offret i kattens grymma och godtyckliga lek med råttan, genomsyrar hela verket. Till denna känsla av överklighet och förändringshot, naturligtvis inte minst förgängelsekänslan, finns sedan knuten den grundläggande förnimmelsern av alienation och otrygghet.

Kanske är det denna helhet som mer än allt annat gör Bergman besläktad med modernismens och postmodernismens livskänsla och berättartraditioner? Maria Bergom-Larsson har träffat mitt i prick, när hon skriver: ”En orsak till denna otrygghetsupplevelse finns i förändringen, i en uppfattning av tiden som förrädare av våra djupaste känslor, av vår kärlek och vår smärta, genom att den helt enkelt gör dem inaktuella. Bakom Leonard Loewens bittra kommentar

¹⁶⁸ Gunnar Brandell konstaterar, att förebilden ”finns i den stora ryska berättarkonsten, där tillfälligheternas spel och det irrationella i livet för första gången blev något väsentligt för romanen att spegla. Programmet skrevs av Tolstoj i den stora romanen Krig och fred, där han skildrade Napoleons fälttåg i Ryssland som följden av en rad obetydliga slumpar. Sannolikt studerade Hjalmar Bergman Dostojevskij flitigt; i varje fall är hans överraskningsteknik den första betydelsefulla reflexen i svensk litteratur från ryssarnas skakande vision av livsdjungeln, där godhet och ondska är sammantvinnade som lianer.” Brandell, *Svensk litteratur 1870–1970*, del I: *Från 1870 till första världskriget*, Stockholm: Aldus 1974, s. 378.

¹⁶⁹ Elisabeth Hästbacka, *Det mångstämmiga rummet. Hjalmar Bergmans romankonst 1913–1918* (Skrifter utgivna av Hjalmar Bergman samfundet, nr 4), Stockholm: Hjalmar Bergman samfundet 1990, s. 89.

¹⁷⁰ Knut Jaensson, ”Hjalmar Bergmans diktning”, *Essayer*, Stockholm: Bonniers 1946, s. 243.

skymtar detta förräderi. 'Det finns ingenting så överkligt som människorna. Man kan mycket väl hålla henne i sina armar, skydda hennes lilla mage med de slitna rockskörten. Med kind vid kind kan man bedja: Herre förbarma dig! Som är trollringen kring varje djup sorg. Men i morgon finns hon icke. Trolleri-
et finns heller icke' (VII: s. 149)".¹⁷¹ Detta underbara citat är hämtat från "Gula huset" i *Loewenhistorier*.

Hos en diktare, för vilken livsundret är så kort och förintelsen så aktuell och för vilken förändring, slump och godtycke ständigt underminerar allt mänskligt, alla mänskliga karaktärer och personligheter, blir identitetsproblemet ofrånkomligen brännande. När jag nu med några allmänna reflexioner söker belysa Bergmans brottning med detta problem, vill jag naturligtvis inte göra anspråk på att åstadkomma någon heltäckande framställning. Det kan inte bli tal om mer än några spridda exempel.

*

För tids vinnande uppehåller jag mig inte närmare vid sådana situationer, där identitetsproblematiken finns dold och så att säga måste deduceras fram ur texten, ur till exempel berättartekniken eller ur Bergmans sätt att följa vissa äldre genrekonventioner. Elisabeth Hästbacka har skickligt visat, hur han genom själva sättet att berätta eller genom att i novellsviten ansluta till sagans, bildningsromanens, kärleksromanens, helgonlegendens genrekonventioner, får Loewens identitet att framstå som fastlagd redan på förhand, i det förflutna, redan innan berättelsen börjar. Novellens fortsatta skeende innebär sedan egentligen bara ett testande, en prövning av hans redan fastlagda karaktär. Resultatet blir, att Loewen framställs som ett slags nollkaraktär, "en tom negation". Det är den moderna identitetslösa människans livsöde som Bergman här gestaltar, men inte som ett tema eller ett motiv utan i själva berättararrangemanget. Hos Franz Kafka eller Samuel Beckett, hos Stig Dagerman eller Gösta Oswald skulle man inte bli överraskad av att påträffa sådant. När man hittar det hos Hjalmar Bergman, understryker det bara, hur nära han själv befinner sig modernismens och postmodernismens huvudfåra.

Men hur yttrar sig då den mänskliga identiteten, när den formuleras mer explicit? När Bergman tvekar som allra mest om vem människan egentligen

¹⁷¹ Maria Bergom-Larsson, *Diktarens demaskering. En monografi över Hjalmar Bergmans roman Herr von Hancken*, Stockholm: Bonniers 1970, s. 74.

är, händer det, att han ger det överraskande svaret: den mest konstanta substansen, det är inte hennes personlighetsegenskaper, det är inte hennes karaktär, utan det är något helt annat. Det är hennes längtan, det är hennes dröm, det är de värden hon vill lyfta fram och stå för. Detta är vad som bildar hennes egentliga identitet. Man kunde välja novellen ”Den falske Cristoforo” i *Amou-rer* (1910) som belysande exempel. Låt oss påminna oss intrigen. Den avsatte prästen Alessio, som tillbragt sina sista år som kriminaldåre på hospitalet, tror sig mördra en ämbetsbroder och därmed hämnas på den don Antonio som en gång bringat honom på fall. Men av misstag mördar han i stället den helt oskyldige Cristoforo Sciappa. Och därvid börjar leken med identiteter. Alessio antar offrets namn och prästdräkt och ger sig ut på vandring för att förverkliga sin fixa idé, sin privata dröm, att bära Kristusbarnet över floden, vilket är uttytt: genom floden av ”världens ondska, köttets begärelse och satans garn”. Detta motiv, den fasta föresatsen, känslan av att ha en bestämd livsuppgift, är som vi vet något som ofta persevererar i Bergmans verk. Alessios sjuka tanke kretsar kring legendens Cristoforo, ogärningsmannen som bar Kristusbarnet över floden och som av den katolska kyrkan upphöjdes till helgon. Det är en sådan helgongestalt han vill bli. Sådan är hans dröm, hans vision, hans fixa idé, hans livsuppgift.

I den subtila kamp mellan Gud och Djävulen som präglar munkens livsöde inträffar sedan många underliga och bisarra händelser. Bland annat vill den falske Cristoforo lära kvinnor, hur man bäst bär sitt barn, vilket kommer honom att ömsom närma sig engelska pensionatsgäster och ömsom stadens lätta garde. Till slut förverkligas ändå hans dröm, när han i en typiskt italiensk procession får tillfälle att bära stadskyrkans skulptur av Jesusbarnet. Men för att komma därefter, måste han i förbifarten först begå det mord på don Antonio som han ursprungligen syftat till. Det är alltså genom ett brott som den falske Cristoforo, ungefär på Dostojevskijs vis, närmar sig heligheten.

Den falske Cristoforo är överlag inte sig själv. Och det försiggår en hisnande *qui pro quo*-lek i novellen, där det ibland kan vara svårt att urskilja vem som är Cristoforo själv och vem som är hans dubbelgångare. När Cristoforo till sist förkunnar sitt evangelium, blir ordalydelsen mycket pregnant:

Vem av eder som längtar efter Frälsaren så, som jag har längtat, hon skall icke förbliva i floden. Om än vattnet står henne över hjässan, om hon än bit för bit tröttnat och förlamats i synd, hon skall likväl icke stanna i floden.

Ty av allt det, som Gud i sin allvishet och makt har skapat, finnes ingenting starkare, ingenting mer ofrånkomligt och oöverbinnligt än längtan. (IV: s. 572)

Det är som om själva substansen och konstansen i prästens många personlighetsförvandlingar här blir just själva längtan, själva den fixa idén att bära Kristusbarnet över floden. Försvaret för identiteten ligger i att värna den goda tanken, ingenting annat, att – trots alla motgångar och nederlag – hävda den goda viljan, att åtminstone längta. Personligheten i mer konkret mening förvandlas och går till sist på bibliskt vis förlorad, för att frälsningen skall komma till stånd och för att Alessio skall vinna sig själv. När han till slut grips av gendarmerna vid kyrkporten, är det för mordet på Cristoforo Sciappa han anhålls. ”Ja, sade han lugnt. Det är sant. Jag har mördat mig själv.” (s. 573)

Att personligheten hotas av identitetsförlust på grund av tidens omilda framfart, men att människan kan vinna sig själv genom att förlora sig själv och därmed uppnå identitet på ett högre moraliskt plan, är en tankefigur som ofta återvänder i författarskapet. Få diktare har väl med större skärpa än Bergman skildrat åldrandet, hur minnesförmågan sviker oss, när vi åldras, och hur glömskan därmed hotar själva vår identitet. ”Jag tror sannerligen, att vi lever bara för att glömma. Det blir hela resultatet. Summa summarum, plus minus noll”, säger Henrik i en förtvivlad stund i *Porten* (1923). Farmor i *Farmor och Vår Herre* (1921) bildar väl det oöverträffade exemplet på en sådan åldrandets kris. ”Jörgen Siedels, bergsmannens, undergång sker så att han ‘tappar bort sig’ och framför allt tappar bort ‘minnet’ av sig själv och sina anor. Personligheten förlorar sin identitet, släkten likaså; när Siedels minne sviker, sägs det, flyter hans liv samman ‘till en enda oredig massa’, och han tappar ‘rodret, kursen’”, skriver Gunnar Brandell.¹⁷² En smula tidigare på ålderstrappan möter vi den myndiga affärschefen i *Chefen fru Ingeborg* (1924). Hon får inte bara av sitt faktotum herr Andersson utan av många i sin omgivning höra: ”fru Balzar ni är trött.” Hon får successivt erfara, hur viljestyrkan och självkontrollen och minnet gäcker henne och hur hon blir ett offer för en lidelse som hon inte kan bemästra. Hennes personlighet upplöses, man kan tala om en genuin identitetskris.

Men i det ögonblick, då hon lägger sig att dö och då vinternatten famnar henne, inplaceras hon av diktaren likafullt bland de ”stora och allvarliga människor” som ”möta stora och allvarliga öden. Det är deras privilegium att ej

¹⁷² Brandell, a.a. s. 379.

begå små felsteg och ej ådömas futtiga straff.” Hennes liv tilldrar sig, som vi minns, under den stjärnhimmel, som tvingar fram ett val. När Pliktens stjärnbild kommer i kollision med Kärleken, ser hon det tecken som bådär döden. Och så lägger sig fru Ingeborg till rätta för att dö och därmed slippa fortsätta det sjaskiga liv, där hon blivit främmande både för sig själv och sina närmaste.

Vinternatten smekte henne, vinternatten kysste henne. Hon tänkte: Vad jag blev dem främmande! Eller var jag främling också förut? Kanske från den dag, då jag första gången kom till Jacques Balzar? Eller ännu tidigare? Redan hos far och mor? Borde jag ha vänt i dörren alldeles som pyret gjorde? (XX: s. 296)

Chefen fru Ingeborg är en av dem som vinner sig själv, genom att förlora sig själv. Hennes död sätter punkt för en personlighetsförvandling, en identitetsförlust, ett främlingskap som hon inte står ut med. När hon lägger sig till vila, är den personlighetskampen slut. I gengäld reser hon sig i överförd mening, ur skuld och skam, genom att vägra att solka ner sig. Hon tillhör, hävdar berättaren, de högtidliga, de allvarliga, sådana som tar allvarliga saker allvarligt och som ställer stora fordringar på sig själva och på omgivningen. Hennes död blir därmed, paradoxalt, ett överväldigande identitetsförsvar. Hon räddar det bästa inom sig själv, det gamla anständiga jag, som omöjligen vill gå med på den nya relativistiska moralen, den som till exempel fästmannen ger röst åt – att ”allt kvittar lika” och att vi kan leva lite grann som det faller sig. Den bedagade modehandlerskan blir därmed ett nytt exempel på hur själva längtan, i detta fall längtan efter renhet, den goda viljan – i detta fall som ett vaktslående kring den stränga moralen – blir identitetsskapande.

Återigen alltså ett nytt exempel på hur längtan eller bara helt enkelt den goda viljan är identitetsskapande, en turnering som givetvis leder tanken till Immanuel Kant. I sin *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* gav denne sin berömda formulering åt satsen, att det inte finns någonting i världen som kan anses lika gott som en god vilja. ”Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch ausser derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung für gut könnte gehalten werden, als allein ein guter Wille.”¹⁷³ Vi vet, att Hjalmar Bergman genom Hans Larssons filosofiundervisning i Uppsala bör ha kommit i kontakt med denna Kants ryktbara förkunnelse. Och vi kan lätt följa, hur den goda viljans ledmotiv ibland växer till ett huvudmotiv i Bergmans prosa.

¹⁷³ Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, mit Leitfaden und Erklärungen neu herausgegeben von Rudolf Otta, Gotha 1930, s. 51.

I *Vi Bookar, Krokar och Rothar* (1912) är det den unge Abraham Krok som får lära sig, att den goda viljan och renhetsdrömmen å ena sidan är viktiga men å andra sidan också ofantligt svåra att upprätthålla i de moraliska skröpligheternas värld. När han förförts av Blenda Hyltenius, inskräper hennes make, den gamle patronen och filosofie doktorn Per Hyltenius, hur det ligger till med den goda viljan. Den och bara den kan vara oss till hjälp i en värld, där vi alla bedrar varandra, där vi alla är främlingar och identitetslösa skuggor, där allt är solk och svek och elände och överklighet. Det sker i följande ofantligt sköna, kyligt illusionslösa ordalag:

Kanske blir ni en gång gammal som jag, och får de gamles religion. Då förstår ni, att det goda man gör eller vill göra, det göres icke för tacket. En god handling kommer av en god vilja, en god vilja finnes endast i ett kallt och lugnt och hopplöst hjärta. När jag var ute på resor, nu sist, slog mig en likhet. Som främlingar i främmande land möta varandra icke med varma känslor men beredvilliga att hjälpa varandra, därför att allt är främmande och svårt, på samma sätt böra vi människor hjälpa varandra utan glädje och hopp men i vördnad för det stora, främmande, okända. Det finnes endast ett evigt och varaktigt band, som förenar oss människor, främlingskapet. (VII: s. 320)

I formuleringar som dessa tycker man sig höra Bergmans röst naknare än någonsin. Men allt i Hjalmar Bergmans identitetsförsvaret har naturligtvis inte med salig Kant att göra, hur mycket han än hos Hans Larsson i Uppsala kan ha fått lära sig, att det slut bara är den goda viljan som räknas. Säkert har också Bergmans egen livserfarenhet haft en del att betyda, när han ständigt återkommer till föreställningen att i en tillvaro där det är mycket svårt att hitta sig själv och där det egna jaget är och förblir en undflyende gåta, där blir gärna renhetsdrömmen – det goda vi vill, själva föresatsen att ställa allt snedvridet till rätta – till sist det enda fasta, det identitetsskapande.

*

Om identiteten å ena sidan kan ligga i ett mål framför oss, i en föresats eller en värdebestämmande dröm som vi vill förverkliga, någonting som vi kanske aldrig förmår realisera i nuet men som existerar i framtiden som ett ouppnåeligt mål, ett ideal, så förekommer å andra sidan nästan lika ofta en motsatt tanke, att identiteten egentligen är fastställd på förhand, redan innan vi började livsvandringen, ibland turnerat så att den fanns där nedärvd, övertagen från fäder

och förfäder, eller given av Vår Herre och att vi egentligen inte hade mycket annat att göra än att ikläda oss den, ungefär som man tar på sig en gammal rock som man ärvt efter pappa. Så stora marginaler för ett fritt självförverkligande i egentlig mening ges därmed inte, annat än möjligen såtillvida att vi kan foga oss i vårt öde med glatt mod, med besinning och ödmjukhet acceptera att vi är sådana vi är, att vår kroppsstorlek passar för den ärvda rocken. Men det gäller att inse våra rätta mått, eller – för att tala bergmanska – inse vilken valör våra spelkort har, vilka roller vi faktiskt blivit tilldelade, så att vi inte hamnar i en falsk självuppfattning. Ty det är mycket lätt att också omhulda en fix idé som är falsk, omfatta en längtan som leder vilse, uppsätta ett livsmål som inte är värt att sträva efter. Då kan det bli rena lögnungan.

I den sentimentala veklagan som åtföljer kapten von Hanckens livsrevision i *Herr von Hancken* (1920) återkommer det som en refräng, att kaptenen tyckte sig var menad till något stort, genom sin adliga börd trodde sig vara utsedd till en stor livsuppgift, men att oblida omständigheter, idel otur och futila missöden hindrade honom från att förverkliga föresatserna och uppfylla förväntningarna. Hans fixa idé formligen marrider honom. Till sist blir det bara på fantasins plan som han kan hävda sina ambitioner. När djävulen Lesage upptäcker detta och börjar utnyttja denna svaghet i hans karaktär, kastas han in i en högmodsvirvel som gör honom alltmer främmande för verkligheten och för sig själv. Krisens kulmen inträffar, när han vid den andra balen på Iglinge brunn till sist utropar: kungen, det är jag! Då har hans identitet blivit så skör och oklar, att den plötsligt uppgår i en annans.

Både von Hanckens påstådda ärlighetskrav och hans sociala ambitioner har vid det laget hunnit utställas till läsarens beskådande, de är mildt talat ömkligast tänkbara. Och ögonblicket är inne för den stora förklaringsscenen, den viktiga stund av besinning och eftertanke, då det är dags att reva seglen och han *avstår* från sin fixa idé, nämligen den att han är av fin och förnäm släkt och därför utsedd till något märkligt:

Lesage sade:

Herr greve, ni har livet igenom burit världens tyngsta grevekrona. Den, som borde ha funnits på er hjässa om världen varit annorlunda funtad och ni en annan. Jag ber er i hela mänsklighetens namn att nedlägga den till det allmänna bästa. Och om ni det gör, skall ni göra någonting stort. Ty ännu har, mig veterligt, ingen greve av det slaget nedlagt sin krona, änskönt det vore till hela mänsklighetens gagn och dessa grevar till evinnerlig ära.

Herr von Hancken stod med slaka armar och huvudet bakåtkastat. Plötsligt tog han sig med båda händerna om huvudet, han viskade:

Alldeles riktigt. Där sitter den. Känns inte med händerna. Känns inte med huvut. Men känns. (XVI: s. 232 f.)

Så nedlägger von Hancken sin imaginära krona, uppger – kan man säga – sitt ansträngda och smått förtvivalade, i alla händelser djupt förljugna identitetsförsvaret, godtar att han är en vanlig människa, accepterar att vara den han faktiskt är, en sådan människa som det går tretton på dussinet av. Och han vinner därmed sin själ. Som Maria Bergom-Larsson mycket riktigt observerat, är *Herr von Hancken* träcklad på en genrestramalj, som går tillbaka på den gamla bildningsromanen. ”Hans [von Hanckens] väg går från en snedvriden självöverskattning till en enligt romanens moralkodex realistisk insikt om det egna jagets begränsning, från högmod till förkrosselse”, skriver hon.¹⁷⁴ Det är ett mönster, människans väg fram till allt större självinsikt, som brukar vara det vanliga i bildningsromanen. Med Wilhelm i Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre* skulle enligt Maria Bergom-Larsson också von Hancken kunna säga: ”Dass ich dir’s mit einem Worte sage: mich selbst, ganz wie ich da bin, auszubilden, dass war dunkel von Jugend auf mein Wunsch und meine Absicht.” Men denna strävan till självförverkligande i den klassiska bildningsromanens anda uppnås av herr von Hancken bara genom en desillusioneringsprocess. När djävulen drivit sitt spel till slut och frälsningens stund är inne, tvingas von Hancken offra sin falska självuppfattning. Det betyder, att han praktiskt får lära sig den läxa som framgår av B.B. Carlanders världsförklaring:

I patienen hänger allt på valörerna och om dessa bringas i orätt ordning, brister det hela. Därför är det vår synnerliga uppgift att noga besinna vår valör och ödmjukeligen ordna oss därefter så att icke tvåan tar tians plats eller knekten kungens. En var har sitt bestämda värde att kvarhålla och framvisa och falska pretentioner är den största orsaken till släktets olyckor. (XVI: s. 28)

Den sanna identiteten formar vi, det är poängen, inte själva. Den finns där utstakad på förhand. Balansen uppnås, när vi besinnar oss på den roll som är oss given och anförtrodd, nämligen i Vår Herres patience, en roll som på en och samma gång är determinerad och ändamålsbestämd. Ty det är genom att så säga överta och acceptera den identitet som är oss given – och som vi med vårt

¹⁷⁴ Bergom-Larsson, a.a. s. 40.

handlingsliv inte har så stora förutsättningar att rubba – som vi också kan fylla vår roll i den stora världsplanen och vara andra människor till gagn.

Här som så ofta har man förnimmelsen, att Hjalmar Bergmans människouppfattning ytterst bottnar i eller åtminstone gränsar till en religiös livssyn. Jag erinrar om hur Sverker R. Ek i sin magistrala doktorsavhandling har utrett denna koppling, nämligen hur Bergman gärna vill förena ”uppfattningen om en strängt lagbunden världsordning med åsikten, att mänsklighetens utveckling ägde någon form av finalitet”.¹⁷⁵ Det är, vill Ek göra gällande, i och med *En döds memoarer* (1918) som denna koppling med full kraft och mer entydigt gör sig gällande. Det är här som Jan Arnberg rent intuitivt anar ”en gudomlig kraft bakom de med nödvändighet verkande naturlagarna”¹⁷⁶ och människans vilja mer distinkt tecknas som ”ett instrument för krafter, som oftast äger en transcendent karaktär”.¹⁷⁷

*

Efter att ha hunnit så långt, har vi alltså märkt, att sant självförverkligande ibland kan ta den formen att det gäller att fasthålla sin fixa idé, sin dröm, sitt livsmål, sin längtan – så i ”Den falske Cristoforo” och så i *Chefen fru Ingeborg* – men i andra sammanhang, paradoxalt nog, så att det i stället gäller att uppge sitt livsmål, avstå från sin fixa idé, fränsäga sig sina falska drömmar – så i *Herr von Hancken*. Vill man se hur Bergman på ett mycket sinnrikt vis har kopplat ihop de båda motiven, kan man studera och fingranska *En döds memoarer*.

När Johan Arnberg i denna roman ligger på sitt yttersta, avslöjar han i en gripande beklännelse för sonen Jan, att hela hans liv styrts av en fix idé, att köpa tillbaka -dals herrgård från motståndarna, bankmannafamiljen Arnfelt. Men denna föresats – av Bergman själv kallad hans livsgärning – är inte hans egen. Den är övertagen, nedärvd. Johan Arnbergs liv är nämligen fjärrstyrt av förfäderna, han är bara en länk i den långa släktkedjan. Handlingen är inte hans egen utan deras som gick före honom. Med bitterhet bekänner han, hur han alltid plågats av ett själsligt lyte som gått i arv, hur hans jag varit ”blott och bart en tomhet, en sugande lust att fyllas av en främmande personlighet” och

¹⁷⁵ Sverker R. Ek, *Verklighet och vision. En studie i Hjalmar Bergmans romankonst*, Stockholm: Bonnier 1964, s. 191.

¹⁷⁶ Ek, a. a. s. 190.

¹⁷⁷ Ek, a. a. s. 292.

hur i hans vilja alltid funnits ett tomrum som ropat på att fyllas med en stor handling. ”Vår vilja är ett fågelbo, rätt byggt för gökungar”, som det heter med en distinkt formulering (XIII: s. 186).

Just för den skull har han sträckt sig efter den stora handlingen, ”livsgärningen”, att bota detta tomrum med. Men inte heller livsgärningen har han uppfunnit själv:

Nej, det var verkligen en vilja i släkten, i Arnbergiska blodet att besitta och vårda den där fläcken jord. Det var fars vilja, det var farfars vilja. Det har varit min. (XIII: s. 186)

I sonen Jan Arnbergs fall är det däremot frågan om att – för att återigen nyttja Bergmans eget språkbruk – utföra en dödsgärning, nämligen att bringa om livet huvudföreträdaren för den Arnfeltska släkten som gjort Arnbergarna så mycket ont, den med honom jämnåriga bankdirektören Arnfeldts sonson Mikael. Också den dödsgärningen är nedärvd från anförvanterna i det förflutna som ett åliggande och en plikt. I det märkligt dödsförbundna nöjesetablissemanget Hôtel de Montsousonge i Hamburg, helvetet självt, träffar han sin ärkefiende Mikael och vet från början utmärkt, vad det nu ankommer på honom att göra.

Men Jan lyckas, som vi vet, vrida sig ut ur den dödsförbundna spiralen och den förutbestämda hämnden. Under den maskerad, som imiterar operamaske-raden 1792 och där Mikael spelar Gustaf III, blir Mikael visserligen bragt om livet men inte av Jan. Som Sverker Ek påvisat, är det kärleken till Léonie och löftet till henne som räddar honom.¹⁷⁸ Jan kommer därmed att avstå från sin förutbestämda livsroll, uppge sin fixa idé, han blir lyckligen kapabel att vägra utföra den släkthämnd han är utsedd och ålagd att utföra. Skickligare och underfundigare kan knappast Bergman i en och samma roman variera sin identitetstematik: att söka genomföra ett nedärvt livsmål, kan vara *ett* sätt att fylla sin bestämmelse, men *ett annat* kan vara att helt enkelt avstå från detsamma. Ty så motsägelsefullt är livet. Så olika är människors öden.

Det vore ingen överdrift att påstå, att *En döds memoarer* är en enda lång uppvisning i modernism, även den. Kerstin Dahlbäck har skildrat, hur djupt själva misstron mot språket går i romanen. Klyftan mellan berättande jag och upplevande jag till exempel gör, att läsaren ständigt hamnar i beråd om vad som egentligen händer. Bergman framställer det väsentliga som oväsentligt och vice versa. Både talesätt och handlingar flyttas ogenerat mellan personerna och

¹⁷⁸ Ek, a.a. s. 344.

tilläggs olika personer i berättelsen, vilket tillsammans medför ”en medveten avindividualisering som ligger i linje med romanens tematik. Om man ser ‘det hela på tillräckligt avstånd’ försvinner det särskiljande – och ‘alla själar blir en och samma’.”¹⁷⁹ Så skriver Kerstin Dahlbäck och anknyter därmed till Hans Larssons bekanta diskussion av romanen.¹⁸⁰

Vi har därmed kommit in på verkligt viktiga sidor av Bergmans berättarkonst. Ty som Ek sagt, kan man resa frågan om inte ett av huvudmotiven i *En döds memoarer* går ut på att visa, hur alla handlingar till sist ingår som element i den gudomliga världsordningen. Detta tankemotiv, med dess framför allt nyplatoniska bakgrund, har beröringspunkter med Bergmans tes om människovärdets oförstörbarhet, som i sin tur utgår från Hans Larssons uppfattning om ”ursjälen” som finns inom alla människor och som alla människor är del av.¹⁸¹ Låt mig belysa detta en smula närmare, bara från en annan synvinkel.

Som vi vet är gengångarmotivet och dubbelgångarmotivet mycket vanliga hos Bergman. I *En döds memoarer* är ibland de enskilda människorna så att säga utbytbara, medan deras handlingar och tankar och livsattityder upprepas enligt ett och samma stereotypa schema. Man kan nämna till exempel Johan Arnberg, Sjömannen, Fader Johannes som i Jans föreställning flyter samman till en och samma gestalt, en predikande och varnande röst som vill föra Jan till rätta och förmedla den rätta insikten om livet, föra honom till besinning.¹⁸² Ibland går det så långt, att det förefaller smått likgiltigt om vilken person Bergman egentligen berättar – så upplösta är identiteterna, så flytande är gränserna mellan farfar, far och son, mellan den ena människan och den andra. Medan handlingen – den stora livsgärningen, den stora döds-gärningen – ligger fast, är personerna som skall utföra denna gärning ständigt möjliga att ersätta, ständigt utbytbara. Ek ställer frågan, om en sådan avancerad berättarkonst är riktigt möjlig att föreställa sig, om man inte förutsätter att diktaren själv måste lida av en schizoid läggning, att han själv erfarit spaltningen av jaget *in duplo*.¹⁸³

¹⁷⁹ Kerstin Dahlbäck, ‘Den moderne Bergman’, i: *Den moderne Hjalmar Bergman* (Skrifter utgivna av Hjalmar Bergman samfundet, nr 2), Stockholm: Hjalmar Bergman samfundet 1988, s. 50.

¹⁸⁰ Hans Larsson, ”Om alla själar äro en och samma”, i: *Under världskrisen*, Stockholm: Bonniers 1920.

¹⁸¹ Ek, a.a. s. 368.

¹⁸² Sverker Ek (a.a. s. 356 ff.) visar, hur denna dubbelgångartematik sannolikt går tillbaka på E.T.A. Hoffmanns *Djävulselixiret*.

¹⁸³ Ek, a.a. s. 322. Jfr även s. 97 och 153.

Det är en tänkvärd fråga. Men oavsett hur det därmed förhåller sig, så ger denna ständiga lek med dubbelgestalter en tragikomisk ton åt hela identitetsproblematiken. Det är som på gamla fotografier som dubbelknäppts. Konturerna blir suddiga och oklara. Och ändå kan sådana misslyckades foton i nästa stund te sig konstnärligt mer lyckade, därför att de ger en sannare och rikare bild av verkligheten än sådana exakt realistiska fotografier, där konturen är klar – alldeles för klar för att vara helt tillförlitlig.

*

Det brukar heta om de stora berättarbegåvningarna att hur många verk de än skriver, hur lång som opuslistan än blir, är det i grunden en och samma roman som de skriver – om och om igen. Om inte bokstavligen, så nog tycker man som läsare att den tankegången har stor giltighet just i Bergmansammanhang. Ty är det inte just denna känsla man får, när man noterar att han i marionettspelen så ofta varierar ett och samma tema, ett och samma handlingsförlopp: hur levande människor stelnar till marionetter och sprattelgubbar och väsenslösa skuggor, det vill säga att identiteten ingenting betyder, under det att comedians så att säga färdiga och fastlagda intrig betyder allt, och ibland för den delen också spelens grymme regissör, han som till exempel i *Spelhuset* heter Direktören och som är en inkarnation av Världsfursten själv. Lagg, som redan Hans Levander och många med honom gjort, sedan märke till hur intrigen i *Herr Sleeman kommer* är fullkomligt identisk med den intrig vi påträffar i *En skugga*, och hur samtidigt denna intrig – i sin tur – bara innebär en upprepning av Anders Ekmarcks och Lisa-Britas kärlekshistoria i *Knutmässa marknad*.¹⁸⁴ Två unga älskar varann, den unga flickan lockas eller tvingas ta en rik åldring, de unga älskande stångar förgäves pannorna blodiga mot marionettvärldens murar.¹⁸⁴ Liknande situationer av egenartad upprepning kan lätt mobiliseras på andra ställen i författarskapet. Och är det inte just därför, kan man undra, som läsningen av en Bergmanroman så ofta inger oss förnimmelsen av déjà vu? Vi har läst om det hela förut, bara i en annan Bergmanroman och med en annan uppsättning personer. Men situationerna upprepar sig. Det är som om det inte riktigt betydde något vad som står på titelbladet eller vilka personer det för ögonblicket är frågan om. Kan man egentligen mer konkret och tydligare

¹⁸⁴ Hans Levander, *Hjalmar Bergman* (Svenska författare), Andra omarbetade upplagan, Stockholm: Natur och Kultur 1962, s. 49.

illustrera, hur Hjalmar Bergman – ur en synpunkt sett – brydde sig ganska litet om identitetsförsvar och identitetsförluster?

Exemplen kastar ljus över den tanke jag här vill ha fram. Det är som om Hjalmar Bergman ibland lekte med den överdådiga och sorglösa tanken, att det egentligen kvittar rätt lika vem som är jag och vem som är du, att hela talet om fristående mänskliga personligheter noga taget är en godtycklig fiktion som man för all del kan upprätthålla och laborera med, men som man också – i nästa stund – kan kasta på sopbacken, notabene om detta ger god konstnärlig utdelning. Aldrig någonsin blir Bergman i mina ögon så fångslande som modernist som när han – i och genom sitt skapande – ställer den överraskande moderna frågan: finns egentligen identiteten?

*

Bergman vore inte den store diktare han är, om han inte insett att problemet rörande vår identitet, liksom de flesta problem, har flera sidor. Det är därför som han, till exempel i *Marionettspel* eller *En döds memoarer*, delger oss den hisnande insikten, att det kanske kvittar lika om vi förlorar vår identitet, att det kanske snarare är befriande och trösterikt, att våra yttranden och handlingar inte tillhör oss själva, ja att hela karaktärsbegreppet är rätt illusoriskt och kan överges, därför att vi i grunden är varandra lika, att – för att tala med Gunnar Ekelöf i *Färjesång* – ”det som är botten i dig, är botten också i andra” – därför att vi alla är varelser i den stora människokroppen.

Bengt Landgren har för Ekelöfs vidkommande spårat denna mikrokosmos-makrokosmos-föreställning tillbaka till Swedenborg.¹⁸⁵ Men om inte Hjalmar Bergman formulerat tanken fullt ut likadant eller lika djärvt som modernisten Ekelöf, så nog graviterar han ändå ditåt, åt samma håll. Och om han inte hämtat inspirationen från Swedenborg, så har han kanske bara i stället hämtat den hos dennes äldre föregångare, från Platon och nyplatonikerna. Ty som Hans Larsson med sin stora kunskap om platonismen och sin skarpblick insåg i sin fångslande kommentar till *En döds memoarer*, förutsätter ju också Bergman, att vi ytterst är delar av en större människa, bara att det i Bergmans fall snarare är frågan om den platonska världssjäl, en ”ursjäl” som finns i oss

¹⁸⁵ Bengt Landgren, *Ensamheten, döden och drömmarna. Studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning*, Studia litterarum Upsaliensia nr 7, Lund: Scandinavian University Books 1971, s. 176.

alla. Åtminstone skymtar en sådan tanke, varifrån han sedan än må ha hämtat den.¹⁸⁶ Och korollarier blir, att det just är detta som gör vår identitet så betydelselös. På motsvarande vis är vårt identitetsförsvar egentligen utan mening, därför att vi är urceller i en större varelses kropp.¹⁸⁷

Visst kan gengångar- och dubbelgångarmotiven som Bergman så ofta och med en sådan framgång odlat, ibland ha ett drag av plåga och tragik över sig. Kanske har de det till och med oftast, eftersom själva tanken på dubbelgångare ju hotar och utmanar det äganderättsbehov som för Bergman var så naturligt, den krampaktiga jaghävdelse som var så utmärkande för honom. Att skilja på mitt och ditt är som bekant en av borgerlighetens heligaste dygder, och för Bergman med sin sköra självkänsla var äganderättsbehovet djupt rotat, det vet vi inte minst genom hela den långa följetongen om hans svartsjuka. Överlag är ju äganderätt och maktlystnad bestämmande drivkrafter också i författarskapet. Det visste och klargjorde den unge diktaren redan i det berömda brevet till Ellen Key (22/11 1904):

Ty under den djupaste tystnad styr jag med stor vishet det största av riken. Ett rike som jag upptäckt, jag vet ej när. Ett rike där min vilja sker. Endast min.

Men fastän rågången mellan mitt och ditt var något som han kunde vara mycket angelägen att upprätthålla – och i konsekvens härmed den mänskliga identiteten något som han svartsjukt vakade kring och värnade om – var han i nästa stund trots allt lika lycklig över att få rasera den, att helt sonika ge den på båten. När Bergman arbetar i denna riktning, får hans konst ofta en universell syftning. Tänk till exempel på hans *Marionettspel!* Där kan de identitetslösa aktörerna plötsligt bli protagonister i vad som mest erinrar om *Det gamla spelet om Envar*.¹⁸⁸ Det är då i sista hand allas vår situation han försöker fånga, lika mycket som någonsin Pär Lagerkvist i dennes expressionistiska dramatik

¹⁸⁶ Vid symposiet i Uppsala framkastade filosofen Jan Österberg det intressanta förslaget, att impulsen lika väl kan ha kommit från Arthur Schopenhauer. Bergmans väl belagda beläsenhet i och starka beroende av Schopenhauer gör förslaget plausibelt.

¹⁸⁷ Vid läsningen av *En döds memoarer* finner Hans Larsson det ”meningslöst att skilja mellan den enes sak och den andres och får bara en oroande misstanke om att alla släktsjälar och folksjälar och hela världssjälen till slut kan vara en sådan själ som slits med sig själv och förstör sig själv”. (*Under världskrisen*, s. 62)

¹⁸⁸ Sverker R. Ek har utrett beröringspunkterna med Hugo von Hofmannsthal i sin uppsats ”Porten. En studie i Hjalmar Bergmans expressionism”, *Hjalmar Bergman-samfundets årsbok* 1959.

eller Strindberg i dennes kammarspel eller *Drömspelet*. Men mer än så! Hans identitetsproblematik vetter nu åt och får sin lösning i vad som närmast måste betecknas som dödsmystik.

Ty vad är Henrik i *Porten* om inte just – jag lånar Eks utmärkta formulering – en bergmansk Jedermann, människan som sådan, alla vi människor när vi närmar oss dödsögonblicket? ”Henrik kan dock sägas gestalta varje människas väg mot försoning”, konstaterar Ek i sin analys av pjäsen 1959.¹⁸⁹ I förstone och innan dramats huvudperson ännu upptäckt, att hans liv är kort och när han ännu fablar om att hämnas och att driva sin jagiska vilja igenom, när han ännu inte insett, att han själv är den störste svikaren av alla, ja då skräms han fortfarande svårt av tanken att identitetsförsvaret skulle vara fåfängt, att döden snart skall genombryta alla hans försvarsverk, att ingenting alls skall finnas kvar av det som en gång var hans personlighet. Han ger röst åt denna förintelseskräck i de ofta citerade orden:

Du har rätt. En man kommer till världen. Och han är som en sten slungad mot en vattenyta. Höga vågor, vida ringar. Men då ringarna blivit som vidast, är redan hans rum tomt och vattenytan lika stilla som jorden över en död man. (XV: s. 250)

Men vi vet, att skådespelet inte slutar där. Det får inte sin ände i ängslan och skräck. Det slutar i stället i en besinningsfull försoning med livet och med döden: i vetskapen om att det kanske inte är så farligt, ifall vår livsgärning en dag kommer att glömmas, att det som finns kvar av oss på sin höjd blir den tomma dallringen på vattenytan – om ens det.

När Henrik kommit dithän, att han uppfattar att jagets förintelse – dödens sista och definitiva och totala identitetsupplösning – inte utgör ett nederlag utan en vinst, inträder vändpunkten. Nu föreligger inte längre något behov av att vidmakthålla rustningen. Nu kan han fälla sitt visir och sträcka sina vapen. Nu överlämnar han sig med lättnad åt den stora tystnaden. Nu vågar han acceptera, att ingen ring lämnas kvar efter den kastade stenen i vattnet. Med Mikaelns avskedsord, när de båda vännerna vandrar ut i gryningen, blir själva förintelsen lycklig och ljus, lycklig som en svensk sommardag: ”Än grönskar gräset. [...] Än blomma träden på vår äng.” (XV: s. 256)

¹⁸⁹ Eks i not 188 anförda uppsats om *Porten*, s. 47.

En annan Gyllensten. I forskarverkstaden tillsammans med Lars Gyllensten

Efter ett sammanträde i Vitterhetsakademien, då preses just slagit klubban i bordet och ledamöterna inväntade supén, reste sig hedersledamoten Lars Gyllensten och stegade med långa kliv ut över golvet. Han närmade sig min stol, spände blicken i mig och ställde utan förvarning frågan: "Är du kristen?" Eftersom jag vid denna tidpunkt ännu inte kände honom närmare, jag hade bara läst hans böcker och recenserat några av dem, gjorde mig frågan både perplex och rådvill. Men jag tog mig samman och svarade nej. "Jag är agnostiker och håller på min medborgerliga rätt att inte behöva ta ställning i trosfrågor. Och jag ogillar kristna som vill omvända mig till sin tro, lika mycket som jag ogillar ateister som vill omvända mig till sin otro. Men jag tillstår gärna, att jag är mycket intresserad av religiösa frågor." På detta svarade Gyllensten blixtnsnabbt: "Bra! Då är du ju som jag!"

Repliken blev inledningen till en bekantskap som efterhand växte till vänskap och som blev en av mitt livs viktigaste och intellektuellt mest berikande upplevelser. Hans formulering antydde redan från början, att vi hade något viktigt gemensamt. Men hur väl förtrogen Gyllensten var med den religiösa traditionen, upptäckte jag först långt senare, när åren gått och jag närmare börjat forska i hans skrifter. Hans teologiska beläsenhet var imponerande och vida större än den man normalt påträffar hos medicinare och naturvetare, ja den var också åtskilligt mer vidsträckt och djupgående än hos flertalet av våra nutida skönlitterära författare. Men det vore för den skull radikalt missvisande att kalla honom kristen. Han var aldrig någon troende eller bekännande kristen, och han deltog aldrig i någon kyrkas gudstjänstliv. "Jag är inte kristen och inte på väg att bli det", heter det i den bok, där han stod som medförfattare, *Varför inte kristendom?* (1991).¹⁹⁰

¹⁹⁰ Lars Gyllensten, metropoliten Johannes Rinne, Rainer Karls, Gösta Wrede (utg.), *Varför inte kristendom?* Stockholm: Skeab 1981, s. 25. Uppsatsen "Varför inte kris-

Jag antar att en väsentlig skillnad mellan mig och en kristen är, att för en kristen är uppenbarelsen, gudomens ingripande genom Kristus, en realitet – Medan detta för mig är en teoretisk konstruktion, som jag tycker mig kunna förstå och förstå nödvändigheten av om man över huvud skall komma till tro, men som jag inte erfarit och knappast heller tror mig om att kunna erfara. Augustinus framhöll ju också nådens nödvändighet och verkan.¹⁹¹

I sammanfattning: Gyllensten var livligt intresserad av den religiösa traditionen och djupt engagerad i olika kyrkans förkunnelse och läror. Men Kristi gedom, undren och ett evigt liv trodde han inte på. Det var följdriktigt, att han lät sig begravas borgerligt, jag fick själv det hedrande uppdraget att hålla talet vid hans bår.

*

Lars Gyllensten och hans existentiella tankemödor har inte varit något favoritämne i svensk litteraturvetenskap. Men med två böcker och flera mindre uppsatser och essäer har jag försökt bota bristen. Det blev en helt annan Gyllensten än den offentliga personen som jag under detta studium fick lära känna. Det var inte den arga sinta bråkstaken som man så ofta förknippar med hans offentliga framträdanden utan en helt annan Gyllensten, den lågmälda, den ensamma, den glömde och förbisedde. Särskilt i samband med hans utträde ur Svenska Akademien 1989 och hans högljudda protester mot att akademien avstått från en solidaritetsyttring med den censurerade och förföljde Salman Rushdie förekom han en tid nästan dagligen i svenska media. Gyllensten krävde, att bannlysningen av Salman Rushdie skulle upphöra och att författarens åsiktsfrihet skulle respekteras. Att akademien senare gottgjorde sin försummelse och instämde i hans kritik, innebar ju att den med tiden gav honom rätt i sak. Men så länge konflikten varade, fick han en massmedial uppmärksamhet som inte gynnade hans anseende. När han utgivit memoarboken *Minnen, bara*

tendom?” finns även i *Signum*, årg. 6, 1980 och i *Månadsjournalen*, årg. 2, 1981. I något förkortad form även i Gyllensten, *Så var det sagt, Essäer, artiklar, inlägg*, Stockholm: Bonniers 1993.

¹⁹¹ Citerat efter Bo Larsson, *Närvarande frånvaro – frågor kring liv och tro i modern svensk skönlitteratur*, Stockholm: Verbum 1987, s. 117. Jfr andra liknande uttalanden i Thure Stenström, *Gyllensten i hjärtats öken. Strövtåg i Lars Gyllenstens författarskap, särskilt Grottan i öknen* (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia litterarum 19), Uppsala 1996, s. 153 f.

minnen, blev han föremål för ett regelrätt drev.¹⁹² Kritikerna antydde, att han varit infamt grälsjuk och drivits av hämndlystnad, alternativt att andra och inte han starkast värnat om Salman Rushdie och yttrandefriheten.¹⁹³

Bråkstaken Gyllensten och skärmytslingarna i Svenska Akademien intresserade mig föga, även om jag ägnade ett helt kapitel åt honom även i hans egenskap av samhällsdebattör.¹⁹⁴ Desto mer intresserade mig ensamvargen Gyllensten, han som privat och i all hemlighet satt och läste aposteln Paulus, Augustinus, mäster Eckhart, Pascal, Linné, Swedenborg och Infernokrisens Strindberg.¹⁹⁵ Sitt särskilda intresse fick denna lektyr, när jag kunde visa, i hur hög grad han anknöt till dessa föregångare i sin egen utforskning av människans villkor.¹⁹⁶

Den samling arbetsanteckningar och meditationer, som han utgav med titeln *Lapptäcken, Livstecken* (1976), blev ingen kioskvältare.¹⁹⁷ Men för mig som forskare var den en guldgruva, nästan ingenting i hans fenomenologiska

¹⁹² Lars Gyllensten, *Minnen, bara minnen*, Stockholm: Bonniers 2000. Anmälningarna av boken finns listade i databasen Artikelsök. Se särskilt Lars-Olof Franzén, "Med språket och ilskan i bagaget", *Dagens Nyheter* 1.9.2000, Sverker Lenas "Bilder som inte rymmer alls!", *Dagens Nyheter* 15.9.2000, Peter Luthersson, "Lars Gyllenstens nedstigning i helvetet", *Svenska Dagbladet*, 5.9.2000, Gun Zanton-Ericsson, "Gyllensten ser sig om i vrede", *Östgöta-Correspondenten* 5.9.2000, Stig Carlsson, "Gyllensten sjunger hämndaria", *Norrländska Socialdemokraten* 5.9.2000, Staffan Bergsten, "De onda och de goda", *Vestmanlands Läns Tidning* 5.9.2000.

¹⁹³ Det är betecknande, att man i efterhand gärna skjutit fram Kerstin Ekman som den som drev akademien i rätt riktning i Salman Rushdie-affären. I verkligheten var det ju Lars Gyllensten och Knut Ahnlund som initierade upproret och bildade front mot akademiens majoritet, anförd av framför allt Sture Allén.

¹⁹⁴ Thure Stenström, *Den glömde Gyllensten*, With a summary in English, Skellefteå: Artos och Norma Bokförlag 2018. Se särskilt kapitel 2. En författarprofil, s. 101 ff. som uppmärksammar hans inlägg rörande t.ex. klimat, trafik, stadsplanering, politikens maktmissbruk.

¹⁹⁵ I *Diarium spirituale, roman om en röst* (Stockholm: Bonniers 1968) sade sig Gyllensten vilja fullfölja och mot en oförstående svensk opinion försvara "en svensk galenskaps linje: Swedenborg / den ockulte – Linné, nemesi-Linné – Strindberg, blå böckernas, drömspelens, infernovisionernas Strindberg". (s. 72 f.)

¹⁹⁶ Medicinprofesorn vid Karolinska institutet och författaren Johan Frostegård hävdar, att Gyllensten skulle ha mått bättre av att stanna kvar som medicinsk forskare vid Karolinska Institutet. I Jantelagens Sverige har hans eftermäle inte gynnats av att han i stället blev "en maktfaktor i svensk offentlighet". Johan Frostegård, "Så experimenterade Lars Gyllensten sig fram till ett glimrande författarskap", *DN* 13.11.2021.

¹⁹⁷ Gyllensten, *Lapptäcken, Livstecken. Ur arbetsanteckningarna*, Stockholm: Författarförlaget 1976.

tankesaltomortaler och djupdykningar i ”det inre livets” motsatsspel saknades här. Från mitt nattduksbord kom denna bok inte under flera år, jag använde den nästan som ett slags huspostilla, när inga andra huspostillor dög. Skenbart innehöll volymen förstås bara en samling småprosa utan ordnad disposition eller inre enhetlighet. Men ytan är hos Gyllensten ofta missvisande och förrädisk. Namnet ”lapptäcken” var i själva verket grekiskt (Stromateis eller Stromata) och hämtat från en av Clemens av Alexandrias skrifter,¹⁹⁸ ett brokigt sammelvek utan egentlig komposition, där han försökte harmonisera kristen tro med grekiskt vetande. När Gyllensten gjorde bruk av det, tråkade han på liknande vis samman ett sekulariserat-hedniskt med ett kristet-religiöst tankestoff. Framför allt ville han demonstrera, hur hela hans egen författarverksamhet fungerade som ett teckensystem och hur hans språkliga teckentydning pekade hän mot en högre eller annan verklighet utanför människans jordiska handel ochandel, hennes kreaturlighet.¹⁹⁹ Jag kom här in på verkligt djupa vatten, där motsättningen mellan ”creatio” (människans fria skapande) och ”kreaturlighet” (människans ofria och nesliga beroende av gener, miljö och annat icke-mänskligt) var starkt framträdande. Den besvärliga problemhärva som här mötte mig, gjorde att jag länge misströstade om att alls kunna bringa reda i tankenystanet. Men Gyllenstenforskningen kom mig till hjälp. Den var ansenlig och omfattande, redan när jag började, bland annat sex doktorsavhandlingar och flera andra studier, större och mindre.²⁰⁰

¹⁹⁸ På grekiska Στρώματα eller Στρωματεῖς, blandat, blandade skrifter, varia.

¹⁹⁹ *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 174–175. Inte för intet tänkte han sig länge att kalla också kapitlet ”Andarna” i *Grottan i öknen* för Stromateis.

²⁰⁰ Hans-Erik Johannesson, *Lars Gyllenstens estetik. Hans teorier om författarskapets villkor och teknik t.o.m. Barnabok* (1973), Kerstin Munck, *Gyllenstens roller. En studie över tematik och gestaltning i Lars Gyllenstens författarskap* (1974), Hans Isaksson *Hängivenhet och distans. En studie i Lars Gyllenstens romankonst* (1974), Bo Larsson, *Gud som provisorium – en linje i Lars Gyllenstens författarskap* (1990) och hans tidigare bok *Närvarande frånvaro. Frågor kring liv och tro i modern svensk skönlitteratur* (1987). Med Saga Oscarssons viktiga studie *Gyllensten som Orfeus. En studie i Lars Gyllenstens mytiska diktning* (1992) fick jag syssla åtskilligt, både som hennes mentor och handledare före disputationen i Uppsala och sedan som tacksam läsare. I Amerika utkom Gunnel Elsbeth Haacks *A reading of Alain Robbe-Grillet's, John Barth's and Lars Gyllensten's texts* (Los Angeles 1981). Lundateologen Benkt-Erik Benktsons digra *Kring tidsproblematiken i Lars Gyllenstens romaner* (1989) är också läsvärd, liksom flera mindre uppsatser av Knut Ahnlund, Kjell Espmark, Inge Jonsson och Per Sundström.

Om tankeboken *Lapptäcken, Livstecken* för mig bildade en dyrk, varmed man kunde dyrka upp stora delar av hela det övriga författarskapet, blev romanen *Grottan i öknen* (1973) dess motsvarighet på romankonstens område. Ingenstans hade Gyllensten avslöjat sina andliga rötter och valfrändskaper så tydligt som här. När jag utgav min första större bok i ämnet *Gyllensten i hjärtats öken*, valde jag att placera denna roman i framställningens centrum och läsa den som ett slags sammanfattande Gyllenstenantologi.²⁰¹ Greppet visade sig fruktbart, ett dussin år senare fortsatte och fullföljde jag mönstringen av författarskapet i ännu en vidlyftig bok, *Den glömde Gyllensten*.²⁰²

Inte minst påtog jag mig uppgiften att belysa Gyllenstens säregna arbetsvanor. Han bedrev ju, i likhet med sin favorit och författarkollega Søren Kierkegaard, gärna sitt författarskap i form av en dubbel bokföring. På den ena pulpeten växte en privat alstring fram, bestående av arbetsanteckningar och dagböcker, litterära experiment, excerpter och läsintryck med mera. På den andra tog det offentliga författarskapet form, det som slutligen utmynnade i publicerade fiktionsverk och andra till läsekretsen överlämnade arbeten. Mellan de båda verksamheterna försiggick en ständig kommunikation och växelverkan, i så måtto att idéer och uppslag som ena dagen förekommit i den privata delen av fögderiet nästa dag kunde flytta över i den offentliga. Omvänt påverkade det offentliga författarskapet i sin tur processen i experimentverkstaden.

Anteckningar och excerpter som förekom i de privata arbetsanteckningarna i *Lapptäcken, Livstecken* gjorde det möjligt att ofta förbluffande exakt följa, hur ett skönlitterärt arbete förberetts, tillvuxit och färdigställt, hur det inspirerats av en bestämd lektyr och hur Gyllensten uppfattat denna lektyr. Ännu mer brukbar och möjlig att använda i stor skala blev metoden, när Gyllensten en vacker dag lämpade över på mig ännu ett stort sjok arbetsanteckningar från åren 1968 fram till 1975 som ingen sett förut.²⁰³ Med ens gick det att glänta

²⁰¹ Den redan nämnda *Gyllensten i hjärtats öken. Strövtåg i Lars Gyllenstens författarskap, särskilt Grottan i öknen*. Mit einer Zusammenfassung auf deutsch. (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia litterarum, nr 19), Uppsala-Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1996.

²⁰² Thure Stenström, *Den glömde Gyllensten*, With a Summary in English, Stockholm/Skellefteå: Artos/Norma Förlag 2018.

²⁰³ Gyllensten ställde materialet till min disposition år 1994. Det är numera tillgängligt i kopior i Kungl. Bibliotekets i Stockholm Gyllenstenarkiv. Tillsammans med liknande material i Saga Oscarsons doktorsavhandling gav det en ingående bild av verksamheten i Gyllenstens författarverkstad. Se *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 24.

på dörren till den privata verkstaden under de år, då *Grottan i öknen* tillkom, då romanen växte fram och blev färdig. Om den enorma kyrkohistoriska och dogmhistoriska beläsenhet som Gyllensten bedrivit för att kunna skildra ett par av huvudgestalterna i *Grottan i öknen*, den helige Antonius och hans hävdatecknare den alexandrinske kyrkofursten Athanasius, gick det nu att bilda sig en närmare föreställning. Det satte fingret på de metafysiska och halvt religiösa tankefigurer som är så centrala i Gyllenstens föreställningsvärld. Inte minst accentuerades mystiken och den mystiska erfarenheten, sådana som Athanasius skildrat den i *De vita Antonii* och som kyrkofadern Athanasius själv hängivit sig åt och lyckats förena med sitt eget livliga samhällsengagemang, en koppling som senare återkommer även hos Augustinus. Var det inte – så började jag tänka mig saken – i grunden sig själv och sin egen förmåga att förena lidelsefull och utåtriktad samhälls- och miljödebatt i till exempel *Dagens Nyheter* och andra fora, med lågmäld kvietism och privat, kretsande kring ”det inre livet” som här avtecknade sig?

Ty att Gyllensten dragits till personer i det avlägsna förflutna, i detta fall 300-talets religiösa konflikter kring Medelhavsbacken, som speglade hans egen problematik, tycktes mig uppenbart, likaså att han gärna förvandlade sina gestalter till valfrändskaper, själsligt befryndade interlokutörer. Mycket av det som Gyllensten rörde vid, gjorde han därmed till sitt eget. Paradoxalt nog handlade arbetsanteckningarna likafullt förhållandevis litet om privata förhållanden. Det självbekännande draget var alls inte framträdande. I muntra ögonblick kunde jag lyckönska mig själv till att inte behöva skriva Gyllenstens biografi av det slag som det numera överflödar av i svensk litteraturforskning, och där varje roman är eller påstås vara en självbekännelse. En sådan lät sig inte skriva.

Vi rör här vid ett operonligt drag i hela Gyllenstens författarnaturell, ett objektiviserande eller klassicerande drag, som skiljer honom från många nutida författarkolleger, hans karakteristiska, nästan maniska strävan mot allmängiltighet. Att fläka ut sig, var för honom i princip motbjudande. Om han uppehåller sig vid privata förhållanden, tycks han genast vilja ge dem allmänmänsklig dignitet. Långt mer än den på Karlavägen mantalsskrivne privatpersonen professor Gyllensten, som han i intervjuer sade sig tycka genuint illa om,²⁰⁴ intresserade honom Människan med stort M. Det var människan i allmänhet som

²⁰⁴ Intervju genom Ingela Agardh, Sveriges Television, programmet ”Hemma”, Kanal 1, den 19/1 1994.

upptog honom. Han använde mest sig själv som exempel på vad denna större människa kunde ha i sin kapprock. I *Diarium spirituale* (1968) skriver han:

Jag ger tusan i mig själv – jag själv är stoff för mitt handlande, åkdon för mina upplevelser, skrivtavla för mina iakttagelser, alfabet för mitt stavande, exempel för mina predikningar, galge för mina kostymer, ansikte för mina maskspel, leddocka för mina pantomimer, lekamen för mina lidanden, hängmatta för mina vilostunder, åtel för mina människoblivanden, taltratt för mina utropningar, gigolo för mina njutningar, urtavla för mitt åldrande, bringa för mina medaljer och chikaner, skymning för mina vidskepelser – och i alla dessa formler kan orden ”mitt” och ”mina” utgå utan att någonting förändras.²⁰⁵

Men att Gyllensten helst ville skjuta ut sig själv ur bilden, var en fråga för sig. Något helt annat var förstås de metodiska risker, fällor och fallgropar som jag löpte genom att skriva om en författare, vilken på samma gång var min privata vän och samtalspartner och vars arbetsanteckningar blev en av mina huvudkällor. Om detta dilemma var jag nogsamt medveten. I självkritiska ögonblick frågade jag mig, om jag inte riskerade att hamna i en betänklig cirkel, när jag använde Gyllensten för att tolka Gyllensten. Gyllenstenforskning av detta slag blev ju bara en forskning på Gyllenstens egna villkor, sade jag mig. Den bidrog främst till hans egen självförståelse, resultaten blev i extremfallen gyllenstenska tolkningar i stället för mina egna och självständiga. Oftast bättre formulerade dessutom, eftersom de flutit ur hans penna i stället för ur min. Argument av detta slag tycktes svåra att tillbakavisa, i mörkare stunder lekte jag med den ordinära tankeschablonen, att en författare helst bör vara rejält död och begravnen, innan han blir föremål för litteraturvetenskaplig analys. Att studera nu levande författare är vanskligt, brukar det heta, bland annat just därför att vederbörandes verk ännu inte hunnit hamna i historiskt perspektiv. Och så till vida är förstås argumentet ovedersägligt, som det bara är den döde författaren som slutat att producera nya verk, vilka kan ändra helhetsbilden.

Men att litteraturforskning blir generellt tillförlitligare, bara om den ägnas åt länge sedan avlidna författare, är icke desto mindre tvivelaktigt.²⁰⁶ Ty ger verkligheten studier av Stiernhielm eller Wivallius, Lucidor eller Bellman, så

²⁰⁵ *Diarium spirituale, roman om en röst*, s. 90.

²⁰⁶ I min uppsats ”Fiction and Metafiction in Lars Gyllensten’s literary work”, i: *A Century of Swedish Narrative. Essays in Honour of Karin Petherick*, Norwich 1994, diskuterar jag frågan grundligare och utvecklar min principiella hållning i polemik med Atle Kittang.

mycket bättre underlag för ”den sicheren Gang einer Wissenschaft” än studier av Lars Gyllensten och Torgny Lindgren? Motsatsen kan lika gärna vara fallet. Tillgången på källor tryter ju ofta för de äldre storheterna. Mycket blir beroende av vilka arkivalier som händelsevis råkar finnas kvar och bli tillgängliga, något som i sin tur leder till att forskaren ofta får nöja sig med idel hypotetiska resonemang, antaganden och gissningar. För nu levande diktare är materialsituationen ofta fördelaktigare. I alla händelser vet vi om Lucidors och Bellmans biografi, beläsenhet och litterära inspirationskällor påfallande litet och har inte stora utsikter att få veta mer. Beträffande Gyllensten och Lindgren har – som min arbetssituation visar – läget varit ett annat och gynnsammare, det material jag kunnat disponera har gjort det möjligt att formulera prövbara påståenden i stället för bara gissningar.²⁰⁷

Men beroendet av den livslevande författaren är förstås komplicerat på annat vis, i all synnerhet om denne råkar vara en god vän. Min långa brevväxling och mitt privata umgänge med privatpersonen Gyllensten, såväl i Stockholm och Uppsala som på den sommarens ö som för oss båda hette Gotland, handlade ingalunda enbart om *Grottan i öknen*. Våra samtal gällde lika ofta hans författarskap i stort. Med stort tillmötesgående kommenterade han det arbetsmaterial jag fått av honom, och han gav mig unika, ibland ovärderliga inblickar i den skapande processen och i sin beläsenhet. Fastän jag mestadels arbetade på långt avstånd från föremålet, bisprang han mig, när jag i hamnade i bryderi rörande tolkningen av hans svårlästa handstil eller tvekade om dateringar i anteckningarna angående hans boklån och lektyr under den aktuella perioden. I fråga om rena faktauppgifter stod jag alltså i stor tacksamhetsskuld till honom.

Men på ingen punkt inkräktade han på min tolkande verksamhet. Det förbjöd honom hans toleranta natur, hans finkänslighet och framför allt hans noga genomtänkta litteratursyn. Enligt den får var och en svara för sin egen exeges. Ingen skribent, vare sig diktaren själv eller någon av hans utforskare och kritiker, har monopol på sanningen, när det gäller uttolkningen av ett litterärt verk. Sådan var Gyllenstens syn på dikten, i princip överensstämmande med min egen.²⁰⁸ För diktaren gäller, att denne ofta skymmer sig själv och bara har en

²⁰⁷ Jfr min bok *Torgny Lindgren och musiken*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala (KHVSU), Acta Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis, nr 52. Uppsala: Vetenskaps-Samfundet, 2021.

²⁰⁸ I mina memoarer *I alma maters tjänst. En Uppsalaprofessor ser tillbaka*, Stockholm: Atlantis 2004, s. 417 har jag betonat, att den anti-auktoritära Gyllensten härvidlag

partiell överblick över den mening eller de innebörder som hans skapade verk rymmer. Bara delvis och ibland inte alls brukar hans självbild överensstämma med omgivningens-läsarnas. Hans egna uttalanden i efterhand angående syften och avsikter med en roman, skriven för länge sedan, måste därför alltid bedömas kritiskt och vägas mot det samtida materialets eget vittnesbörd. Men inte heller forskaren-kritikern kan i regel åstadkomma mer än approximationer i sitt sanningssökande eller i sina interpretationer. I sista hand utgör också all litteraturforskning, för att använda en Gyllenstenfras, ”en Peircesk oavslutbar process”, där det slutgiltiga svaret aldrig uppnås, det sista ordet aldrig blir sagt.²⁰⁹ Man måste alltid räkna med att nya forskare, nytt material, nya perspektiv kan tillkomma som förändrar helhetsbilden. Med en sådan relativistisk syn på tolkning och skapande arbete – man må kalla den besinningsfull eller resignerad – och med dylika reservationer inför det ofärdiga och provisoriska i all skapande verksamhet, tillät sig Gyllensten ibland att redovisa den paradoxala erfarenheten, att han lärt sig mycket om sig själv, genom att läsa forskares och kritikers analyser av det egna författarskapet. I brev till mig kunde det heta: ”Man vet inte vem man är innan man har blivit sedd – från olika håll och med olika ögon, inklusive dem som man själv kan bestå.”²¹⁰ Eller i ett annat sammanhang:

Jag ser fram mot att genom Dig få veta mer om de hedervärda hjältarna Antonius, Athanasius (som jag har en särskild sympati för, för hans heta temperaments skull och hans heliga men också alltför mänskliga vredes), Johannes Elfberg m fl. Säkert finns där mycket, som författaren kanske inte känner till, under de skikt där han själv arbetar. Så har min erfarenhet varit några gånger, när jag har haft stimulansen att få recensioner eller mer djupgående och ut-

skiljer sig fördelaktigt från Lars Ahlin. Den sistnämnde ville gärna gälla för att vara demokrat och talade vitt om brett om läsarens skapande medverkan som viktigare än upphovsmannens syften, när det gällde att fastställa innebörden i ett konstverk. Likafullt ville han oftast själv ha sista ordet i tolkningen av sina litterära verk.

²⁰⁹ Charles S. Peirce (1839-1914), pragmatismens stamfader och enligt Bertrand Russell ”the greatest American thinker ever” hävdade, att varje enskild undersökning i en forskningsprocess kan slå fel och att sanningssökandet därför måste betraktas som i princip ”oavslutbart”. Gyllensten hyste stor sympati för Peirce metodologiska grundregel att vår kunskap om verkligheten aldrig kan bli säker eller absolut exakt. Om hans intresse för Peirce se Johannesson, a.a. s. 64 f., 94, 103 ff., 111 f., 160, 169, Isaksson, a.a. s. 20 f., 41, 150, 153, Oscarson, a.a. s. 22, 27 f., 32, 159 f., 172 f., 176 f. samt min *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 14 f., 30, 36.

²¹⁰ Brev från Lars Gyllensten till Thure Stenström den 5/3 1993.

förliga analyser, som har framgått ur en dialog mellan bok och självständigt medskapande läsare.²¹¹

Vetskapen om att felmarginaler alltid kommer att vidlåda varje nytt rön och resultat, gör den litteraturforskning jag förespråkar mindre anspråksfull och tyngande än den eljest skulle vara. Jag åtar mig ju bara att prestera en preliminär tills vidare-sanning. Men samma insikt fritar mig inte från att likväl anstränga mig till det yttersta för att, så långt det nu går, närma mig sanningen. Någon allmän låt gå-mentalitet, löslighet eller lättja inbjuder inte Peirce ”oavslutbara process” till. När Gyllensten i *Lapptäcken, Livstecken* gör gällande, att våra observationsmetoder och beskrivningar är att förlikna vid en bildvärld och som sådan aldrig kan bli uttömmande och fullständig utan endast provisorisk och preliminär, fångar han själva fundamentet i Peirce kunskapslära:

Visserligen når vi aldrig något slutresultat eller någon definitiv sanning – och liknande gäller också på moralens fält; vi måste ständigt arbeta med föränderliga program och når aldrig någon codex att stanna vid och finna en förblivande auktoritet hos. Men vi arbetar ändå inte förgäves – vi närmar oss mer och mer en allt mer och mer fullständig bild av världen och allt bättre och bättre metoder att hantera den. Varje bild är i princip ofullständig (byggd kring ett hålrum, för att använda min liknelse) men ändå dugande och delaktig i ”sanningen”. Den oändligt fortskridande utforskningen, ”the infinite inquiry”, når visserligen aldrig något slutmål – men leder ändå framåt.²¹²

Ännu i en sen bok som *Med andras ord, och egna* (2004) tillgriper han Peirce formel ”den oavslutbara processen”.²¹³ Och det ger ett gott begrepp om konstanten och kontinuiteten i hans tänkande, att han också här återupplivar tanken, att vi lever i en bildvärld:

Det liv som jag lever, är en attrapp för de liv som jag skulle kunna leva. Mitt liv är en vette, en bulvan – ett tafatt tillyxat ting, som står i stället för något annat. Och som står där för att locka till sig detta andra – liv, som jag aldrig själv fått leva.

²¹¹ Brev från Lars Gyllensten till Thure Stenström den 24/ 3 1990.

²¹² *Lapptäcken, Livstecken*, s. 210.

²¹³ Gyllensten, *Med andras ord, och egna*, Stockholm: Bonniers 2004, s. 67: ”Men denna värld [...] kan aldrig yppa sig på annat sätt än genom oss, i en oavslutbar process av idoler.”

Vi lever i en värld av bilder, som vi och andra har gjort oss av den värld som eljest är oåtkomlig, outtömlig, omänsklig.

Och vi själva är bilder, som vi och andra gjort oss i stället för de jag som är frånvarande. Förvisade lever vi bland bilder, oförverkligade. Oss kan aldrig vederfaras rättvisa. Bedragna av kulisser, bedragna av marionetter, bedragna av varandra och av oss själva är vi ständigt i färd med att bedra oss själva och varandra. [...]

Bilderna handlar om något – de handlar om något annat än bilder, och de handlar med oss.

Men när vi försöker gripa detta som de handlar om, får vi ånyo bara fatt i bilder. Och när vi själva försöker svara med handlingar på detta som handlar med oss, blir det som vi åstadkommer ånyo bara bilder, kulisser, ceremonier och illusionskonster.²¹⁴

*

När jag nu i efterhand söker klargöra vad som höll mig starkast fången i detta omfattande författarskap, tvekar jag om svaret. Gyllenstens vingbredd var ju stor, och från tid till annan var det skilda inslag som höll mig trollbunden, ibland groteskerierna och det kallhamrade hånet, ibland andakten och det meditativa djupet, ibland den språkliga lekfullheten och stilsförändringarna från bok till bok och ibland upprepningarna och konstansen.

Särskilt i början var mitt fokus inriktat på något så handfast som hans programmatiska tvivel på alla absoluta sanningar och ideologier. För detta tvivel blev han riksbekant, inte minst genom att hans namn ständigt förknippades med den trolöshetsdebatt, som rasade på 1960- och 1970-talen. Som trolöshetens galjonsfigur blev han känd långt utanför kulturdebattens snävare kretsar, och av meningsmotståndarna utbasunerades det, att han med sin trolöshet främjade moralisk slapphet och låt gå-mentalitet. Men något sådant syftade han ju aldrig till. Vad han menade med trolöshet var helt enkelt, att man ständigt måste vara beredd till omprövning och att inga andra gudar ha än provisorier. Motviljan mot oumkullrunkeliga sanningar och normer var, sedd i ett längre perspektiv, ett arv från upplysningen men i hans fall framför allt ett resultat av hans utbildning som medicinare. Under sina medicinska laborationer på Karolinska Institutet hade han lärt sig konsten att ta fel! Och det var där han

²¹⁴ *Med andras ord, och egna*, s. 188 f.

utformat tvivlet på alla sanningar, naturvetenskapliga, ideologiska, religiösa, som ett slags kardinaldygd. Envist värjde han sig mot beskyllningen, att detta tvivel måste och var avsett att främja ”en till slapphet degenererad frihet”.²¹⁵ I essän ”Mina arbetsvanor” skrev han:

En av kärnpunkterna i mitt författarskap, som jag ser det, är motviljan och polemiken mot det definitiva. Jag vill gärna försöka vara intellektuellt obunden, oberoende gentemot dogmatiska livsåskådningar och andra bekännelser. Jag vill hålla tavlan ren, för att kunna teckna andra figurer när det blir dags. Denna oförbindlighet framgår delvis ur vissheten, att det faktiskt inte existerar några ovillkorligt giltiga regler för oss människor. Men jag är också övertygad om att detta förhållande inte är något tragiskt eller destruktivt – det har naturvetenskaperna lärt mig. I naturvetenskaperna kommer det an på ett slags livskraftig skepticism. Man formulerar ingenting kategoriskt. Man är beredd att bryta upp sina gamla läroställningar och uppfattningar. Man intar en ödmjukt tålig men ändå förväntansfull och energisk attityd gentemot verkligheten och inför vad man kan komma att erfa i framtiden. Man är beredd att låta sig korrigeras och epateras. [...] Jag tror att fördragsamhet och barmhärtighet, att våra möjligheter att överhuvudtaget överleva, är beroende av att vi lär oss att klara oss utan avgudar och utan auktoritära pretentioner.²¹⁶

Om hans tvivel i början främst hade udden riktad mot religiösa extremister högerut eller liknande debattörer på den extrema vänsterkanten,²¹⁷ blev tvivlet sedan också en mer allmän ledstjärna i hans fortsatta journalistik under efterkrigstiden. Mot Herbert Tingsten och hans förordande av svenskt kärnvapen, mot Olof Palme och hans försvar för kommersiell exploatering av naturresurserna, mot politikerns, journalisters och läkares bornerade och självgodas skråanda, mot den regerande socialdemokratins samhällsplanering och inte minst Hjalmar Mehrs rivningsraseri i Stockholms centrum och gynnande av bilismen i planeringen av storstadens betongförstäder (Skärholmen), mot det sviktan-

²¹⁵ Medicinprofessorn Gunnar Biörck, konservativ riksdagsledamot, i ”Den tigande opinionen”, i: dens. (red.) *Trolöshet – normlöshet. Repliker ur aktuell kulturdebatt*. Med efterskrift av John Landquist, Stockholm: Natur och Kultur 1966, förebrädde honom moralisk låt gå-hållning. Gyllensten gick i svaromål med artikeln ”Den tysta opinionen”, i *Bonniers Litterära Magasin*, årg. 35, 1966.

²¹⁶ Gyllensten, *Nibilistiskt credo, Estetiskt, moraliskt, politiskt m.m.*, Stockholm: Bonniers 1964, s. 94 f.

²¹⁷ Jfr Göran Therborns angrepp på Gyllenstens ”trolöshet” i *Aftonbladet* 27/6 1966 och Gyllenstens svar ”Vänsterideologi och sekterism” i *DN* 30/6 1966.

de svenska biståndet till fattiga länder, måltavlorna var många och skiftande. Närhelst Gyllensten anade absolut dogmatism eller auktoritetstro hos sina motståndare, slog han till. Om hans eget lidelsefulla engagemang då alltid lämnade så stor plats för det programmatiska tvivlet, kan kanske diskuteras. I stridens hetta slog hans tvivelsjuka ibland över och förvandlades till sin totala motsats: en stark rigorism i hävdandet av den egna meningen.

Tvivlet blev ett signalord, också när han genomförde sina många fälttåg mot välfärdsideologin. De maktavandes och de tongivande journalisternas rationalistiska framstegstro i sextio- och sjuttitalens Sverige var enligt honom befängd. Den urartade till en övertro på förnuftet och en maktberusning, som medförde skadliga verkningar på hela samhällsklimatet. Inte sällan buntade han i stridens hetta ihop tekniker, ekonomer, journalister, maktfullkomliga och faktaresistenta politiker till ett och samma miljö-och människofientliga byke. Att han därvid ibland tillät sig generaliseringar som han i nyktrare ögonblick inte alltid kunde stå för, inses lätt. Och han uppbådade i sådana stunder också en lidelsefull intensitet och blixtrande vrede, som bjärt kontrasterade mot den gängse bilden av honom som en kylig och disciplinerad intellektuell.

Men åren gick. Efterhand vidgades spektrum, och han gav sig i kast med en storslagen metafysisk, halvt religiös spekulation rörande människans förhållande till kosmos. Då blev andhämtningen lugnare. Men också här blev tvivlet ofta bestämmande. Inte minst fanns det med, när han påbörjade sina uppstigningar i det över-mänskliga, något som bra nära kunde likna de kristnas himmelsfärder. När han liksom sin avhållne lärofader Augustinus erfor vantrivsel och vanmakt i det enbart kroppsliga upptäckte han, att tingen inte är identiska med sig själva utan snarare substitut för något utanför-mänskligt eller ovanför-mänskligt. I likhet med Augustinus, Pascal, Swedenborg och den sene Strindberg, tänkte han sig då, att allting står för något annat, att det mesta är tecken i en bildvärld som behöver tolkas i en ständigt pågående exeges. "Allt vittnar!" så löd parollen i både hans och Strindbergs allegoriska evangelium.

Men riktigt vad det utanför-mänskliga sedan närmare betydde och stod för, ville eller förmådde han aldrig att fastare precisera, ju högre och luftigare de stora sprången blev, desto oftare mobiliserade han sitt eget frätande tvivel. Det förblev öppet eller utsagt, både i hans romaner och arbetsanteckningar, kanske emedan det ovanförmänskliga också var omöjligt att fånga i mänskligt språk. Särskilt under senare år predikade han allt oftare, att det trots allt "existerar en högre icke-mänsklig ordning, som både upprätthåller och skapar människan

och den värld, där hon lever. Ordningen är 'objektiv, transcendent, den ligger bakom och bortom våra modeller och bilder'.²¹⁸ Denna ordning skulle inte nödvändigtvis uppfattas som gudomlig eller beskrivas i religiösa termer:

Man kan beteckna denna bortom-mänskliga, objektiva verklighet med skilda ord – gudomen, kosmos, naturens jämviktssammanhang, den biologiska och den geologiska och den kosmologiska evolutionen, etc, vad vi nu väljer. Men grundstrukturen i dessa skilda betraktelsesätt är gemensam.²¹⁹

Att begreppet "den utommänskliga verkligheten" var vagt och mångtydigt och i sin svävning mellan en naturvetenskaplig och en teologisk tankesfär bemängt med många oklarheter, blev för mig ett bryderi. Föreställningen blev inte hanterligare av att den ömsom uppfattades som en objektiv realitet och ömsom bara som en tankelek eller som en litterärt fruktbar fantasi.²²⁰ Min vän och trätobroder, exegeten och ateisten Bertil Albrektson förebrådde mig att jag inte pressade Gyllensten ytterligare på denna punkt, men ett sådant korsförhör lockade mig aldrig. Gyllensten var ju trots allt först och främst diktare, inte systematisk teolog eller filosof. Någon skyldighet att leverera en sammanhängande och motsägelsefri åskådning hade han inte. Om han nöjde sig med att ta fasta på tankefigurer, som inspirerade honom och utlöste hans skapande, var detta något som vi läsare fick godta. Att han arbetade med vaga definitioner eller motsägelser, var något vi fick finna oss i.

En undran som ibland ansatte mig var om Gyllensten rätteligen borde kallas humanist eller om han var en förtäckt kristen. Nog för att människans egenvärde och värdighet, hennes självbestämmanderätt och fria val var något som han gärna uppehöll sig vid och på ett sätt, som vi lätt förknippar med liberala humanister. Men lika ofta satte han frågetecknen för människans förmåga att själv avgöra sitt öde. Den sekulariserade humanismens och den moderna välfärdsstatens tilltro till människan utpekade han då som farlig och beskrev han som övertro. Människan för egen maskin, Stoas självhärliga människa, existentialismens fria och självtänkande aktör, den moderna välfärdsstatens myndiga medborgare liksom för den delen många andra, mer eller mindre representativa företrädare för västerländsk humanism kan varken uppnå en rätt insikt eller

²¹⁸ Larsson, *Närvarande frånvaro*, s. 119.

²¹⁹ Ibidem s. 111. Jfr *Lapptäcken, Livstecken* s. 115, 197. Härom närmare i *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 157, not 130.

²²⁰ *Den glömde Gyllensten*, s. 222.

ett rätt handlande. Människan förstår inte sig själv och sina handlingar. Och skälet är, att *homo sapiens* lever och verkar i en skapelse, vilken hon inte själv skapat och som hon saknar kontroll över. ”Augustinus visste, av självsyn, exakt hur läget är – jag förmår inte älska av egen kraft, jag förmår inte ens rätt sakna att jag inte duger för att älska, inte ens lida av att jag är ömklig”, heter det i en symptomatisk formulering i *Lapptäcken, Livstecken*.²²¹

Men oförmågan och maktlösheten avlyfter inte människan, som man i förstone skulle kunna tro, hennes moraliska ansvar och heller inte tvånget att handla. Enligt Gyllensten har hon att följa aposteln Paulus levnadsregel ”att leva i världen, som levde man där icke”.²²² Hon måste fortsätta att handla och verka, som om hon hade makt och vilja, efter bästa förmåga men utan full kontroll över sitt handlande. Antingen hon verkar gott eller ont, befinner hon sig i okända makters våld. Och hon bör hålla i minne, att det inte är hon själv som äger myndighet att avgöra innebörden i sina handlingar eller fastställa deras rätta värde. Tolkningsföreträdet är inte hennes. Det är i stället omvärldens och eftervärldens – i ett ständigt pågående tolknings- och omtolkningsförsök – och i sista hand makters, som hon inte känner. ”Domen är en annans”.²²³ Att detta sätt att minimera människans självbestämmanderätt och initiativförmåga inte hade mycket med ordinär sekulariserad humanism att göra, var uppenbart.

De tankeferment jag här redogjort för kom i gengäld Gyllensten att närma sig en kristen människosyn, inte minst fann han sig besläktad med dess pessimism. Med den kristna traditionens och teologins språk umgicks han kontinuerligt, och detta språk odlade han fortlöpande och med omsorg. Enligt hans mening bildar nämligen den religiösa traditionen en skattkammare av mänsklig erfarenhet och livsvisdom, som vi nutida inte har råd att avvara:

Det är, enligt min mening och enligt vad jag tycker mig ideligen kunna observera, i de religiösa språk- och idévärldarna som vi möter de mest djupgående, mest engagerade och mest givande brottningsarna med människornas i alla tider allvarligaste frågor – om meningen med livet, om hur vi skall kunna stå ut

²²¹ *Lapptäcken, Livstecken*, s. 187.

²²² Första Korintierbrevet 7: 32. Om Gyllenstens helhjärtade anslutning till detta Paulusord, se ”Paulus med Janusansiktet – den moderne” från år 1978 som finns omtryckt i dens., *Så var det sagt. Essäer, artiklar, inlägg* (1992), särskilt s. 210 ff. Att leva i världen, som om man ägde kapacitet att styra sitt öde och ägde fri vilja men i full vetskap om att man är maktlös, kallade han för ”den dubbla paulinska bokföringen”. Jfr *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 55 f., 99 f., 205.

²²³ *Lapptäcken, Livstecken*, s. 113.

med lidanden och död, om vårt ansvar för varandra och för oss själva, om gränserna för vår egen förmåga och om vårt beroende av krafter utanför det blott och bart mänskligas räckvidd, om skuld och oskuld, om leda och förtvivlan och driften att förkasta sig själv och tillvaron och om hängivelse och förtrostan, om tvång och förnedring i denna värld och om dess storhet och härlighet.²²⁴

Eller i annan variant:

Jag är inte kristen, men jag är fascinerad av religionernas myt- och tankevärldar, inte minst de kristna. Jag uppfattar dem – när de är som bäst – som grandiosa mytiska och metafysiska skapelser av fantasi, skarpsinne och djup mänsklig erfarenhet – patetiska skapelser om liv och död. Dessutom skänker det ett storslaget nöje att klättra i dessa magnifika katedraler av ord och tanke och att försöka få en överblick över deras arkitektur.²²⁵

I umgänget med religiösa dokument tog han för vana att läsa dem ungefär som man läser dikt. De stora religiösa urkunderna – och det gäller även de teologiska systemen – ägde för honom diktens sanningsvärde, varken mer eller mindre. Och eftersom han hade en hög mening om diktens sanningsvärde, innebar detta för honom inget nedsättande omdöme:

För egen del är jag varken Guds barn eller barnbarn – och har aldrig personligen betryckts av religiöst biggotteri eller generats av någon ambivalent frigörelseprocess. Jag tycker mig kunna läsa religiösa dokument på ungefär samma sätt som man kan läsa Dante eller Milton – eller för den delen Dostojevskij eller Strindberg – utan att förplikta sig till att acceptera deras tro, filosofier eller fördomar. Jag brukar läsa t.ex. många teologer eller mystiker som diktare – diktare av i bästa fall grandiosa metafysiska konstruktioner, uppfinnare av alternativa världar – fantastiska vittnesbörd om genuina och relevanta upplevelser och försök att orientera sig i tillvaron.²²⁶

Nog för att Gyllensten var en tvivlande rationalist. Icke desto mindre var det en bärande bjälke i hans livtolkning och estetik att tvivla också på förnuftet. Hans

²²⁴ *Varför inte kristendom?*, s. 10.

²²⁵ Gyllensten, *Så var det sagt* (1992), s. 6.

²²⁶ Lars Gyllensten i brev till Thure Stenström den 17.4.1992. Återgivet i *Gyllensten i hjärtats öken*, s. 154 och *Den glömde Gyllensten*, s. 22. Se även Lars Gyllensten och Georg Klein, *Hack i häl på Minerva. Ett brevsamtal om vetenskap, dikt och moral*, Stockholm: Bonniers 1993, s. 95.

ifrågasättande av det mänskliga förnuftets förmåga att förstå och tolka tillvaron rättvisande kom till ständigt nya uttryck. Fastän utbildad som medicinare och naturvetare och själv verksam som professor i medicin med genetik och celllära som specialitet, tröttnade han aldrig på att framhålla de rationella förklaringsförsökens begränsning. Mitt i den resoluta radikalismen öppnade sig därmed ett embryo till konservatism. I likhet med radikalpessimisten Georg Henrik von Wright, ställde han sig djupt skeptisk till alla framstegs- och utvecklings-tankar, antingen dessa sedan bar upplysningens eller den moderna socialismens eller naturvetenskapens förtecken.²²⁷ Med en sådan svartsyn och sitt tvivel på människans förmåga till självförbättring och utsikter att bygga ett lyckorike här på jorden, hamnade han i omedelbar närhet av den livspessimistiska strömning som i vår kulturkrets först och främst är förbunden med kristen tradition. Att det inte finns något att hoppas på i denna snöda värld, bildade klangbotten också för hans egen hopplöshet. Det blev för mig intressant och angeläget att närmare utveckla detta samband, som han för övrigt själv tydligt insett. Ibland hoppas han rentav på en religiös renässans i vår samtid, därför att en sådan skulle kunna innebära en tillnyktring efter perioden av naiv övertro på människan som alltings herre:

Gentemot den rationalistiska optimismens övertygelse att vi i mycket själva kan länka vårt öde står den kristna läran, att det väsentligaste i våra liv ligger utanför vår kontroll; vi är i grunden beroende av en starkare, av en utommänsklig vilja eller nåd, och vår klokaste handling är att bekänna vår vanmakt och värdelöshet och överlämna oss utan egen förtjänst åt denna outgrundliga övermakt. [...]

Om det vetenskapliga grundpostulatet är fel, om den rationella optimismen visar sig vara en falsk inbillning, om vår teknik leder oss mot brutalitet, elände och undergång, till exempel mot ett globalt vanvettskrig med kärnvapen eller mot en övermäktig världsnöd eller mot en obotlig miljöförgiftning som gör tillvaron till en plåga – då återstår kanske inte annat för att vi skall kunna bevara ett grand av mänsklig värdighet och uthållighet än någon form av religiös tröst, en annan världsbild än den människocentrerade, den humanitära. Mycket talar för att den tid vi står inför, de närmaste decennierna, kommer att innebära ett generalprov på hållbarheten i det rationalistiskt-optimistiska postulatet, ett

²²⁷ Jfr Georg Henrik von Wright, *Tanke och förkunnelse*, Lund: Gleerups 1955 samt dens. *Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering*, Stockholm: Bonniers 1987. Om Gyllensten och von Wright, se *Den glömde Gyllensten*, s. 132 ff.

experimentum crucis för hela den vetenskapligt-tekniska livsstil som är det moderna västerlandets gentemot tidigare epoker och andra kulturer.²²⁸

Gyllensten drog sig inte för att påpeka, att det är sent på jorden, senare än vi någonsin tror. Man kan tycka, att han överdrev. Men han var långt före sin tid, när han på detta sätt förutsåg och befarade ett globalt nödläge. Det inses kanske bäst av oss som under de senaste decennierna fått bevittna corona-epidemi och klimatkris, med svåra bränder och översvämningar som följd, att inte tala om torka, hunger och stor barnadödlighet i fattiga länder. Om jordbävningen i Lissabon 1755 skakade om upplysningstidens framstegstro och tilltro till förnuftet, har Covid-19-epidemin och den globala uppvärmningen i nutiden åstadkommit något liknande. På 1970-talet var Gyllensten ännu en ropande röst i öknen, när han anade detta och varnade för vad som komma skulle.

Men gör hans svartsynta prognoser honom till en förtäckt kristen? Det var svårt att undgå intrycket, att hans kosmologiska spekulation, särskilt i det allra sista skedet, vittnade om ett oförlöst religiöst behov. Med sådana misstankar umgicks jag ofta, särskilt efter att ha avslutat mina Gyllenstenforskningar. Men att känna behov av en tro och att faktiskt tro, är inte samma sak. Det sista steget, till ett fullt accepterande av tron på Kristus som frälsare eller ett evigt och bättre liv efter detta, tog han aldrig. Gränsen mot både de naivt rationalistiska och ateistiska framstegsivrarna och de troende kristna framstegsförnekarna, förblev in i det sista lika skarp och glasklar.

Kring hans brottnings med de stora livsfrågorna stod en air av leda och förtvivlan, som ökade med åren. Jag kom att särskilt betona hans vanmakt inför lidandet, nedslitningen och förintelsen i en utförlig studie av döden som motiv i hans essäer och skönlitterära produktion. Denna dödsfixering och ständigt fortgående dödsbetraktelse var ett *non plus ultra* i de flesta av hans skrivelser, det som mer än allt annat utlöste hans kreativitet. Även under sommarens allra ljuvligaste dag på Holmhällar ute på södra Gotland kunde tanken på döden plötsligt ansätta honom och ge upphov till ett lyriskt flöde, av betagande kraft och intensitet:

²²⁸ Gyllensten, uppsatsen "Människans villkor – återväg eller utväg", i: dens., *Ur min offentliga sektor* (Aldusserien 332), Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers 1971, s. 45.

Sommaren – havet – blomstringen – blåelden – brudbrödets tunga doft – lärkornas allestädes närvarande tiritilitiritirrlande – rödbenans klagan – storspovens flöjtanden – gökens lockrop – pukvetets röda utropstecken i gräset – nattviolens doft, och brudsporrrens, ja jasminens – strandskatornas högljudda livaktighet – havets brus i raukstränderna.

Sommaren – sommaren!

Allt är vackert omkring mig – jag vet det – jag ser det, jag känner det – och det angår mig inte.

Det angår mig inte vad jag känner och ser och vet. Det angår mig inte att det är vackert – ja, det angår mig inte *att* det är. Det angår mig inte, *att* jag vet och *att* jag ser och *att* jag känner att det är vackert omkring mig.

En rastlös leda jagar i mig – en hemlös klaustrofobi.

Det dunkar på dörren – där utanför hålls ångesten – här inne är oro, ångslan, hets, klaustrofobi!

O Gud som inte finns men som dånar inuti mig genom denna hetsade, hetsande åtrå!

O detta hetsande begär efter att allt detta som är – genom det förflutnas och det närvarandes och det kommandes oåterkalleliga och oföränderliga tillvaro – skall befrias från att vara, för att kunna vara vad det inte är och befria mig, släppa ut mig – befrielse!

Jag känner döden hos mig, i mig, om mig – järnjungfrun – tidens diamant-hårda kristall, i vilken allt som är är inneslutet som en insekt i bärnsten.

Och allt som är är märken, hack, fläckar, hack, märken, evinnerligen förblivande och slutgiltiga märken i denna tid – i detta förstelnade och förstelnande trånga nu, där evigheten, all tid, har pressats samman till en försvinnande, tunn skiva av diamanthårt fångelse.

Nej, jag är inte kristen, och inte mohammedan eller hindu!

Men jag tycker mig ana vad de handlar om – dessa övertygelser, illuminationer och illusioner. Och jag tilltror mig om att kunna spinna vidare på de kokonger i vilka de är inneslutna, så att också jag kan gå till vila därinuti och vänta en förvandling – min befrielse.

Befrielse!²²⁹

Maken till glödande svensk prosa är inte lätt att uppdriva. Man bör observera hur en nästan radikal dödslängtan här tränger sig fram, det är den som utlöser det stora pådraget. Som läkare och medicinare ville han naturligtvis bekämpa lidandet och uppskjuta döden, så långt det går. Men på det filosofisk-meta-

²²⁹ *Med andras ord, och egna*, s. 148 f.

fysiska planet var han fast förvissad om att döden ändå alltid får det sista ordet. I *Lapptäcken*, *Livstücken* kan denna insikt ta sig lika raljant-ekivåka som djupt allvarliga uttryck. När han spinner på temat *memento mori*, slår det honom, att han har ett par namnkunniga föregångare i Blaise Pascal och Søren Kierkegaard. Likt tjuvar som bestiger och betäcker kon-kreaturet – kreaturlighetsmetaforerna var utstuderade och staplades skickligt på varandra! – överfaller de honom och våldtar honom bakifrån:

Just nu har jag återvänt till ett par av mina mentorer – Kierkegaard, Pascal. Jag ställer mig med ryggen mot dem, så att de hamnar bakom mig, likt slaven som stod bakom romerske kejsaren för att viska: Kom ihåg att du skall dö! Men dessa är inte slavar, och de viskar inte – de ropar, vrålar: kom ihåg att du är dödlig! De viskar inte: kom ihåg att du skall dö – vad vore sådant värt, en liten pust av sentimentalitet!? Nej, de vrålar: kom ihåg att du är dödlig! Allt du och ditt är dödligt! I all din kraft och all din tanke, i all din lust och vilja och all din dristighet finns dödlighet, förvirring, vanmakt, sådant som du varken råder över eller känner till, kreaturlighet, ogudlighet! Också i din förtvivlan, i din leda, i din uppgivenhet, i din brist finns samma dödlighet, samma ihållighet och sken! Du är frånvarande – men också din frånvaro är en chimär. Du är dödlig, i allt dödlig, ofullständig – i dig finns ett tomrum, som ej är du. Du är dödlig – för dig finns ingen bekännelse eller dom, i vilken du och ditt kan fullbordas.

Jag ställer mig med ryggen mot dem, mina mentorer, och de ger mig be-täckning med sina vrål: kom ihåg att du är dödlig!²³⁰

Hur människorna skjuter döden ifrån sig genom att ägna sig åt ovidkommande divertissemanger och därmed hamnar i ett tomt döden före döden-liv, var något han kunde lära sig hos Pascal. Och hos Kierkegaard inhämtade han, att också kvardröjandet i förtvivlan och hopplöshet kan utvecklas till en åkomma som blir själva ”Sygdommen til Døden”. Men accenterna faller olika i början och slutet av hans författarskap. Medan han i yngre dagar gärna uppfattade döden som en kränkning, en oförskämnd utmaning, omöjlig att godta eller försona sig med, förändrades så småningom denna trotsiga hållning. Han började då söka ett preliminärt *modus vivendi* för den tid han ännu hade kvar. Från och med *Lapptäcken*, *Livstecken* (1976) och *Baklängesminnen* (1978) strävar han alltmer efter att, som det heter, ”rädda skenet”, ”rädda livet” ”rädda verkligheten”

²³⁰ *Lapptäcken*, *Livstecken* s. 164.

genom att försöka hitta alternativa, mer försonande formuleringar och lösningar. Därmed omvandlas hans förtvivlan till en försiktig förtröstan, trots att inga rationella skäl för en sådan kan förebringas. Hans bildskapande ses då, liksom allt skapande, som ofullbordat och ofullkomligt. Men bildskapandet är lika fullt det enda som för lyrikern och metafysikern Gyllensten återstår. Han hakar sig fast vid möjligheten och nödvändigheten att på vinst och förlust företa det stora språnget, tillverka bilder av en annan och bättre tillvaro än den nuvarande, att därmed söka besvärja utplåningen och nedslitningen, att försöka hysa gott mod – fastän inga rationella skäl härför kan mobiliseras. I romanen *RÄTT och SLÄTT* (1983) läser man:

Det finns inget skäl att hysa gott mod, ty döden skall omsider uppsluka oss alla. Tidens förändringar skall fördärva sådant som vi har hållit kärt och strävar att uppresas och bevara. Svår plåga kan slå oss när som helst, sjukdom, lyte, elände, nöd, anförvarters olycka eller död. Krig och farsot, våld, vårt eget oroliga lynne, missmod och förtvivlan – åt sådant är vi utlämnade utan försökning, som om vi vore i händerna på en gruvlig, nyckfull och hjärtlös tyrann, en Saturnus demon. Vi lever alla i en värld av hemsökelse. [...]

Nej, sannerligen, det finns alls inget skäl att hysa gott mod och stega på in i framtiden med förtröstan!

Därför måste vi utan skäl hysa gott mod, och därför skall vi dristigt stega på in i framtiden med en god och stark förtröstan utan skäl. Utan skäl drabbas vi av olyckan, och utan skäl vederkvicks vi av lyckan – utan skäl skall vi låta oss störta vidare ut mot framtidens svalg, ner i samtidens gap, och utan skäl skall vi därvid komma åstad av krusningar på vår levnads yta som vi förmår föranstalta, de läten av jubel och kvidan och de gärningar av god eller ond vilja som vi förmår bedriva. Utan skäl måste vi leva vidare med gott mod och utan skäl dristligen ta oss an med våra företag och förbättringar – också om de omsider skall slå bakut och vända sig emot oss, om inte förr så när vi själva längesedan är både döda och glömda.²³¹

Som synes är logiken i detta läsestycke inte oklanderlig. Hur motsatserna, de logiska kullerbyttorna ständigt underminerade hans analyser, upphörde aldrig att frappa och roa läsaren. De gav i själva verket puls åt hans språk och närmade det till lyriken, paradoxerna blev ofta det litterärt mest betvingande.

²³¹ Gyllensten, *RÄTT och SLÄTT, Anteckningar från det där pensionatet som jag bodde på när jag skulle lära upp mig till en BÄTTRE MÄNNISKA*, Stockholm: Bonniers 1983, s. 24 f.

På samma sätt gav växlingen från högstämt allvar till clownkonster och gags liv och nerv åt hans betraktelser. Man uppmanades som läsare att ta dem på allvar – men inte på för stort allvar! När han i de sista romanerna tog ännu några nappatag med konsten att leva, pendlade han ständigt och fortfarande utmed skalan förtvivlan – förtröstan.²³² I böcker som *Det himmelska gästbudet* (1991), *Anteckningar från en vindskupa* (1993), *Ljuset ur skuggornas värld* (1995) och *Kistbrev* (1998) fick man ta del av ett drömspel, som häftigt växlar mellan svart komik och smärta, mellan upprymdhet och bottenlös förtvivlan. I *Det himmelska gästbudet* (1991) argumenterar han för att vi helt enkelt måste företa språnget ut i det okända och bejaka det orimliga:

Inga löften, inga försäkringar och inga rimliga skäl är grunden för vår förtröstan, så att vi inte förtvivlar. Det är orimligheten som ska bära oss och leda. Förtröstan måste vara sin egen grund. Hur skulle vi annars stå ut, om inte i absurditetens tecken?! Den ska vara vår hemvist – så långt vi förmår!

Så lyder det orimliga budet som vi har att efterleva: se Skapelsen och dess ohyggligheter – och se att den är god! Förtrösta – emedan det är absurt!

I ljuset av vårt förståndets klarhet är detta en dårskap. Men vi ska bekänna att detta dåraktiga bud är till uppbyggelse och rymmer ett mysterium som övergår vårt förstånd.²³³

När vandraren i denna bok kommer till Den Dödes hus, uppstämmer kören ett högstämt rekviem som lätt leder tankarna till Edith Södergrans ”Jag längtar till landet som icke är, ty landet som är/ är jag trött att bejaka”. Hos Gyllensten heter det i stället:

..... Jag längtar bort... jag längtar hem... jag längtar dit där inget är... jag längtar dit där bort och hem låter sig förklara i ett och detsamma... jag är så trött på allt som är och allt som pockar trånsjukt eller ivrar självrättfärdigt som om det hade upptäckt någon annan väg än drömmarnas och villornas... jag söker svalka, stillhet, ro... jag söker en försoning som förblir... jag är mätt på livet, övermätt... jag är trött på detta liv som stöjar, sprakar, spritter, bråkar, brusar och bestyr för att glömma så att tätt intill sig samma liv ständigt släpar med sig Dödens svarta kalla skugga som ympar in i egen kropp sitt svarta kalla

²³² Inge Jonsson med sin ovanliga förmåga att urskilja de verkligt fundamentala smärtpunkterna i ett författarskap skrev om Gyllensten en mästertlig essä, ”Ett författarskap av förtvivlan och förtröstan”, i: dens. *Humanistiskt credo*, Stockholm: Norstedts 1988.

²³³ Gyllensten, *Det himmelska gästbudet, Roman*, Stockholm: Bonniers 1991, s. 251.

blod för att förlama och förtära allt som gav och allt som givs... jag längtar bort och hem... jag längtar till försoning när dödens kropp kan låna ljus av livets lyster och livet finna stillhet i en svalka som läskar utan att kyla... jag längtar till en salighet där nu och evighet smälter samman i en stund som inte mer hör tiden till... jag längtar bort och hem... jag har fått tillräckligt mått av detta liv... jag har levt nog och längtar till ett annat liv och till en annan död än sådan död som gnager likt en mask i köttet och förgiftar blodet med sin köld... jag längtar både bort och hem... jag längtar till ett främlingskap att vara bo-satt i... varken bort eller hem... jag längtar till befrielse och till förklaring och försoning.....²³⁴

Som en klagosång eller ett laudamus, det är svårt att säga vilket, klingar detta rekviem, denna dödsmissa. Intellectuell skepsis och känsla ingår en sällsam förening i ropet efter en gudomlig ordning eller en sällhet, som inte finns. Hur tomheten, det som inte finns, hålrummet till sist kan bli det enda som kvarstår som tillbedjansvärt, blir ofta slutsamman av grubblen. Hur han också utmed denna *via negativa* närmade sig både judisk och kristen mystik, funnes det anledning att närmare utreda. Om detta kunde mer skrivas än vad jag har gjort.²³⁵

I perioden efter Pär Lagerkvist finns det knappast någon svensk diktare som bedrivit en existentiell grundforskning av samma mäktiga dimensioner som den vi påträffar hos Lars Gyllensten. Hans allvar ställde honom framom de flesta, men det stämde honom inte i takt med tiden. När jag i Vitterhetsakademien fick hålla parentation över honom, försökte jag klargöra hur unik och missförstådd han blivit i den svenska offentligheten.²³⁶ I ett land och en tid, där banal underhållning allt oftare åsätts den missvisande benämningen kultur, passade han inte in.

Var han för stor för Sverige?

²³⁴ Gyllensten, *Det himmelska gästabudet*, s. 13 f.

²³⁵ I *Lapptäcken, Livstecken* s. 40 f. åberopas både den kabbalistiske 1500-talsmystikern Isaak Luria och annan judisk mystik. Han hänvisar till G.C. Sholem, *Major trends in Jewish mysticism*. Men också hos Augustinus liksom i den rysk-bysantinska fromhetsriktning som kallas hesychasm tyckte sig Gyllensten finna bekräftelse på sin dragning till mystiken, bönen, den inre tystnaden, ordlösheten. Härom *Den glömde Gyllensten*, s. 291 ff.

²³⁶ Thure Stenström, Parentation över hedersledamoten Lars Gyllensten. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens årsbok 2007*, s. 17–22.

”Bäste bror Tuus Sven!” Om Sven Delblanc som vän, akademisk lärare och författare

Riktigt när jag första gången mötte Sven Delblanc, minns jag inte. Vi bör ha träffats då och då vid de högre seminarierna på 1950-talet. Ty Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala var liten på den tiden. Alla kände alla! Det vanliga var, att licentiander, doktorander och yngre lärare gick på de båda professorernas högre seminarier. Sven Delblanc med sina politiska sympatier åt vänster och sin marxistiska beläsenhet borde noga taget ha varit litteratursociologen Victor Svanbergs elev, kan man tycka. Men det var han inte. Det var i stället jag som var Svanbergs elev. Själv borde jag ju snarast ha varit Gunnar Tideströms elev, eftersom mina politiska böjelser gick mer åt det borgerliga hållet. Jag var också intresserad av immanent litteraturanals och ”close reading”, vilket passade Tideström som hand i handske. Litteratursociologi fängslade mig bara måttligt men ”new criticism” desto mer. Kuriöst nog var det inte jag utan Sven Delblanc som var Gunnar Tideströms elev.

Med tiden blev jag en av Victor Svanbergs favoriter – troligen mycket därför att jag vågade säga emot honom och ifrågasätta hans bastanta framstegstro – och ännu något senare Gunnar Tideströms efterträdare.²³⁷ Delblanc dispute-
rade några år efter mig och på en vida bättre avhandling än den halvdana som jag själv lyckats åstadkomma. Han skrev om äreminnestraditionen i svenskt 1700-tal.²³⁸ Det var en briljant bok, och det syntes lång väg, att författaren

²³⁷ Hur Svanberg föredrog åsiktsmotstånd och inte ville ha elever som höll med honom, har jag närmare skildrat i mina memoarer *I alma maters tjänst. En Uppsala-professor ser tillbaka*, Stockholm: Atlantis 2004. Jag beskriver där också den vitala seminariemiljö som omgav oss och där Svanberg och Tideström utgjorde varandras motpoler.

²³⁸ Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Stockholm: Bonniers 1965.

var ett ljushuvud. Lärdomen stod som en gloria kring hans ännu. Men redan dessförinnan hade han börjat tjänstgöra som tillfälligt anställd timplärare vid institutionen. Enligt *Trampa vatten* skedde det höstterminen 1959.²³⁹ Sedan steg han i graderna och var under min första professorstid en av institutionens mest uppskattade vikarierande universitetslektorer och docenter. Vi hann bli mycket goda vänner och nära förbundna. När vi undantagsvis ett par gånger hamnade på konfliktkurs med varandra, tillsåg vi att den andre inte råkade illa ut personligen, fastän vi råkade ha delade meningar inbördes.

Ena gången var när Eyvind Johnson och Harry Martinson tilldelats Nobelpriset. Sven tappade totalt sansen och skrev i *Expressen* en herostratiskt ryktbar artikel om hur ett hänskratt välldes kring jordklotet, eftersom Svenska Akademien belönat ett par av sina egna.²⁴⁰ Det var åsikter som jag omöjligt kunde dela. Än i denna dag anser jag *Hans nådes tid* vara ett av de främsta ordkonstverken på svenskt språk och *Strändernas svall* kommer inte långt efter. Om detta kontroversiella Nobelpris och om akademiens rätt att prisbelöna storartad förtjänst gnabbades vi rejält. Andra gången var, när Göran Stockenström för mig disputerat på sin Strindbergsavhandling *Ismael i öknen* efter att ha råkat i gräl med sin ursprunglige handledare, Strindbergsexperten Gunnar Brandell.²⁴¹ Jag lutade åt Brandells uppfattning beträffande Swedenborginflytandet hos Strindberg, men erkänner villigt, att Sven hade goda skäl för sin åsikt, att avhandlingen omedelbart borde ha föranlett docentur. Brandell var den gången så rasande på Delblanc för hans starka stöd åt Stockenström, att han i en överilad skrivelse till Universitetskanslern yrkade på att få honom avsatt som docent. Jag lyckades inskrida i tid och få Brandell att dra tillbaka ett så obetänksamt förslag, som ju från början var dömt att misslyckas. Något senare avgick Delblanc på egen begäran från tjänsten vid vår institution. Det innebar en kännbar förlust för ämnet, ty Sven var ju en osedvanligt skicklig forskare och lärare. Ytterligare många år senare 1991 tillerkändes han professors namn.

Vad var det som kom vänskap att uppstå och befästas mellan Sven Delblanc och mig personligen? Det är inte lätt att säga. Men den viktigaste anledningen torde ha legat på livssynens och temperamentets plan. Vi hyste samma djupa svartsyn beträffande livet och de mänskliga villkoren. Och vi delade båda samma misstro mot det moderna svenska samhället och dess skrytsamma övertro

²³⁹ Sven Delblanc, *Trampa vatten*, Författarförlaget, Solna: Seelig 1972, s. 107.

²⁴⁰ "Ett katastrofalt beslut", *Expressen* den 3 oktober 1974.

²⁴¹ *I alma maters tjänst*, s. 292 f.

på det sociala framsteget. Vi var vad som brukar kallas radikalpessimister. Det myckna talet om att utvecklingen går framåt och att det blir bättre dag för dag, trodde vi inte alls på. Partiella framsteg ifråga om teknik, medicin och sociala framsteg kunde naturligtvis inregistreras. Men att en ljusnande framtid stod för dörren och att krigens, mat- och vattenbristens, epidemiernas och de smittsamma sjukdomarnas, klimatförsämringens och de stora ekonomiska klyftornas tidsålder skulle vara förbi eller gå mot sitt slut, betraktade vi som naivt trams och illusioner.

*

Till en del tror jag också, att sympatin härrörde ur vår likartat enkla och bondska bakgrund, låt vara att Svens antecedentia på Sörmlands och Kanadas landsbygd varit vida plågsammare än mina på Gotlands!²⁴² Naturligtvis överensstämde våra åsikter långtifrån alltid. Men! Vi visste var vi hade varandra, eftersom vi som studenter båda haft svårt att bekosta det gandhiskynke som var på modet och båda tvingats äta halvdana massmåltider som statsstipendiater i Bruhns osiga matsalar. Sådana gemensamma erfarenheter förenar! Men detta förstod inte de dästa och besuttna medelklasskolleger, som befolkade tjänsterummen runt omkring oss. Båda hade vi av egen kraft och med avsevärda uppoffringar fått slå oss fram till en egen plats vid bildningens bord. Det skilde ut oss från omgivningen – och förenade oss!

Universitetspolitiskt stod vi varandra mycket nära. Båda underkände vi blankt och motsatte oss socialdemokraternas befängda och ogenomtänkta PUKAS-, MJUKAS- och UKAS-reformer, som tidsanpassade studierna, så att lärarna i vårt ämne tvingades hasta igenom världslitteraturen från Homeros till Eliot på några knappa veckor. Sven opponerade sig högljutt mot denna kulturfientliga likriktning och svåra utarmning av kunskaper och kvalitet. Och detsamma gjorde jag i mina protestskrivelser. Inte minst avskydde vi båda den byråkratisering som de maktavande tvingade på oss och som innebar, att lärarna dagarna i ända satt och skrev meningslösa svarsskrivelser till fakultetsberedningen, planeringsbyrån, utbildningsbyrån, administrativa byrån, informationssektionen, centrala antagningsenheten, rationaliseringsgruppen och allt vad de hette – utan att få något vettigt utträttat för egen del.

²⁴² Jfr S. Delblanc, *Minnen från Kanada*. Stockholm: Månadens bok 1984 och mina memoarer *I alma maters tjänst*, Stockholm: Atlantis 2004.

Sven ville förbereda sin undervisning och föreläsa i stället! Han önskade väl strukturerad kunskap, utan alltför mycket teoretiskt tungomålstalande, förmedlad i direktkontakt med studenterna. Och som slutresultat handfast historisk kunskap hos studenterna själva. Och detta var just vad han lyckades åstadkomma, trots de ovannämnda PUKAS-galenskaperna. Jag har svårt att föreställa mig en akademisk lärare, som skötte sin undervisning mer noggrant, pliktstroget och föredömligt än Sven Delblanc. Han ställde utomordentligt höga krav både på sig själv och på eleverna. Lektionsförberedelserna på grundnivå lade han ner enorm tid på. Han plågade sig i det oändliga med att sätta rättvisa betyg på skrivningarna och ge ”rest” på alldeles rätt moment i de muntliga tentamina. Samvetsöm och styrd av sitt starka rättvisepatos kunde han beklaga sig i veckor över att ha satt ett felaktigt eller tvivelaktigt betyg.

Det hände ibland, att han inbjöds att föreläsa om sina specialiteter vid de högre seminarierna. Jag minns särskilt ett sådant seminarium om Henry Fielding, där han briljerade med sin behärskning av hela den internationella Fielding-forskningen och ett personligt ställningstagande i den just då aktuella diskussionen om ”the implied author”. Sven Delblanc var verkligen mannen som både själv kunde skapa litteratur och förstå sig på litteratur skapad av andra. Vi bländades av hans vidsträckta lärdom, hans utpräglade problemsinne och hans förmåga att göra vetenskapliga tvistefrågor levande.

*

Redan innan vår docenttid i Uppsala var förbi, kom Sven och jag att utomlands få dela gemensamma erfarenheter, nämligen som utskickade skandinavister till USA. Sven tjänstgjorde läsåret 1968–1969 som gästprofessor i Berkeley, som ersättare för Lars Lönnroth. Under samma läsår tjänstgjorde jag som gästprofessor i Scandinavian and Comparative Literature vid Harvard. Tvärsöver Klippiga bergen växlade vi uppsaliensiska docentbrev av det slag som han driver med så roligt i *Åsnebrygga*. De börjar enligt genrekonventionerna alltid med ”Bäste bror” och slutar lika regelbundet med ”Tuus” och innehåller därutöver endast giftigheter om obegåvat folk i omgivningen samt ömsesidiga hedersbetygelser.

En vårkväll i januari 1969, när studenterna vid Harvard hade några veckor lediga för att läsa in sin kurslitteratur, damp jag på en föreläsningsturné ner i Kalifornien. Jag, min fru och min dotter Emma blev då bjudna hem på middag till familjen Delblanc i San Francisco. Det blev mycket rosévin och mycket

gemyt den kvällen och även uppsaliensiskt bavardage, av det slag som vi var så väl förtrogna med hemifrån. När vi slängde käft som livligast, förebrådde Sven mig, som skrev i *Svenska Dagbladet*, att inte vara konservativ tillräckligt. Jag borde vara rejält reaktionär och blågul som Leonard Fredrik Rääf och sätta mig till mer kraftfullt ideologiskt motvärn mot den hemmavarande socialistiska överheten. Det var min plikt att liksom Rääf hylla Gud, konungen och fäderneslandet, predikade han. Ty det fick vara någon ordning och reda i kulturpolitiken.

Men på något sätt föll argumenten mellan Harvard och Berkeley den kvällen under bordet, där döttrarna fredligt lekte ihop med sina dockor. Och Sven hade ju hur som helst hittat pudelns kärna. På sina rangliga ben reste han sig och spindlade iväg till bokhyllan och tog fram *Encyclopaedia Britannica* och bevisade, med en svepande handrörelse, att den var ägd, styrd och hart när genomgående skriven av amerikanska monopolintressen. Något år senare lät jag Sven veta, att det var alldeles onödigt för mig att axla Leonard Fredrik Rääfs mantel. Ty vem hade gjort det med besked och med bravur, om inte Sven Delblanc själv? Nu hade han för egen del hunnit bli så blågult värdekonservativ, försvarsvänlig, monarkistisk och religiös ända in i sin storsvenska själ, att den gamle Yldredrotten bleknade vid en jämförelse. Hemkommen till Sverige skrev jag en recension av *Åsnebrygga*, där hela denna diskussion om Leonard Fredrik Rääf ger tydligt eko. Ty i romanen heter det: ”Vad vår tid behöver är en ny Leonard Fredrik Rääf. [...] Ge oss en konstruktiv och kämpande värdekonservatism.”²⁴³ Även i mina memoarer har jag erinrat om det muntra meningsutbytet vid middagen i San Francisco.²⁴⁴

Under året i Kalifornien drevs Sven av sitt glödnistrande hat mot den amerikanska kapitalismen och det amerikanska samhällssystemet, grundat – som det ju till största delen är – på snöda ekonomiska intressen. I samband med protesterna mot Vietnamkriget utbröt studentoroligheter lite varstans på den amerikanska kontinenten. Vi hade blodiga känningar av det också vid Harvard. Men studentupproren vid Berkeley var häftigare och mer uppmärksammade. Att Kaliforniens dåvarande republikanske guvernör Roland Reagan sände ut polis för att slå hans oskyldiga studenter sönder och samman, att Sven själv

²⁴³ S. Delblanc, *Åsnebrygga, Dagboksroman*, Stockholm: Bonnier 1969, s. 169. Jfr min recension av boken ”Delblanc i Berkeley”, *Svenska Dagbladet* den 10 november 1969.

²⁴⁴ *I alma maters tjänst*, s. 244 f.

skadades av tårgas när han förflyttade sig mellan universitetsbyggnaderna, allt detta kunde han omöjligen förlåta Kaliforniens politiska makthavare. Vill man få hela detta dramatiska skeende återupplivat, har man anledning att återigen läsa *Åsnebrygga*. Men allt eftersom åren gick och vi båda återbördades till fosterlandet, skiftade Sven så småningom fokus. Nu blev det i stället den svenska maktägande socialdemokratin hans måltavla, också den enligt hans mening reaktionär och betänkligt samspelande med den internationella, USA-inspirerade kapitalismen. Hur hans misstro mot det svenska samhället och dess överhet djupnade med åren, framgår ju tydligt av hans egna böcker. Hans inställning hade en privatekonomisk bakgrund, något som på ett intressant vis framgår av breven till mig.

*

I likhet med andra storheter på det konstnärliga området (Astrid Lindgren, Ingmar Bergman) kände sig Sven Delblanc jagad och förföljd av det svenska skatteväsendet, ständigt straffbeskattad och därför tvingad att producera nytt, för att alls kunna överleva som fri och skapande konstnär. I ett brev till mig den 18 november 1981 klagar han utförligt över situationen. Frappant nog ser han genast ett mönster i det hela. Det är en genomtänkt strategi från den socialdemokratiska överheten att vilja tysta frispråkigt oppositionella författare och tvinga dem att ”kyssa maktens hand”. Så här kan det låta:

Jag lider igen nöd just nu, och den förutsedda klena försäljningen av Jerusalems natt kan jag klara med besparingar, men vad som inger mig ångslan är utsikten att det mer ordinära episka företaget hösten 81 skall misslyckas kommersiellt. Som åren går och krafterna sinar blir dessa ständiga vågspel, att år efter år producera, tjäna pengar och sedan beskattas in på benknotorna, detta perspektiv förfärrar mig – jag orkar inte längre, jag måste få arbeta i normalare takt, jag kan inte fortsätta så här utan prostitution – som om jag inte redan tvingats hora med min musa!

Det är väl dessa framtidsperspektiv som förfärrar. Och mitt lynne likmätigt blir jag stolt, högmodig, argsint och förbittrad hellre än jag tigger stipendier och krälar i stoftet.

Jag kan inte värja mig för misstanken, att beskattningen eller utplundringen tjänar det politiska syftet att oskadliggöra oss fria författare, så att vi slutligen ger upp och kysser maktens hand och vilar vid dess fot.

Han tydliggör utmobbningen och förföljelsen med konkreta exempel:

Jag är nu översatt till 17–18 språk, det blir ständigt flera, och för att främja mina verk utomlands borde jag vara och resa ungefär som den rastlöse herr Gustafsson. Men det kan jag inte göra för egna medel, alltså måste jag be om hjälp av Svenska Institutet, som jag också gör ständiga tjänster genom att åta mig otacksamma föreläsningssupdrag. Jag var nu senast inbjuden till en litterär kongress i Toronto, där jag skulle representera Europa jämte Hughes och Eugène Ionesco. Jag bad om ett resebidrag men nej – ‘du har fyllt din kvot’. I stället försökte man pressa på kongressen en ung poetissa de inte ville ha eller hört talas om – det var alltså Ionesco, Hughes och Delblanc de ville ha!

Men nej. Och vårt kära fosterlands rykte får ännu en törn och jag går miste om en möjlighet att göra lite reklam för en översättning som kom i samma veva i USA och Kanada.

Tre gånger bad Dept. of Scandinavian i Minneapolis att Sv. Institutet skulle sända över mig för föreläsning men nej. Man sände i stället Bengt Erik Heddin och vad fan de nu hette, personer som inte ens kan engelska och som gjorde skandal. Till slut inbjöds jag till Dept:s 100-årsjubileum för universitetets egna medel. Och så vidare. Att räkna upp dessa otaliga insulter skulle bara trötta dig.

Inte minst känner han sig motarbetad av radions och televisionens makthavare, dessa inflytelserika ”gatekeepers” vilka hindrar hans verk från att spelas eller visas och som gör allt för att hopa hinder i hans väg. Därmed begränsas hans inkomstmöjligheter. Med kniven mot strupen tvingas han ’prostituera sig’ och godta enfaldigt folkliga dramatiseringar, som till exempel TV-serien med Hedebyborna:

Mitt dramatiska krut har jag skjutit bort på TV-teatern, som har refyserat fem eller sex seriösa projekt av min hand. Är det för att jag inte kan hantverket? Nå, samtidigt med dessa refyser beställer man TV-serien ‘Hedebyborna’, som jag högst motvilligt smörjer ihop, utsatt för trivialiseringar vid detta som kallas ‘manusgranskning’, på svältbudget, med ett rebelliskt TV-team som hotar att strejka för min brist på kommunistisk klarsyn. Men mina stora, seriösa projekt, Gustaf III i två helt olika versioner, Berwald och Christina Nilsson etc, m m, allt detta refyseras. Och då ska du veta, att jag först ‘förankrat’ dessa texter hos erfaret teaterfolk, Staffan Olzon, Göran Graffman, Lars Lennart Forsberg, aktörer som Per Myrberg och Frej Lindkvist, som i förväg får läsa texterna, som tigger och ber att få spela. Men nej.

Sven Delblanc anar en systematisk och utstuderad politisk personföljelse bakom detta illvilliga myglande. Men han aktar sig noga för att bita den hand som föder honom. Det skulle kunna medföra slutet för honom som fri författare.

Är jag paranoid om jag ser min politiska obekvämheter som en viktig orsak till refyserna, om inte den enda? Jag har ju många års erfarenhet av både TV och radio, och tro mig, de är kommunister eller åtminstone socialister hela bunten, utom i underhållning och vissa specialgebit, teknik, naturvetenskap, natur och djurliv och sånt. Så förhåller det sig helt enkelt. Och jag skulle inte drömma om att säga ett ord offentligt om detta, då skulle etermonopolets järnridå gå ner för mig och en hetskampanj börja om 'mccarthyism' och gudvetvad.

Många av våra generationskamrater gick till Sv. Radio, och de blev också röda där. Kanske för att komma sig fram, som salig Manne Stenbeck, vad vet jag.

Jag är alltså för min utkomst beroende av ett statligt monopol, som styrs politiskt och ser mig med olust. Det är genom detta monopol jag kan få fram TV-teater, radioteater, författarintervjuer och annan nödvändig PR.

Och han fortsätter med att visa, hur *Kastrater* haft storartade framgångar utomlands, i Ungern med hela tre upplagor och 50. 000 exemplar. Men han utgår från att Sveriges Radio och SVT ”säger nej och att det hela förfaller, jag känner igen deras krämtanden om kostnadsläget och tekniska svårigheter och programplanering och fanvetvad. Det blir väl sista spiken i min likkista, och till allt annat så förbannat förödmjukande att för utlandet demonstrera hur jävligt litet jag betyder här hemma ”.

Det förnedrande ligger, menar han, först och främst i att hans bästa och mest kvalificerade verk aldrig kommer till allmänhetens kännedom eller att de gruvligt missförstås och vantolkas:

Låt mig ge ett konkret exempel på hur detta monopol fungerar. Jag fick 1978 beställning på en radiopjäs om någon svensk kung, och som jag i vanlig ordning behövde pengar gav jag dem en radiobearbetning av Gustaf III, nr 1 redan refyserad av TV. När radiopjäserna år 79 skulle tryckas i publikationen Svenska Radiopjäser fann jag i mitt korrektur att min pjäs – som alla andra, fann jag senare – var försedd med en enfaldig vulgärmarxistisk inledning av någon historiedocent. Jag hade skrivit en psykologisk studie utan politiskt eller sociologiskt intresse, den unge docentens historiesyn var inte min och jag

krävde att förordet skulle utgå, vilket skedde efter en del bråk, se publikationen s. 4, längst ner.

Men jag var alltså den ende som krävde detta! Och radioteatern hade alltså i all oskuld tagit för givet, att alla engagerade författare var beredda att acceptera en marxistisk tolkning av kungalängden. Kära Thure, är inte detta något ganska fantastiskt? Och jag lyckades väl bara att förstärka mitt rykte som bråkig och besvärlig och omöjlig. Och 'reaktionär'.

Brevet slutar med att Sven betackar sig för att återinträda i universitetsvärlden och som akademisk lärare göra ett nytt försök att rädda livhanken. Han vet sitt värde som konstnär och föredrar att som sådan hellre stå fri och svälta:

Jag skulle kunna fylla med alla insulter och infamier jag får utstå, men det får vara. Känslan av bitterhet och isolering måste du ändå förstå. Makten finns till vänster, oberoende av regering, och någon kulturbärande liberal intelligentia har vi inte, bara flams av typ Månadsjournalen. Att återgå till universitetet och börja undervisa om Ulf Lundell, som jag 71–72 fick undervisa om Staffan Seberg – vart tog han vägen? – det blir ändå för drygt för min stolthet. Vad är det annars Ni sysslar med: Seriemagasin, Sven Wärnström, Lars Bäcklund? Nej, det får vara, jag svälter hellre!

Där fick du åtminstone en liten inblick! Tack för din omtanke! Ändå!

Vännen Sven

*

På slutet kom vår levnad att följa mycket olika banor, min var långt mindre stormig och tumultuarisk än hans. Medan jag satt bekvämt på min lärostol som av regeringen i konselj utnämnd professor och, i den mån den stora mängden av doktorander och tyngande byråkrati inte lade hinder i vägen, kunde forska på vad jag önskade efter eget behag, tvingades han utveckla en hektisk skönlitterär produktivitet, samtidigt som han till sist blev allt sjukare och allt hårdare trängd. Hans fäbless för persiska mattor var inte min, knappast heller den ”förintande känsla av nederlag i livet” som han odlade med sådan intensitet och med så stor framgång.²⁴⁵

²⁴⁵ Uttrycket tillskrivs den vinstänkte poeten Demodokos i Delblancs *Ifigenia. Berättelse i två upptåg*, Stockholm: Bonnier 1990, s. 161.

Men jag beundrade hans böcker och kunde inte låta bli att fascineras av hans undergångskänslor, även när jag inte omfattade dem för egen del. Skickligheten i hans 1700-talsparafrafer var storartad och gjorde på mig ett starkt intryck särskilt i *Kastrater* och *Speranza*, den religionshistoriska lärdomen i *Jerusalems natt* likaså. Den svartsynens trilogi som han här åstadkom hade inte många motsvarigheter i annan svensk litteratur, det skulle i så fall vara hos den numera ofta förbisedde Lars Gyllensten, som är hans vederlike ifråga om radikalpessimism.²⁴⁶ Bara med den viktiga skillnaden, att Gyllensten mycket sällan skriver om sig själv eller om samhället utan i stället överlag koncentrerar sig på ”människans villkor”. Och som med sin förgrundsställning i det litterära etablissemanget och sin asketiska språkkonst aldrig kommit att bli lika folkkär som den långt frodigare och folkligare Sven Delblanc.

Även Svens förtrogenhet med den grekiska antiken imponerade på mig, som på gamla dar odlat ett likartat svärmeri för Homeros och livet kring Akropolis.²⁴⁷ En bok som *Ifgenia* med dess skoningslösa uppgörelse med den romantiska konstnärsmytten och sinnrika diskussion om de homeriska dikternas uppkomst, eller *Homerisk hemkomst* vilken kretsar kring samma ämne, har väckt min stora beundran. När Delblanc i *Samuels bok* återvänder till sitt stora förfalls- och undergångstema, är ju handlingen förlagd till det oscariska samhället. Den hjälplöst misslyckade och vanmäktige drömmaren, som tjänstgör som predikobiträde och vicepastor i Fardhems kyrka på Gotland och som slutar på värmäländskt dårhus i Kristinehamn, ger en ovanligt inträngande bild av ord- och fantasimänniskans brutala konflikt med verkligheten. Sällan har Svens vecklagan över livets och Guds grymhet fått skarpare och mer skärande övertoner än här. Hur Samuel Eriksson kastar ut sin familj i fattigdom och vanära, får man veta mera om i de följande Samuelsböckerna, *Samuels döttrar*, *Kanaans land* och *Maria ensam*. I mitt tycke bildar denna svit krönet på Svens författarskap, fångslände inte bara för att den ger en så intressant sidobelysning av hans egen

²⁴⁶ Jag har närmare utrett Gyllenstens dödsförbundenhet och radikalpessimism i min bok *Den glömde Gyllensten*, Skellefteå: Artos/Norma 2018, en pendang till min tidigare bok *Gyllensten i hjärtats öken. Strövtåg i Lars Gyllenstens författarskap, särskilt Grottan i öknen*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia litterarum, nr 19), Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1996.

²⁴⁷ Det gick så långt, att jag i 70-årsåldern satte mig på skolbänken och vid Uppsala universitet lärde mig klassisk grekiska, en vurm som jag senare vidareutvecklade genom idog läsning av grekisk filosofi och historia. Om detta i *I alma maters tjänst*, s. 427 ff.

grymma släkthistoria. Man får också god insyn i hans egen livskänsla med dess starka inslag av mörker, förtvivlan och vanmakt.

*

Sven och jag uppträdde ibland gemensamt, så till exempel när vi 1990 i en gemensam skrivelse utverkade, att den fint bildade Strindberg- och Ibsenforskaren vid Berkeleyuniversitetet professor Eric O. Johannesson erhöll ett välförtjänt hedersdoktorat i Uppsala. I fråga om tycke och smak sammanföll ofta våra ställningstaganden. Det kom till uttryck, när Sven 1991 utgivit en underbar bok om den store Norrlandsmålaren och koloristen Ragnar Johansson, vars fjällskildringar och porträtt vi båda mycket beundrade.²⁴⁸ Uppmärksamt och påpassligt uppvaktade mig Sven med lyckönskningar den dagen, då jag blev invald i Vitterhetsakademien. På en spiselhylla ovanför den öppna spisen i min bostad står ett vykort med ett porträtt av Sven och hans glada, lätt ironiska tillrop om ”nyvunnen odödlighet på det vittra, antika och historiska området”. Jag lyckönskade honom ofta till hans böcker, som med vackra dedikationer står där i långa rader på min bokhylla och fick ibland hans svarsreaktioner, när jag i privatbrev redovisat mina läsintryck. Att Sven var den som kom mig att skriva mina egna memoarer, har jag i skrift redan erkänt och tydligt redovisat. *I alma maters tjänst* (2004) inleds med ett brevcitat från Sven Delblanc, där han uppmanar mig att fatta pennen, innan jag hunnit bli alltför gammal, trött och glömsk.

Åren gick. Trots olikheter bestod intill slutet en stark och hemlig sympati mellan oss. Vem kunde ha träffat mer rätt än Sven, när han på ett av sina många vykort helt lapidariskt skrev följande: ”Käre vän! Tack! Och som Du vet sammanfaller även i övrigt våra synpunkter. Sat sapienti. *Sven*.”

²⁴⁸ Sven Delblanc, *Ragnar Johansson*, Helsingborg Galleri G, 1991. Min fru, Li Stenström, har ärvt ett par praktfulla norrländska dukar av Ragnar Johansson, jag har därmed hans konst dagligen i blickfältet.

Dag Hammarskjöld och fransk litteratur

Generalsekreterare Dag Hammarskjölds FN-plan störtade i Ndola i nuvarande Zambia den 17 september 1961. Vad som föranledde olyckan är än i dag ovisst och föremål för ständigt nya utredningar. Ännu efter betydligt mer än ett halvsekel är det lätt att minnas den stämning av apokalyps och solförmörkelse som spred sig, så snart den chockerande nyheten kommit till allmän kännedom. I Sverige utbröt närmast landssorg. Förlusten kändes inte minst påtaglig i Uppsala, Dag Hammarskjölds egen hem- och universitetsstad. När en dryg vecka senare bilkortegen med katafalken, täckt med den svenska flaggan, anlände från Stockholm och närmade sig Uppsala på vad som numera heter Dag Hammarskjölds väg, stod vi studenter och lärare där i långa djupa led. Rektor magnificus Torgny Segerstedt hade låtit inställa all universitetsundervisning efter klockan 12. Kortegen saktade in vid Slottet, där statsminister- och landshövdingsonen hade tillbragt sin barndom och ungdom och letade sig ner mot Domkyrkan. En djupare tystnad har sällan varit hörbar i Uppsala.²⁴⁹

Femton tusen människor defilerade den kvällen förbi kistan i det Oxenstiernska koret i Uppsala domkyrka. Upplands nation hade den sista hedersvakten, ty det var hos upplänningarna han varit förste kurator, om också bara för en kort tid. Studentkårens florbhängda fanor, Allmänna sångens manskör, kajorna som flaxade kring domkyrkotornen, allt bidrog till den förtätade stämningen. När sopranen Elisabeth Söderström nästa dag vid begravningsgudstjänsten uppstämde Händels ”Jag vet att min förlossare lever” och ärkebiskop Erling Eidem förrättade jordfästningen, följdes sorggudstjänsten på TV-rutan av miljontals människor runtom i världen. Ralph Bunche och Trygve Lie från FN, Lyndon B. Johnson och Adlai Stevenson från USA och många andra av storpolitikens förgrundsfigurer hade infunnit sig. Bara ryssarnas och kinesernas representanter hade valt att utebli.

²⁴⁹ Jfr mina memoarer *I alma maters tjänst. En Uppsalaprofessor ser tillbaka*, Stockholm: Atlantis 2004, s. 89 f.

Sedan dess har åtskilligt inträffat i världspolitiken liksom i Hammarskjöld-forskningen. Studiet av Hammarskjölds minne har vuxit och antagit prägeln av vad som närmast kan förliknas vid en storindustri. Den internationella litteraturen om Hammarskjöld är enorm, enbart att skaffa sig en överblick över allt som skrivits om honom är ett krävande företag. Inte bara vid FN-högkvarteret i New York utan också här hemma i Sverige bedrivs studiet. I sitt testamente hade Dag Hammarskjöld förordnat, att hans omfattande privata bibliotek skulle doneras till Kungl. Biblioteket i Stockholm.²⁵⁰ En något mindre boksamling finns återigen uppställd i hans idylliska sommarhus Backåkra i Skåne.²⁵¹ I Uppsala finner man inte bara ett välsorterat Dag Hammarskjöld-bibliotek, som lyder under Uppsala Universitetsbibliotek och som innehåller det mesta som skrivits av och om Hammarskjöld. Här finns också Dag Hammarskjöld Stiftelsen som anordnar workshops, föreläsningar och seminarier och understödjer forskning om Hammarskjöld.²⁵² Inte minst odlas Hammarskjölds minne vid Institutionen för freds- och konfliktforskning i Uppsala, det är naturligt att hans livsgärning där aktualiseras från tid till annan för att markera kontinuiteten. Ty som rektor Segerstedt uttryckte det i universitetsaulan vid studentkårens minneshögtid ett par dagar efter Hammarskjölds bortgång: ”Dag Hammarskjöld kommer förvisso att förbliva detta universitets mest kände lärjunge genom tiderna.”²⁵³

Hammarskjöld-studiet har hittills gällt föremålets politiska och diplomatiska insatser och hans person, uppväxt och utbildning liksom hans existentiellt-religiösa problembrottnings, sådan den finns dokumenterad i brev och dagboksanteckningar, fram till den flitigt diskuterade, postuma bok som utkom ett par år efter hans död: *Vägmärken* (1963). Den har sedan utgivits i ett flertal nya upplagor. Kvaliteten på den stora Hammarskjöld-litteraturen är naturligtvis skiftande. Åtskilligt kan betecknas som – eller gränsar till att vara –

²⁵⁰ Uno Willers, ”Dag Hammarskjöld som bibliofil. Föredrag vid invigningen av Dag Hammarskjöld Memorial Library, Förenta nationerna, New York den 17/11 1961”, i: dens. *Idéer och resultat. Nordiska biblioteksuppsatser tillägnade Ingeborg Heintze*, Malmö: Allhems 1961.

²⁵¹ *Dag Hammarskjölds bibliotek 1996 i Backåkrasamlingen*. Katalog med inledning av Anders Ryberg (stencil), Stockholm 1996.

²⁵² Somliga publikationer av och om Hammarskjöld har av stiftelsen gjorts tillgängliga på nätet: www.dhf.uu.se.

²⁵³ Carl Frängsmyr, *Dag Hammarskjöld och Uppsala Universitet*. Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia, 92, Uppsala: Uppsala universitet 2011, s. 74.

vetenskap, annat har karaktären av bekännelse litteratur eller okritiska äreminnen över Hammarskjöld och hans av andlighet och ädelmod genomglödgade personlighet. Beundran för internationalisten, fredskämpen och den religiösa personligheten Hammarskjöld kan i sådana lägen få en betänklig likhet med hagiografi. Ty den för tidigt stupade, lysande diplomaten och statsmannen intar onekligen ställningen som vårt lands enda protestantiska helgon, ett slags 1900-talets motsvarighet till kung Gustaf II Adolf under stormaktstiden. Det är en utveckling som, med tanke på Hammarskjölds politiska insatser och personliga resning, är begriplig men som också har sina risker. Uppbyggelse och andäktig veneration går sällan hand i hand med nykter och kritisk diskussion av det säkert vetbara.

Allt eftersom äldre källor börjat analyseras grundligare och nya källor tillkommit, har bilden av Dag Hammarskjöld successivt förskjutits, förändrats och fördjupats. Det är mycket som tillkommit, sedan Brian Urquharts, Sven Stolpes, Bengt Thelins och Karl E. Birnbaums böcker såg dagens ljus.²⁵⁴ När man i dag vet mycket om hans tysta diplomati och skickliga medlingsförsök i fredens tjänst, är det till stor del Jena-professorn Manuel Fröhlichs förtjänst.²⁵⁵ Och när vi finner en lång rad Hammarskjöld-myter punkterade och Hammarskjöld-anekdoter hälsosamt reviderade, kan det till stor del tillskrivas Mats Svegfors inträngande analys.²⁵⁶ På motsvarande vis har ungdomstiden och Hammarskjölds förhållande till barndomsstaden Uppsala kommit i nytt ljus genom universitets- och lärdomshistorikern Carl Frängsmyrs initierade bok *Dag Hammarskjöld och Uppsala universitet*.²⁵⁷ En nykter och nyttig översikt av diplomaten Rolf H. Lindholm förtjänar också omnämnande.²⁵⁸ Nya internationellt

²⁵⁴ Brian Urquhart, *Hammarskjöld*, New York: Alfred A. Knopf, 1972 med svensk översättning av Sven Åhman, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1974, Sven Stolpe, *Dag Hammarskjölds andliga väg*, Stockholm: Tidens förlag 1964, Bengt Thelin, *Dag Hammarskjöld. Barnet-Skolpojken-Studenten*, Stockholm: Carlssons 2001, Karl E. Birnbaum, *Den unge Dag Hammarskjölds inre värld. Den förste moderne svensken*, Stockholm: Norstedts, 2005.

²⁵⁵ Manuel Fröhlich, *Dag Hammarskjöld und die Vereinten Nationen. Die politische Ethik des UNO-Generalsekretärs*, Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh 2002.

²⁵⁶ Mats Svegfors, *Dag Hammarskjöld. Den förste moderne svensken*, Stockholm: Norstedts 2005.

²⁵⁷ Jr not 253.

²⁵⁸ Rolf Lindholm, *Huvudlinjer i Dag Hammarskjölds Vägmärken*, Books-on-demand, 2006.

uppmärksammade arbeten är framför allt Roger Lipseys *Hammarskjöld. A Life* (2013) och densammes *Politics and Conscience: Dag Hammarskjöld on the Art of Ethical Leadership* (2020).²⁵⁹ Strönotiser om Hammarskjöld som ekonom förekommer här och var. Greklandskännaren och diplomaten Sture Linnér, som umgicks nära med Hammarskjöld i USA på dennes sommarställe norr om New York, betonar starkt att Hammarskjöld varit den hittills ende av FN:s generalsekreterare med verkligt gedigna insikter i ekonomi. Mitt under den svåraste Kongokrisen fann han tid och kraft att reorganisera landets centralbank och andra finansiella institutioner. Och om han fått leva, hade han säkert genomdrivit en omstrukturering av FN:s interna finans- och redovisningssystem, något som kunde ha besparat FN mycken kritik och omtalade skandaler under kommande år.²⁶⁰

När den rikligt framvällande Hammarskjöld-litteraturen översiktligt tecknat universitetsmannen, politikern och generalsekreterarens kulturella, litterära och konstnärliga intressen, har den tämligen utförligt kartlagt hans svenska och engelskspråkiga orientering. Men märkligt nog har hans minst lika viktiga och livslånga intresse för det franska språket och litteraturen hamnat i skymundan och påtagligt försumrats. Ändå öppnar hans inriktning på Frankrike, på fransk kultur och litteratur, viktiga perspektiv som går förlorade, om man ensidigt betraktar honom som anglofil. Detta är anledningen till att vi här renodlar perspektivet ”Dag Hammarskjöld och det franska”. Det är knappast någon nyhet, att Hammarskjöld vid sidan av sin utbildning och verksamhet som nationalekonom och jurist bedrev vidsträckta skönlitterära studier, alltifrån klassiker som Sofokles, Shakespeare, Racine, Pascal och Dostojevskij till den allra senaste, samtida litteraturen, såväl modernistisk poesi som modernt experimentellt drama och nyare roman. Som världsmedborgare försökte han följa det litterära skeendet globalt. Hans läshunger saknade gräns, enbart hans privatbibliotek omfattande uppemot 3.000 volymer vittnar härom. På motsvarande vis var han väl bevandrad i både äldre och nyare måleri och skulptur, gravyr och fotografi, hans kontakter med konstnärer som Bo Beskow och den

²⁵⁹ Roger Lipsey, *Hammarskjöld. A Life*, Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press 2013 och dens., *Politics and Conscience: Dag Hammarskjöld on the Art of Ethical Leadership*, Boulder: Colorado: Shambhala 2020.

²⁶⁰ Sture Linnér, *Ingen människa är en ö*, Stockholm: Norstedts 2007, s. 78.

brittiska skulptrisen Barbara Hepworth är välbekanta. Inte heller för den klassiska musiken stod han helt främmande.²⁶¹

Likväl bör betonas, att Dag Hammarskjöld redan mycket tidigt först och främst förtjänar beteckningen romanist. Efter att vid 18 års ålder ha avlagt studentexamen vid Katedralskolan i Uppsala, blev han – på den rekordartat korta tiden av ett år! – filosofie kandidat vid Uppsala universitet i ämnena national-ekonomi, praktisk filosofi och romanska språk. I det sistnämnda ämnet förvärvade han högsta betyget, Berömlig, fastän han ännu inte hunnit sätta sin fot i Frankrike.²⁶² Vi vet att hans fallenhet för språk var betydande, och att han med tiden kom att tala och skriva alla de tre språken franska, tyska och engelska så gott som flytande. Inte minst under vistelser i Paris som svensk huvuddelegat 1948–1953 i det nya organet Organisationen för europeiskt samarbete (OEEC) fick han goda tillfällen att odla franskan.²⁶³ Sir Brian Urquhart, som under hela Hammarskjölds tjänstetid i FN arbetade i organisationens sekretariat och som stod honom personligen nära, har vittnat om hans lingvistiska begåvning:

Hammarskjöld talade franska, engelska och tyska nästan perfekt, fast han sällan använde tyskan. Hans ovanliga kunskaper i både franska och engelska sirades ofta ut genom utbyte av fraser och uttrycksätt mellan de två språken då en extra nyans eller en originell bemärkelse erfordrades, eller när det ena språket uttryckte vad han menade bättre än det andra. Han använde exempelvis frasen *constatation des faits*, därför att han inte kunde hitta någon användbar motsvarighet på engelska.²⁶⁴

Men varför valde Hammarskjöld att studera franskan som sitt första akademiska språk? Förklaringen ligger med all sannolikhet i utgångsmiljön. Fadern Hjalmar Hammarskjöld var en hängiven språkman med litterära intressen. Inte för intet hade denne i ungdomen tänkt sig en bana som filolog, innan han växlade inriktning och blev jurist.²⁶⁵ Som hög ämbetsman, statsminister under

²⁶¹ Urquhart, *Hammarskjöld*, sv. övers. 1974, s. 41–49.

²⁶² Frängsmyr, a.a. s. 36 och 46.

²⁶³ Hammarskjöld var redan 1947 svensk chefsförhandlare i de s.k. Parisförhandlingarna om Marshallhjälpen och upprättandet av vad som sedermera kom att heta OEEC/OECD. Härom Svegfors, a.a. s. 331.

²⁶⁴ Urquhart, *Hammarskjöld*, s. 37.

²⁶⁵ Om Dag Hammarskjölds släktbakgrund och familj, se särskilt Thelin, a.a. kapitlet ”Släktbakgrund och familj”, s. 12–22, Birnbaum, a.a. kap. 2 ”Dag Hammarskjölds livssituation under studieåren i Uppsala, s. 15–32, Svegfors, a.a. kap. 3

första världskriget 1914–1917, landshövding i Uppsala län 1907–1930, professor i juridik med intresse för internationell rätt, svensk delegat vid internationella skiljedomstolen i Haag och aktivt verksam i förhandlingarna rörande unionsupplösningen med Norge 1905 samt som utredningsman i vetenskapliga och politiska sammanhang var han visserligen först och främst tysksinnad och vänd mot Tyskland. Men bland annat som svensk envoyé i Köpenhamn och som delegat vid den internationella fredskonferensen i Haag 1907, hade han också kommit i kontakt med franskan. Redan genom fadern, som i så mycket blev hans förebild som nationell och internationell ämbetsman, inspirerades Dag att förstå betydelsen av franska språket som inkörsport till det internationella umgänget och som nyckel till den diplomatiska banan. Hans äldre bror Åke, som också med tiden blev internationell diplomat och redan vid 29 års ålder generalsekreterare vid den mellanfolkliga domstolen i Haag, understödde livligt sådana tankar. ”Brodern Åke hade sannolikt varit en pådrivare bakom studieriktningen och han var sin yngre bror behjälplig med studierna i franska.”²⁶⁶

Men en impuls till att fortsätta med studier i franska kan också ha kommit från hans legendariske lärare vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, Sven Lide. Sedermera riksbekant genom Hjorth-Lides tyska grammatik undervisade Lide vid Katedralskolan även i franska och gjorde sig bemärkt genom sin medryckande pedagogik. Lide var också en framträdande socialdemokratisk kommunalpolitiker (ordförande i Uppsalas stadsfullmäktige 1943–1954) och som skolpolitisk expert verksam även på riksplanet. Dag Hammarskjöld fick under de två sista gymnasieåren åtnjuta Sven Lides undervisning i franska, och det går att belägga vilka litterära verk som lästes: första akten i utdrag av Molières *Le Misanthrope* liksom romaner av Paul Bourget och Claude Tillier. I överensstämmelse med rutinerna i dåtida språkundervisning bedrevs i övrigt trägna studier i grammatik och skrivning av franska studentstilar.²⁶⁷ När Dag Hammarskjöld avlade studentexamen den 25 maj 1923, var det vackra vits-

”Ett framgångsrikt liv i skuggan av fadern”, s. 36–65 samt Frängsmyr, a.a. kap. ”Hjalmar Hammarskjöld”, s. 17–22. Ett värdefullt dokument för belysningen av Dag Hammarskjölds komplicerade relation till sin far utgör inträdestalet i Svenska Akademien 1954, där han efterträdde fadern på stol nr 17. Tryckt i *Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1886*. Sextiofjärde delen 1953–1954. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1955, s. 113–128.

²⁶⁶ Frängsmyr, a.a. s. 46.

²⁶⁷ *Redogörelse för Uppsala högre allmänna läroverk under läsåret 1922–1923*, Uppsala: Edv. Berlings Boktryckeri A.-B., 1923, s. 24 f.

ordet i franska (Berömlig) bara ett bland flera andra toppbetyg. Betygsboken innefattade 12 stora A:n och 5 små a:n. Enligt en obestyrkt anekdot lär Dag Hammarskjöld ha visat betyget för sin barske far, som avfärdade dokumentet med kommentaren: ”Men Åkes var bättre!” Åkes betyg innefattade idel stora A:n och endast ett litet a.²⁶⁸

När Dag Hammarskjöld som recentior vid Uppsala universitet valde romanska språk som första ämne, var det förmodligen inte heller betydelselöst, att ämnet vid denna tid åtnjöt ett högt anseende som lingvistisk disciplin.²⁶⁹ Här tronade (1908–1932) professorn Eric Schöne Staaf som examinator med docenterna Hjalmar Kallin och Ernst Wahlgren som medhjälpare. Men sin direkta kontakt med franskan fick nybörjarna framför allt genom de utländska lektorerna, under vårterminen 1923 Maurice Cahen och från höstterminen 1923 Jean Nogué, båda fransmän och agrégés de l’université. Här föreläste Maurice Cahen våren 1923 om ”Les débuts du roman réaliste, Stendhal et Balzac” och ägnade sig åt läsning och förklaring av Stendhals *La Chartreuse de Parme*. På hösten 1923, då Hammarskjöld påbörjade sina studier, hade Cahen avlösts av Jean Nogué, som föreläste över fransk romantik och bedrev läsning och förklaringar av Chateaubriands *Mémoires d’outre-tombe* samt Anatole France, *Le livre de mon ami*. Han fortsatte sedan samma termin med föreläsningar över Madame de Staël, Musset, Lamartine och Vigny samt ägnade sig åt läsning och förklaringar av Mussets *Poésies nouvelles* och Blaise Pascals *Pensées*. Också Henri Bergson och bergsonismen liksom Marcel Proust förekommer bland hans föreläsningssämnen.

I sina ungdomsbrev återkommer Hammarskjöld mycket riktigt gång efter annan till Vigny, Bergson, France och Proust. Och med tanke på hans livliga intresse för och djupa förtrogenhet med Pascal under senare år, dokumenterad ännu i *Vägmärken*, är det onekligen intressant att notera, att verket extemporerades redan under hans första universitetsår. Belysande för de intima och idylliska förhållanden som ännu rådde vid universitetet kan tilläggas, att såväl docenterna som lektorerna i franska, för de studenter som så önskade, också meddelade enskild privatundervisning hemma i bostaden. Kurserna betingade då ett extra arvode om 30 eller 40 kronor per undervisningstillfälle. Docenten

²⁶⁸ Thelin, a.a. s. 94 samt Svegfors, a.a. s. 58.

²⁶⁹ Frängsmyr, a.a. s. 46.

Kallin höll till på Dragarbrunnsgatan 43, inne på gården, och universitetslektor Nogué på Götgatan 4.²⁷⁰

Inte minst blev en frivillig sammanslutning, L'Alliance Française d'Upsal, en viktig mötesplats för universitetets unga romanister. Alliansen var professor Staafs skötebarn, han var själv dess ordförande 1911–1931. Men själva eldsjälarna i aktiviteterna var mångfrestaren Jean Nogué från 1923 till 1931, inte minst känd som initiativtagare till den livaktiga teaterverksamheten. Ett stort antal pjäser sattes under hans ledning upp och spelades, med lärare och studenter i rollerna, alltifrån Molière och andra klassiker fram till den samtidsaktuella dramatiken.²⁷¹

Om den enorma litterära expansion som Dag Hammarskjöld bedrev under dessa första studentår, vet vi en hel del.²⁷² Särskilt ger vissa viktiga primärkällor närmare besked om både vad han läste och hur han reagerade på det lästa, nämligen de viktiga brevsviter som finns bevarade till hans båda studentkamrater Rutger Moll och Jan Waldenström. Även kommentarer som han där i förbigående faller rörande en roman eller diktsamling kan, likt ett lackmuspapper, ge en uppfattning om hans smak, hans värderingar och tidiga idealbildning. ”Trots allt karakteriserar bokläsaren människan”, skriver Hammarskjöld själv i ett odaterat brev 1929 till Rutger Moll. Omdömet är giltigt även för brevskrivaren själv.

Vilka var då brevvännerna? Rutger Moll, son till riksbankschefen Victor Moll, var en begåvad och sensibel student med sviktande självkänsla och stort kontaktbehov. Han studerade juridik, men till skillnad från flera andra i ”åtans matlag” och Dag Hammarskjölds umgängeskrets²⁷³ gjorde han aldrig någon bemärkt samhällskarriär. I gengäld var han mycket beläst och för Dag Hammarskjöld viktig som bollplank och religiös samtalspartner. Jan Waldenström läste medicin och blev med tiden medicinprofessor och forskare med internationell ryktbarhet, framför allt genom sina forskningarna rörande blod- och bindvävssjukdomarna. Med upptäckten av den okända sjukdomen makro-

²⁷⁰ *Uppsala universitets katalog*, utg. av Studentkåren, Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri AB 1923, *Vårterminen 1923*, s. 16–26 samt *Höstterminen 1923*, s. 16–26.

²⁷¹ Alf Lombard, ”En storhetstid i Uppsala-Alliansens historia, mellankrigsåren. Några minnen”, i: *L'Alliance Française d'Upsal 1891–1991* (red. Nanny Fröman), Uppsala: Alliance Française d'Upsal 1991, s. 41–48.

²⁷² Se särskilt Svegfors, a.a. s. 15 f.

²⁷³ Svegfors, a.a. s. 86.

globulinemi blev hans namn för alltid inristat i medicinhistorien. Sjukdomen kallas numera allmänt för Waldenströms sjukdom. Den intima, ibland ytterligt intima vänskap som förekom mellan dessa tre unga män och som ibland präglades av egenartade svartsjukekonflikter, avsatte en rad viktiga brev från Dag Hammarskjöld under de år, då han fullföljde sina studier fram till licentiatexamen i nationalekonomi, samtidigt som han inhämtade sin jur.kand. Genom Karl E. Birnbaums förmedling har breven numera blivit allmänt tillgängliga och ger en god inblick i brevskrivarens inre värld under studieåren.²⁷⁴ Temat i breven växlar, som Mats Svegfors uttryckt saken, ”mellan familjeangelägenheter, litteratur, vänskapsrelationer och livsvillkor. Tonen är genomgående mycket allvarlig.”²⁷⁵

Man frapperas av hur omfattande Dag Hammarskjölds tidiga franska beläsenhet måste ha varit. Förutom Montaigne förekommer här omnämnda, citerade eller kommenterade till exempel Jean de La Bruyère, Blaise Pascal, Charles Baudelaire, Honoré de Balzac, Gustave Flaubert, Anatole France, Romain Rolland, André Gide, Georges Duhamel, André Maurois, Jules Romain, Roger Martin du Gard, Roland Dorgelès, Edouard Estaunié.²⁷⁶ Låt oss ta som utgångspunkt hans personliga, nästan självsvåldiga umgänge med Flaubert och Baudelaire. Den unge juristen läser ”dessa estetsnobbar” med fascination, blandad med tydlig motvilja. Naturalisten Flaubert, vilken skildrar materialismen, egoismen, ondskan och livet ”sådant det är”, må vara aldrig så skicklig som berättare. Enligt Hammarskjöld vittnar han likväl indirekt om att det finns något annat och mer, en ljus värld av gudomlig godhet. Flauberts och Baudelaires sätt att visa på skönheten i det fula sägs nämligen motbevisa sig självt. I ett brev till Moll den 29 maj 1930, författat samtidigt med att Hammarskjöld tentamensläser ämnet straffrätt för sin jur.kand., heter det:

Med eget plugg i en andlig atmosfär så dammig som den bör vara kring ett effektivt tröskverk har jag just inte så mycket att berätta som kan intressera dig. På lediga stunder vädrar jag sinnet med Flaubert och min nya erövring –

²⁷⁴ Birnbaum, a.a.

²⁷⁵ Svegfors, a.a. s. 86.

²⁷⁶ Dag Hammarskjöld, *Ungdomsårens vittnesbörd, brev och uppteckningar 1925–1931*. Utgivna genom Karl E Birnbaum, Handlingar/ Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, nr 23, Stockholm: Kungl. Samf. för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2001, s. 25 f., 32, 35, 40 f., 51, 64 f., 70, 84 f., 88, 100 ff., 103, 116, 137, 158, 170 f.

den tidigare hjärtligt hatade och misstänkte Baudelaire. Det är egendomligt med dessa som enligt egen uppgift endast sökte den abstrakta skönheten även i det ruskigaste och snarast föraktade varje tal om etiska värden att de liksom Conrad från liknande utgångspunkter i sina verk så helt kommo att bli stora moralister – man vågar väl säga sin tids omutligaste. Deras strävan må väl ha varit att av rent estetiska motiv ge livet i dess hemska manifestationer – i sitt krav på omutlig ärlighet inför uppgiften blevo dock båda Peer Gynt som icke gick udenom, ljusa levande hymner till livet just när de ville fördöma det och dess förkroppsligande i Bøjgen och just därför att de ville gripa fast Bøjgen och se honom sådan han var. Det är en lustig paradox att den som orkar skildra livets meningslösa mörker själv skall komma att stå som en levande motsägelse till sin egen skildring.

C'est un cri par mille sentinelles
un ordre renvoyé par mille porte-voix;
c'est un phare allumé sur mille citadelles,
un appel de chasseurs perdus dans les grands bois!
Car c'est vraiment, Seigneur, le meilleur témoignage
que nous puissions donner notre dignité
que cet ardent sanglot qui roule d'âge en âge
et vient mourir au bord de votre éternité.

Baudelaire talar om det tragiska momentet hos de stora målarna men det gäller i sällsynt grad honom själv tycker jag. Ett av dessa förhållanden och några av de rader som låter ana att han hörde till dem som anat sammanhangen bakom vad vi roar oss med att kalla det ondas problem.

Nu kallar straffrätten och jag får väl därför resignera inför mitt vanmäktiga försök till förklaring av min omvändelse till beundran inför ett par sällsynt grymma och estetsnobbande författare. Det skall bli roligt när vi en gång kunna få tillfälle att muntligen diskutera dem, Graves och många andra.²⁷⁷

Med fog kan man kalla denna Hammarskjölds litteratursyn för dialektisk, han är starkt medveten om antitesens ofrånkomlighet. Diktaren, som skildrar livets

²⁷⁷ Hammarskjöld, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 88 f. Baudelaire-citatet, något förvanskat, är hämtat ur dikten "Les phares", nr VI i "Spleen et idéal" i *Les fleurs du mal*. "De stora målarna" Rubens, Leonardo da Vinci, Rembrandt, Michel Angelo, Watteau, Goya och Delacroix må skildra idel tomhet, ondska och vedervärdigheter, deras vittnesbörd bärs – enligt Hammarskjöld – bäst fram som en snyftning till den allsmäktige. Joseph Conrad och Robert Graves tillhörde hans engelskspråkiga favoriter.

meningslösa mörker, uppges sålunda först och främst ”stå som en levande motsägelse till sin egen skildring”. Gång efter annan förknippar han *Madame Bovary* med Tolstojs *Anna Karenina*, med Theodore Dreisers *An American Tragedy* och med verk av ett par andra favoritförfattare vid denna tid, Per Hallström och Joseph Conrad.

Jag har läst ”Madame Bovary” som till en början verkar rätt frånstötande men som efterlämnat ett intryck jämförligt endast med det Thanatos, Lord Jim, American Tragedy och ett par till gåvo.²⁷⁸

Vid sidan av hänförda utrop om realisternas rent litterära förtjänster, deras ”bredd och glans”, kommer försäkringar om att ”den djupaste realismen är den högsta idealismen”. Så i ett brev till Moll i september 1928:

Tack [...] för dina rader om American Tragedy. Jag längtar efter att höra ditt slutintryck. I mitt tycke kan den egentligen endast jämföras med Madame Bovary. Den har samma begränsning och samma oerhörda förtjänster – och sedan ger den på ett i mitt tycke slutgiltigt sätt det moderna samhällets hela myllrande, tomhetsmarterade liv. Den är också ett ganska rent exempel på att den djupaste realismen är den högsta idealismen, den som enklast kan formuleras så, att det icke är livets värde för oss utan vårt värde för livet, som motiverar att fortsätta att arbeta och slita.²⁷⁹

Att verklighetssträvan blir sann och verkningsfull, först om den ger utrymme för ideell strävan, är alltså en tanke som persevererar ständigt. I ett brev till Jan Waldenström, där Georges Duhamel förs på tal – kanske rör det sig om romanen *Deux hommes?* – skriver han:

Det är roligt, att Du tyckte om Duhamels bok, så att jag inte lurade dig, som när jag drog dig till Alliance Française. Själv beundrar jag boken för den sagolika psykologiska skärpa med vilken den är utförd och den kärva idealismen som lyfter upp den lilla konflikten på ett så högt och universellt plan. Duhamel har något av Per Hallströms förmåga att – i hans bästa noveller – göra en syntes av realism och idealism, att förena den skarpaste och mest illusionlösa iakttagelse med en stark medkänsla och tro på det goda hos människorna.²⁸⁰

²⁷⁸ Brev till Rutger Moll den 27 maj 1928, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 64.

²⁷⁹ Brev till Rutger Moll, den 9 sept. 1928, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 70.

²⁸⁰ Brev till Jan Waldenström den 28 juni 1925, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 100 f.

För att förstå dessa formuleringar – Hammarskjöld lade sig tidigt till med vana att uttrycka sig elliptiskt, enigmatiskt, abstrakt svävande, när han yttrade sig i livsåskådningsfrågor²⁸¹ – bör man veta, att han under 1920-talet ännu befann sig i en intellektuell skalömsningsperiod. Med ena sidan av sitt väsen kände han sig stå kvar i en Uppsalaatmosfär av rationalism, realism och skepsis, men å andra sidan famlade han efter en idealism och en ”gudstro som hämtar sina impulser i en inre upplevelse bortom rationalitetens fakta”.²⁸² Med viss ironi brukade han kritisera den atmosfär av besserwiseraktig skepsis som omgav honom i Hägerströms och den analytiska filosofins Uppsala.²⁸³ Å andra sidan vågade han knappast öppet bekänna sig som kristen utan citerade bara med instämmande Romain Rollands mer mångtydiga dictum: ”Icke som om han trodde på Gud, men han var uppfylld av honom.”²⁸⁴ Den vaga förnimmelsen av att ”allt vittnar” finner han mer talande än alla gudsbevis. Han anser, att ”också om vårt förstånd förnekade allt, hela vårt väsen dock bevisade Gud”.²⁸⁵

En närmare analys av denna balansakt faller utanför ramen för föreliggande studie men skulle otvivelaktigt ge ökad precision åt uppfattningen av vad Mats Svegfors kallat ”den troende tvivlaren” Hammarskjölds utvecklingsgång. I breven till Jan Waldenström artikuleras många uttryck för häftig livskult och livsberusning, som i förstone kan leda tankarna till Victor Svanbergs, Erik

²⁸¹ Folke Isaksson skriver: ”*Vägmärken* är en sorglig bok. Det är som om den var skriven av en man som både var Nobelpristagare och en begåvad gymnasist med kontaktsvårigheter.” (Folke Isaksson, *Dubbelliv* 1968)

²⁸² Birnbaum, a.a. s. 52.

²⁸³ Han tenderade i praktisk filosofi just för Axel Hägerström, en filosof som gjorde ett djupt intryck på honom. Men frigörelsen från hägerströmianismen kom tidigt. Härom Stolpe, a.a. s. 25. Jfr ett brev till Jan Waldenström den 15 jan. 1926, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 105: ”Den riktiga Uppsalaskepticismen består ju bara i att man håller gränserna klara mellan vad man vet och vad man tror. I själva dess förutsättning ligger att den ingenting kan säga om de fullständigt irrationella faktorer, den äkta känslan och den rena viljan som dock till slut äro grunden för allt som för oss har värde. Uppsala är farligt. På intelligensbörsen här kan ju egentligen endast skrattet påräkna en säker notering. Jag undrar nästan, om icke den riktiga uppsalaskpticismens höga kurs är en avspeglning av dyrkan av negativismen även i dess oförnuftigaste form.”

²⁸⁴ Brev till Jan Waldenström den 2 aug. 1927, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 136 f. Enligt Svegfors (a.a. s. 88) har Rolland-citatet med all sannolikhet aktualiserats efter läsningen av Torsten Bohlins bok om den dialektiska teologin, *Tro och uppenbarelse* (1926).

²⁸⁵ Brev till Rutger Moll den 8 okt. 1928, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 72.

Blombergs och Clartés vitalistiska livstro. Men så snart Hammarskjöld närmar sig dylika tankedomäner, retirerar han genast och inskräper, att det inte är "livets värde" som sådant han hyllar utan det "värde för livet", som han hoppas kunna uppnå genom träget arbete och en stor livsinsats.²⁸⁶ Individuellt ansvarstagande och satsning på ett stort livsmål hägrar sålunda som ett ideal, i motsats till odisciplinerad livsutlevelse. Redan så tidigt som på våren 1925 kretsar tankarna kring en offerdöd som kan skänka mening åt livet. Utan namns nämnande närmar han sig därmed Blaise Pascal och dennes berömda Getsemane-anteckningar i *Pensées*, som sedan skall komma att citeras öppet i *Vägmärken*. Efter en långfredagsotta i Uppsala domkyrka, skildrad i hänförelseordalag, drömmer han om att få sitta till bords med Jesus den sista natten, som arvtagare av ett gudomligt uppdrag. Den stora kallelsen och det stora uppdraget leder visserligen in i en allt djupare ensamhet men också "sedan till den sista akten: offret av allt yttre för det inres fullkomning och verkets fullbordan."²⁸⁷

Att Pascal, Flaubert och Duhamel på detta sätt kan få ackompanjera Hammarskjölds idébrottningsger en antydning om hur naturligt de franska läsintrycken aktualiseras, så snart det gäller att fixera konflikten mellan tro och tvivel, ideal och krass verklighet. På motsvarande vis kan en fras av Montaigne plötsligt bli användbar, när han vill värja sig mot Rutger Molls svartsjuka, utlöst av de ömma vänskapsrelationer som uppstått mellan Hammarskjöld och Waldenström. Svartsjuka hör inte hemma i sann vänskap, inskräper Hammarskjöld, ty den äkta vänskapen är inte exkluderande. Den är en livsnödvändighet och en gåva och godtar, att var och en i full frihet väljer i överensstämmelse med sin egen natur. "Parce ce que c'étais lui, parce que c'était moi", så bör sann vänskap vara och fungera enligt Montaigne-beundraren Hammarskjöld.

*

Generellt var Hammarskjöld en litterär allätare, som kunde njuta av all slags fiktionslitteratur, från ren underhållning och spänningslitteratur till djupsinniga skildringar av människans villkor. Särskilt drogs han till prosa med stort psykologiskt raffinemang.

²⁸⁶ Brev till Jan Waldenström den 3 juli 1929: "Värdet inför livet – det enda värdet, och allt som ligger vid sidan av detta är värdelöst."

²⁸⁷ Brev till Jan Waldenström den 6 april 1928, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 147.

André Maurois sista roman ”Climats” är en stor överraskning. Det är något av det formellt och psykologiskt finaste jag lärt känna i fransk litteratur. Närmast kommer man att tänka på Princesse de Clève. Det är samma på en gång gråa och varma dager som där och samma oerhörda försynthet inför de stora ödesdigra känslor, som så få lära sig att göra till sina tjänare till ett fullständigt liv.²⁸⁸

Vid berättarteknik och formalia fäster han oftast mindre avseende, men den psykologiska karaktärsteckningen får gärna avgöra en boks värde:

Ute i Saltsjöbaden läste jag Jules Romains sista bok: ”Quand le navire...”, en mycket egendomlig och djärv men sällsynt suggestiv historia, som, såvitt jag förstår, rymmer en del verkligt fin samlevnadspsykologi. Jag tror att den skulle intressera dig, även om du reagerar inför temat som är möjligheten av telepatie mellan ett par sällsynt hopsvetsade makar. Boken är på ett lustigt sätt ett svar på Duhamels Nuits d’orages, med motsatt utgångspunkt och överensstämmande resultat. Om man bortser från de styva exteriörskildringarna i Mort de quelqu’un är Quand le navire... givetvis det märkligare arbetet. Mort de quelqu’un är i alla fall så programmatiskt förenklad och psykologiskt utförd. Vad som där är en dröm om samreaktion blir här en psykologiskt oerhört suggestiv realitet. – Lustigt f.ö. med parallellen till Hallströms senaste inriktning.²⁸⁹

Men man märker, att psykologin i sin tur sedan också ofta blir en språngbräda till allvarligare reflektioner av moralisk natur. När Hammarskjöld kritiserar Martin du Gards *Les Thibault*, är det egentligen André Gide och dennes hedniska individualism som utgör måltavlan. Gides hållningslösa ”disponibilitet” för alla impulser och infall, hans amoraliska hedonism och frihetsdyrkan är ingenting för den unge moralisten Dag Hammarskjöld:

En rolig bok har jag verkligen läst i juni, nämligen Martin du Gards *Les Thibault*. Författaren är en av Gides trogna, och det märks kanske ibland väl mycket. Boken har verkligen en del mycket vinnande sidor, men jag kan ändå inte riktigt med den. En del typer där äro typiska Gide-ska individualister, och även om deras profet har mycket stora förtjänster, så äro dessa hans lärjungar i mitt tycke ovanligt äckliga och, vad värre är, tröstlöst ointressanta. Det är nog utmärkt med individualism – nämligen om man så att säga *är* en individ.

²⁸⁸ Brev till Jan Waldenström den 26 dec. 1928, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 158.

²⁸⁹ Brev till Jan Waldenström den 26 aug. 1929, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 170. I brevutgåvan förekommer ett slarvfel. Duhamels roman kallar han felaktigt för ”Nuits d’orages”, medan den korrekta titeln är *La nuit d’orage*.

Dessa figurer som slänga den föraktade konventionella moralen överbord, innan de funnit en moralisk hållpunkt, ett ideal, inom sig själva bli nödvändigtvis – om kanske inte rena ruckel – dock hopplöst hållningslösa. Individualism lika med kult av jaget i alla dess yttringar är en ovanligt vidrig företeelse. De där herrarna glömmer vad Gide själv sagt, att det mest personligt egendomliga för en individ ofta är något ur alla synpunkter förkastligt.²⁹⁰

Att nedkämpa sin egen individuella natur och nå fram till något överpersonligt, ett ideal värt att slåss för och något som gör livet meningsfullt hägrar påfallande tidigt för Hammarskjöld som ett angeläget livsmål.

Den blivande fredsmäklaren fångas också tidigt av litteratur med anknytning till första världskriget, till ondskans och våldets problem, till frågor rörande krig och fred. Generationskamraternas reaktion på vad som inträffar ute i Europas skyttegravar upptar honom intensivt, det är något som framgår av såväl hans engelska och tyska som hans franska lektyr. Krigsposi av Robert Graves och Siegfried Sassoon, krigsprosa av Erich Maria Remarque inhämtar han med intresse. Det är säkerligen i detta perspektiv man också får förstå hans intresse för Romain Rolland, Henri de Montherlant, Roger Martin du Gard, Georges Duhamel, Émile Verhaeren, Paul Raynal, Roland Dorgelès och Edouard Estaunié. Inte minst Duhamel blir en av hans stora favoriter. I den privata boksamlingen ingår en lång rad verk av Duhamel, nämligen – i den ordning de anskaffats – *Deux hommes* (1924), *La pierre d'Horeb* (1926), *La nuit d'orage* (1928), *Le club des Lyonnais* (1929), *Tel qu' en lui-même* (1932), *Le notaire du Havre* (1933), *Vue de la terre promise* (1934), *Les maîtres Georges* (1937), *Le desert de Bièvres* (1937), *Cécile parmi nous* (1938), *Cri des profondeurs* (1951) *Refuges de la lecture* (1954), *Nouvelles du sombre empire* (1960). Även om man inte får bortse från den roll som serieromanen spelar i hans läsvanor – har han väl börjat läsa en roman i en serie, fortsätter han gärna även med nästa! – och att berättelserna om Salavin och familjen Pasquier ur denna synpunkt lockat honom, finns det säkerligen något i fältläkaren och krigsveteranen Duhamels berättarkonst som under och efter första världskriget måste ha tilltalat Hammarskjöld, bilden av hur den enkla, lilla människan krossas av ett större socialt förlopp som inte går att hejda.

Om Marcel Proust och André Gide, de två stora polerna i fransk roman under 1900-talets första halvsekel, båda finns i Dag Hammarskjölds bibliotek,

²⁹⁰ Brev till Jan Waldenström den 28 juni 1925, *Ungdomsårens vittnesbörd*, s. 101.

är det intressant att han vida mer fäster sig vid Jacques Rivière. Liksom många andra i "la bande Gide" sökte denne namnkunnige kritiker och redaktör för *Nouvelle Revue Française* att frigöra sig från Gide och nådde efterhand fram till en kristen övertygelse, starkt förankrad i Pascal, medeltidsmystikerna och den kyrkliga traditionen.²⁹¹ När Sven Stolpe förbereder sin bok *Den kristna falangen* (1934) och 1930 umgås med Hammarskjöld på Sigtunastiftelsen, häpnar han över att påträffa en ung nationalekonom och jurist som är så väl orienterad i "le nouveau catholique" i Frankrike.²⁹² Om Jacques Rivière visste flertalet svenskar vid denna tidpunkt knappast någonting alls. Men 25-åringen Hammarskjöld hade läst och förstått. I ett brev till Stolpe 1932 skrev Hammarskjöld: "Jag är mycket intresserad av dina essäer om Rivière och andra. Rivière är, som du kanske minns, för mig en av de stora."²⁹³

Mycket riktigt ingår Rivières *À la trace de Dieu* (1925), i en 14:de upplaga, i Dag Hammarskjölds privatbibliotek. Man har svårt att föreställa sig en bok, som till form och innehåll mer liknar och förutslickar Hammarskjölds egna *Vägmärken* än denna tänke- och dagbok, tillkommen då Rivière som tysk krigsfånge 1914–1917 vistades i krigsfängeläger utanför Dresden. För att skingra tristess och intellektuell leda beslutade de franska fångarna (ingenjörer, bibliotekarier och andra) i lägren Königsbrück och Hülseberg att anordna diskussionsaftnar, där var och en talade över det ämne som intresserade honom mest. Rivière valde att tala om Gud.²⁹⁴

À la trace de Dieu innehåller, förutom ett antal inledande essäer ("Le respect de la vérité", "La mentalité du chrétien vue de l'intérieur", "le catholicisme et la vérité", "Réponse à la conversation avec T"²⁹⁵) en serie fragmentariska dagboksanteckningar ("Extraits des carnets de captivité"), ofta tillkomna kvälls- eller nattetid efter dagar av hårt kroppsarbete. Metoden påminner om Hammarskjölds:

²⁹¹ Rivière åberopar delvis samma auktoriteter som Hammarskjöld, förutom Pascal exempelvis Thomas à Kempis, Theresa av Avila, Johannes av korset och Bonaventura, men också moderna trosvittnen som Charles Péguy och Paul Claudel.

²⁹² Stolpe, a.a. s. 25–27. I *Den kristna falangen* ingår, mycket riktigt, en stor essä om Jacques Rivière.

²⁹³ Återgivet av Stolpe, a.a. s. 26 f.

²⁹⁴ Isabelle Rivière i företalet till *À la trace de Dieu*, s. 7.

²⁹⁵ En medfånge av rysk-judisk härkomst.

Det som Hammarskjöld skrivit ner i sin dagbok har ofta en aforistisk prägel. Mycket av detta, särskilt under Hammarskjölds tid i Förenta Nationernas tjänst, har sannolikt blivit satt på papperet vid sena timmar efter en lång dags hårt ansträngande arbete.²⁹⁶

Anteckningarna är vanligtvis lika exakt daterade hos Rivière som hos Hammarskjöld.²⁹⁷ Liksom det Hammarskjöldska stoffet var Rivières material ursprungligen inte avsett för publicering. Beslutet om en utgivning träffades först efter hans död av vänner och bekanta. Utgivaren, hustrun Isabelle Rivière uppger, att den provisoriska karaktären delvis kan förklaras med att notiserna tillkommit som föreläsningutkast eller ”stolpar” för de meditativa diskussionsinlägg, som Rivière planerade för sina medfångar.²⁹⁸ Men lika ofta har tankarna fått den stenstilsartade och väl genomarbetade aforismens form, uppenbarligen som ett resultat av en längre tids tankearbete. Tonen är lika omisskännligt personlig hos Rivière som hos Hammarskjöld. Stundom förs samtalen direkt med Gud eller Försynen och skildrar sökandet efter en personlig Gud som det gäller att få kontakt med och efterlikna. Livet i Kristi efterföljd blir efterhand den allt överskuggande angelägenheten. En olikhet med Hammarskjöld är likväl, att Rivière umgås med planer på att efter frigivningen utarbeta en mer sammanhängande kristen apologi. Man kan misstänka, att det är Pascal som på denna punkt inspirerat Rivière.²⁹⁹

Att skribentens liv fjärrstyrs av en omtänksam och dold Försyn är en tanke som – hos Pascal ofta i tämligen primitiv form³⁰⁰ – kan följas från Pascal via Rivière fram till Hammarskjöld med stor tydlighet. Hos Rivière heter det:

²⁹⁶ Gustaf Aulén, *Dag Hammarskjölds vitbok. Tvivel och tro i "Vägmärken"*, Stockholm: Bonniers 1970, s. 209. Se även förordet s. 7.

²⁹⁷ Enligt mönstret: "30 Novembre 1940, 2 heures du matin [2:e carnet, page 75]." Rivière, a. a. s. 228.

²⁹⁸ "Ensemble ils organisèrent, pour lutter contre l'engourdissement cérébral, un cycle de causeries – non pas de vraies conférences, mais plutôt des discussions préparées – où chacun à son tour parlait de ce qu'il connaissait le mieux. Jacques Rivière choisit de leur parler de Dieu." Isabelle Rivière, i "Avertissement", *À la trace de Dieu*, s. 7.

²⁹⁹ Även Pascal umgicks ju med liknande apologetiska planer under slutfasen av sitt arbete på *Les Pensées*. Se härom Stig Strömholms inledning till Pascal, Blaise *Brev och småskrifter. Översättning, inledning och kommentarer av Stig Strömholm*, Stockholm: Atlantis 2012, s. 61 ff.

³⁰⁰ Strömholm, a.a. s. 51, 89, 107.

Ces coups d'adresse de Dieu, ces tours qu'il nous joue, cette façon qu'il a de se servir si légèrement, si magistralement de nos actes pour composer notre destinée, c'est cela même l'objet de cette espèce de science que je rêve d'édifier, c'est le point de départ de l'apologétique, telle que je la rêve.³⁰¹

Övertygelsen att en gudomlig makt sökt honom genom att verka i allt som hänt honom, är hos Rivière bärande. Gud har format hans livsöde, och han har egentligen bara haft att foga sig. Denna ödestro eller känsla av att vara i någons våld, från vilken man inte kan frigöra sig, kommer till ständigt nya uttryck i dagboken och gäller även subtila attitydförändringar, kretsande kring – de också hos Hammarskjöld vanliga – polerna ödmjukhet, förnedring, stolthet, övermod.

Une fois plus l'ingéniosité de Dieu. Il a trouvé moyen de m'accorder cette occasion de me réhabiliter que je lui avais si instamment demandée, et en même temps de conserver tous les avantages qu'il avait obtenus en moi par ma première humiliation, bien mieux, de les renforcer, de les consolider. Je reconnais là sa manière sublime et inimitable, cette exploitation maximum de chaque événement, cet art d'en tirer à la fois des effets contraires, *cette économie*, dans tous les sens du mot, qui, une fois qu'on a les yeux ouverts, vous frappe à chaque instant, dans ses œuvres. Avec quelle simplicité il trouve moyen de me satisfaire, de suivre mes désirs et mes prières, de m'accorder ce à quoi il voyait bien que j'avais droit, et pourtant de le faire servir à la même œuvre que l'humiliation même que je voulais par là effacer! Il m'exauce et il n'abandonne rien de ce qu'il voulait sur moi. Il enlève un peu ce que mes remords avaient d'empoisonnant, mais il laisse de qu'ils avaient d'util à l'entretien de mon humilité, bien mieux: il la consomme en moi du même coup.

Je ne sais pas comment exprimer dignement sa bonté.³⁰²

Dag Hammarskjölds redovisning i *Vägmärken* är likartad. Att uppge de egna ambitionerna och genom överlåtelse av egenviljan ”surrendered’ vara vad Gud av sig, i mig, ger åt sig” är vad han lapidariskt sammanfattar som sitt livs viktigaste strävan (s. 78). Tankegången svarar ganska nära mot Rivières formulering: ”[...] cette façon de lui prendre ce qu'on veut lui donner”.³⁰³ ”Den som utmanas av ödet ondgör sig inte över villkoren”, heter det hos Hammarskjöld (s. 123). Han försöker säga ”Ja till Gud, ja till ödet och ja till dig själv” (s. 126),

³⁰¹ Rivière, *À la trace de Dieu*, s. 254.

³⁰² Rivière, *À la trace de Dieu*, s. 274.

³⁰³ Rivière, *À la trace de Dieu*, s. 271.

vilket sker i medvetande om att ”En gång fattade du mig, Slungare. *Nu* i din storm. *Nu* mot ditt mål.” (s. 125)

Någon motsättning mellan tro och vetande vill, som bekant, katolska teologer och tänkare inte gärna höra talas om. Åberopande Pascal försäkrar Rivière, att tillvaron för den troende ordnar sig till ett begripligt mönster, som – sedan den rätta tolkningsramen väl börjat komma till användning – låter sig fastställas med närmast naturvetenskaplig exakthet. Liksom Pascal vill han bedriva sin kristna apologi som ett slags naturvetenskap, ”une science”. ”Montrer qu'elle [la religion] répond à une exigence de notre raison. C'est au fond ce que voulait Pascal.”³⁰⁴ Utan att någonsin gå så långt att han efterliknade dessa Pascals och Rivières ambitioner, finns hos amatörteologen Hammarskjöld en likartad övertygelse att tro och förnuft inte behöver motsäga varandra. Liksom senare Hammarskjöld upptäcker Rivière, att det gudomliga inte främst skall sökas i något utomvärldsligt eller hinsides, det döljer sig i det mest konkreta och näraliggande. Det är i vardagen som det sakrala tar sin boning. Hos Hammarskjöld är det likaså nuet och handlingen som gäller: ” – så såg jag att muren aldrig funnits, att det 'oerhörda' är här och detta, icke ett annat” (*Vägmärken*, s. 78). Också i den starka upptagenheten av döden och konsten att dö rätt, uppvisar *À la trace de Dieu* och *Vägmärken* iögonfallande likheter, något som förstärker misstanken om ett genetiskt samband. Att övervinna stolthet och falsk helighetsiver, egoism och illusorisk strävan efter mänsklig lycka bildar stående inslag i bådas meditationer. Rivière hittar lösningen i sin dyrköpta förvissning att ”allt vittnar” om Guds närvaro och att till och med krigets svåra umbäranden kan ha en mening, nämligen att förmå honom att lämna sitt eget högmod för att i medlidande och medkänsla i stället ta sig an sin nästa. Temat ”allt vittnar” är lika frekvent hos Hammarskjöld. För en svensk läsare med Emanuel Swedenborg och Carl von Linné i bildningsbagaget, bör denna betraktelse kring temat ”allt vittnar” och ”Guds spår i naturen” kännas egendomligt bekant. Men flankstödet kan han precis lika gärna ha hämtat hos Rivière. En av katolicismens litterära förgrundsgestalter Paul Claudel lämnade sin välsignelse åt vittnesbörden, genom att skriva företalet till *À la trace de Dieu*, när Isabelle Rivière 1925 lät utge sin makes bok postumt.³⁰⁵

³⁰⁴ Rivière, *À la trace de Dieu*, s. 256.

³⁰⁵ Claudels och Rivières inbördes brevväxling finns utgiven, *Correspondance 1907–1914*, Paris: Plon 1926. Isabelle Rivière, syster till den berömde författaren Henri Alain-Fournier, odlade på äldre dar en formlig helgonkult av sin make, liksom

Om det sålunda går en rak linje från Rivières bok till Hammarskjölds *Vägmärken* – det är inte minst genom Rivières förmedling som elden från Pascal strömmar in i Hammarskjölds tankevärld – betyder inte detta, att man utan vidare får göra Hammarskjöld till katolsk teolog. I min fakultetsopposition på Andrew Kantias doktorsavhandling *The Art of Love. A Study of Dag Hammarskjöld's Mystical Theology* (Uppsala University 2000) har jag varnat för sådana överdrifter.³⁰⁶ Hammarskjöld var lika litet som Pascal eller Rivière någon systematisk teolog med ett genomgående tankesystem. Hans religiositet var snarare av privat natur, vilket möjliggjorde för honom att på eklektikerns vis hämta inspiration och uppslag varhelst och i vilka religioner, bekännelser och litteraturer han påträffade något som stimulerade honom.³⁰⁷ Men onekligen märks i hans bokanskaffning en stark slagsida åt den katolska renässans som under 1930- och 1940-talen och tiden därefter kom att spela en så stor roll i fransk litteratur: François Mauriac, Georges Bernanos, Paul Claudel, Marcel Jouhandeau, Julien Green finns alla rikligt representerade i hans bokhyllor.³⁰⁸ Även Léon Bloy, Simone Weil och Jacques Maritain förekommer, fastän i något mindre

även av Henri Alain-Fournier och sin tidigt avlidna dotter Jacqueline. Härom den kände norske filosofen Dagfinn Føllesdal, som sommaren 1953 i benediktinklostret Calcat i Sydfrankrike personligen sammanträffade och umgicks med både sonen Alain Rivière och dennes mor Isabelle. Føllesdal i brev till Thure Stenström den 15 april 2012.

³⁰⁶ Se min anmälan ”Hammarskjöld och den katolska mystiken” i *SvD* under strecket den 11 okt. 2000 och en utförligare granskning i *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, 2001, nr 2, s. 92–94.

³⁰⁷ Svegfors, a.a. kap. 10 betonar, att Hammarskjöld i så måtto är mycket modern. Se särskilt s. 147 och 158.

³⁰⁸ Av François Mauriac finns i privatbiblioteket – i den ordning böckerna anskaffats – *Destins* (1930), *Le nœd de vipères* (1934), *Les Anges noirs* (1936), *Le desert de l'amour* (1947), *Thérèse Desqueroix* (1947), *Journal 1832-1939* (1947), *La fin de la nuit* (1947), *Genitrix* (1950), *Le sagouin* (1951) *Galigai* (1952), *L'agneau* (1954). Dessutom finns på Backåkra i svensk övers. *Unga män. En psykologisk studie* med förord av J. Billström. – Av Georges Bernanos: *Sous le Soleil de Satan* (1947), *La Joie* (1948), *Un mauvais rêve* (1951), *L'Imposture* (1952), *Un crime* (1952), *Dialogue des carmélites* (1954). – Av Paul Claudel: *Œuvres choisies* (1943), *Partage du midi* (1948), *Partage du midi, drame* (1949), *Le soulier de satin* (1952). – Av Marcel Jouhandeau: *Chronique d'une passion* (1949), *L'imposteur ou Élise iconoclaste* (1950), *De l'abjection* (1951), *Éloge de la volupté* (1951). *Nouveau bestiaire* (1952) och *Les argonautes* (1959). – Av Julien Green: *Épaves* (1946), *Moïra* (1950), *Sud. Pièces en trois actes* (1953), *Journal* (1955).

utsträckning.³⁰⁹ Om detta har den hittillsvarande Hammarskjöldforskningen haft anmärkningsvärt litet att säga.³¹⁰

De många nummer av fransk litteratur som införlivats i Hammarskjölds privatbibliotek ger givetvis inga helt tillförlitliga upplysningar om innehavarens smak eller litterära preferenser. Anledningen är uppenbar: många böcker i våra bibliotek brukar vara olästa, andra är kanske av okända skäl lånade. Felkällorna är även i övrigt talrika. Likafullt kan bokinnehavet skvallra om en allmän inriktning. Man fäster sig vid att bibliofilen Hammarskjöld ofta håller sig med de stora klassikerna i många versioner och inte sällan söker sig fram till äldre och rara utgåvor, ibland på skilda språk.³¹¹ Som exempel kan anföras, att Michel de Montaignes *Les essais* läses och citeras efter en utgåva från 1640.³¹² Obesvärat förflyttar sig Hammarskjöld mellan franskan, engelskan, tyskan, ibland även spanskan, när han råkar bli fångslad av en författare. Den spanske mystikern Johannes av Korset förekommer sålunda i biblioteket både på spanska *Vida y obras de San Juan de la Cruz* (1955) men också på engelska i en tvåspråkig utgåva med *The Poems of St John of the Cross. Spanish text with a translation by Roy Campbell* (1951). Kyrkofadern Augustinus finns att läsa dels i fransk språkdräkt med en utgåva av *Les confessions* från 1737 och *La Cité de Dieu* från 1949 men dels också i engelsk med *Of the Citie of God* från 1626. Petrarca finns representerad på franska med *Choix des poésies de Pétrarque: traduites de l'italien par M.*

³⁰⁹ Av Léon Bloy finns i privatbiblioteket: *Exegèse des lieux communs* (1922), *Choix de textes et introduction par Albert Béguin* (1946). Simone Weil förekommer dels på franska i samlingsvolymen *Lettres inédites sur l'inquiétude moderne* (1951), dels på engelska med *Waiting for God* (1951) och *Gravity and Grace* (1952–1953). Av Jacques Maritain *Distinguer unir ou Les degrés du savoir* (1948).

³¹⁰ Gustaf Aulén, (a.a. s. 194–199) utreder samvetsgrant förbindelserna med Albert Schweitzer, medeltidsmystikerna, Martin Buber och ägnar stort utrymme åt till exempel Dietrich Bonhoeffer, ehuru inga tecken finns på att Hammarskjöld någonsin läst honom. Men om fransmännen i allmänhet förekommer mycket litet och om Jacques Rivière inte ett ord. Försöksvis antyder Aulén (a.a. s. 212 f.), att en jämförelse med Simone Weil skulle kunna bli givande men utför inte någon sådan själv.

³¹¹ Jfr Uno Willers ”Dag Hammarskjöld som bibliofil”, omnämnd i not 250. Hammarskjöld var svensk delegat i La Ligue internationale de la Librairie ancienne.

³¹² Michel Montaigne, *Les essais. Édition nouvelle, corrigée suivant les premières impressions de l'Angelier et augmentée d'annotations en marge de toutes les matières les plus remarquables. Avec la vie de l'auteur extraite de ses propres écrits* (med porträtt). Men finns också i ett utdrag från 1920, *Principaux chapitres et extraits des Essais. Publ. avec des notices et de notes par A. Jeauroy*, 9:e éd.

Levesque. Nouv. éd., corr. et augm. (1787), Cervantes likaså med *Don Quichote de la Mancha, traduit de l'espagnol par Florian* (1819) men också på svenska i en översättning från 1818–1819. Tillfrågad av en journalist vilken bok han skulle medföra till den öde ön, uppges Hammarskjöld ha svarat: ”Le Don Quichote de Cervantes, et de préférence dans une édition française ancienne.”³¹³ Marco Polo har attraherat globetrottern Hammarskjöld med sin *Le livre de Marco Polo ou le divisement du monde. Texte intégral mis en français moderne et commentée par A. t'Serstevens* (1955). Överhuvud blir det inte sällan i fransk översättning som äldre och nyare klassiker införlivas i biblioteket, Nicolo Machiavelli med *Le prince* (1947) Leo Tolstoj med *La sonate de Kreutzer* (1948) liksom med *La guerre et la paix* (1948), Carlo Levi med *Le Christ s'est arrivé à Éboli* (1948), Rabindranath Tagore med *À quatre voix* (1961). En centralgestalt som Blaise Pascal finns givetvis i ett flertal franska tryck. *Les Pensées*, som anskaffats redan tidigt i en utgåva från 1926, förekommer också i en dyrbar utgåva från år 1670 *Pensées sur la religion et sur quelques autres sujets, qui ont été trouvées après sa mort parmi ses papiers* (2:e éd.) samt slutligen i den välkända editionen *Pensées: Texte de l'édition Brunshvicg, Édition nouvelle, précédée de la vie de Pascal. Par Mme Perier, sa sœur. Introduction et notes par Ch.-M. Des Granges* (1943).

I övrigt betecknar de många franskspråkiga posterna i biblioteket ett märkt tvärsnitt av fransk litteraturhistoria. Av äldre klassiker föreligger till exempel:

Chanson de Roland, Romans de la Table ronde, Mort d' Artus, Tristan et Iseut, Villon, Rabelais, Louise Labé, Ronsard [Pierre de Bourdeille, Seigneur de] Brantôme, Descartes, Montaigne, Regnard, Racine, Molière, de La Fontaine, Malebranche, de La Rochefoucauld, Pascal, de La Bruyère, Saint-Simon, Mme de Sevigné, kardinalen de Retz, Charles Perrault, Prévost, Montesquieu, Chamfort, Choderlos de Laclos.

Från 1800-talet:

Constant, Scribe, Vigny, Dumas père, Merimée, Chateaubriand, Balzac, Stendhal, Flaubert, Daudet, Nerval, Hugo, Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Zola, Maupassant, Lautréamont, Loti, Jules Verne, Villiers de l'Isle-Adam, Bourget, Curel, Malot, Vallès, Renan, Barrès, Sully-Prudhomme, France.

³¹³ Marie-Noëlle Little, Introduction (s. 29) till Alexis Léger – Dag Hammarskjöld, *Correspondance 1955–1961. Textes réunis et présentés par Marie-Noëlle Little*, Paris: Gallimard 1993.

Från 1900-talet:

Proust, Maeterlinck, Rolland, Montherlant, Alain-Fournier, Jarry, Saint-Exupéry, Verhaeren, Martin du Gard, Malraux, Breton, Gide, Duhamel, Romains, Saint-John Perse, Claudel, François Mauriac, Claude Mauriac, Bernanos, Gracq, Valéry, Éluard, Aragon, Sartre, de Beauvoir, Camus, Nizan, Robbe-Grillet, Sagan, Sarraute, Vailland, Green, Maurois, Cocteau, Jouhandeau, Senghor, Colette, Giono, Genet, Yourcenar, Ghelderode, Giraudoux, Supervielle, Beckett, Michaux, Triolet, Alexandre Arnoux, Géraldy, Perochon, Noailles, Bergson, Malot, Schwarz-Bart, Amfreville, Sachs, Échegaray, Butor.

Men därutöver tycks Hammarskjöld ha läst även mycket annat, historia, litteratur- och konsthistoria, arkeologi, geografi, etnologi, botanik och zoologi, filosofi, teologi och andaktslitteratur, juridik – inte minst internationell rätt – nationalekonomi, politik, resebeskrivningar och guideböcker, musei- och utställningskataloger på franska.

*

Nämnas bör att den författare som citeras flitigast på franska i *Vägmärken* (1963) alls inte är någon fransman. Inte mindre än sju gånger återger Hammarskjöld citat ur *De imitatione Christi*, vanligen tillskriven den tysk-nederländske augustinermunken Thomas à Kempis (1380-1471). Men eftersom Hammarskjöld inte behärskar hans latin, har han inget annat val än att återge honom i översättning. Det är signifikativt, att det då blir en fransk översättning som han tillgriper. Som Gustaf Aulén, Manuel Fröhlich och Bernhard Erling närmare utrett, är det en hel rad kungstankar och stående topoi hos Thomas som kommer till heders, när Hammarskjöld brandskattar honom på tankegods.³¹⁴

Desto mer genuint fransk är en nutida diktare, som kom att bli Hammarskjölds beundrade vän och nära nog tvillingsjäl under de sista åren, nämligen

³¹⁴ Gustaf Auléns *Dag Hammarskjölds vitbok. Tvivel och tro i "Vägmärken"*, Stockholm: Bonniers 1963 är grundläggande. Jfr även Fröhlich, a. a. s. 159 ff. Bernhard Erling företar i *A Reader's Guide to Dag Hammarskjöld's Waymarks*, Stockholm: Bonniers 1963 ett ambitiöst försök att spåra flertalet öppna och dolda citat i *Vägmärken*. Men det sker på grundval av den av Leif Sjöberg och W. H. Auden företagna översättningen till engelska. Förutom att denna översättning ibland uppvisar rena översättningsfel, visar sig Erling alltför bristfälligt förtrogen med svensk och fransk litteratur för att alltid korrekt kunna härleda citaten.

Saint-John Perse, pseudonym för diplomaten och poeten Alexis Léger (1877–1975). Deras livssituation var likartad. De kom båda ur överklassmiljö och gjorde en storartad diplomatisk karriär. Men den yttre framgången fäste de mindre vikt vid, det var det inre livet som attraherade dem och som de skattade högst. Vi är väl underrättade om deras vänskap genom den ingående och sakkunniga framställning som utgivits av Marie-Noëlle Little.³¹⁵

Genom förmedling av den franske ambassadören vid FN Henri Huppenot, som Dag Hammarskjöld träffat i Paris redan år 1948 i sitt arbete vid OECD och som kom att bli den förste som föreslog honom till posten som generalsekreterare i FN, lärde Hammarskjöld att närmare och personligen känna Alexis Léger. Denne hade varit arbetskamrat och kollega med Huppenot i den franska utrikesförvaltningen. Under sin diplomatiska karriär hade Léger och Hammarskjöld arbetat i närheten av varandra såväl i Paris (Léger var ”secrétaire générale” vid Quai d’Orsay åren 1933–1940) som senare vid den franska beskickningen i Peking. Men redan dessförinnan hade Hammarskjöld upptäckt storheten i Légers lyrik, som han nu stiftade mer ingående bekantskap med. I privatbiblioteket finns det inte mindre än 45 verk av Saint-John Perse, med flera titlar i olika utgåvor.³¹⁶ Efter invalet i Svenska Akademien verkade Hammarskjöld från år 1955 aktivt för ett Nobelpris i litteratur åt Perse, låt vara att andra kandidater kom emellan (Laxness, Jiménez, Camus, Pasternak och Quasimodo), innan ansträngningarna år 1960 kröntes med framgång.³¹⁷ Hammarskjöld följde också med intresse Erik Lindegrens översättningsverksamhet, när denne tog itu med att överföra Légers gåtfullt exklusiva och svåra verk till svenska (jfr *Jord, vindar, hav* 1956, ett libretto till Karl-Birger Blomdahls opera *Anabase* 1956 liksom ”Tematiken i *Amers* 1958-1959”³¹⁸) och övertog med tiden själv ansvaret för tolkningen till svenska av diktsamlingen *Chronique*, som utkom i Stockholm 1960 i samband med Nobelpriset. Tillkommen mitt under brinnande Kongo-kris och för Hammarskjöld mycket ogynnsamma arbetsvillkor innebar denna översättning ett sannskyldigt lingvistiskt kraftprov.

³¹⁵ Alexis Léger–Dag Hammarskjöld, *Correspondance 1955–1961. Textes réunis et présentés par Marie-Noëlle Little*, NRF, Paris: Gallimard, 1993. Se särskilt den fylliga introduktionen, s. 18–81.

³¹⁶ Se härom Lindholm, a.a. s. 89.

³¹⁷ Att vänner prisbelönar varandra borde, kan man tycka, vara uteslutet på grund av jäv. Men i Svenska Akademiens Nobelprisarbete är det kutym att bortse från dylika jävshänsyn, om kvaliteten hos den föreslagne kandidaten väger tyngre.

³¹⁸ Uppsatsen publicerades i *BLM*, jan. 1959, vol. 28, s. 26–29.

I Alexis Léger som privatperson fann Hammarskjöld en besläktad ande, man kan med Marie-Noëlle Little nästan tala om en intellektuell kopia.³¹⁹ Förutom en borgerlig bakgrund delade de samma fascination inför naturen och exotiska landskap, båda var hängivna bergsbestigare och seglare. Båda råkade ha alldeles samma litterära favoriter, Joseph Conrad, T.S. Eliot med flera. På djupet fanns mellan dem också stora likheter i personlighetsutrustning och livssituation. Sedan den blyge och tillbakadragne Alexis Léger under andra världskriget brutit med den franska regimen och lämnat sin diplomattjänst, levde han i Amerika som privatman i självpåtagen exil och i en exklusiv ensamhet som delvis liknade svensken Hammarskjölds isolerade situation som internationell ämbetsman vid FN.

Mellan de två solitärerna i exil utvecklades en nära vänskapsrelation som tog sig uttryck både i sammanträffanden i FN- skyskrapan i New York och i en intensiv brevväxling mellan åren 1955 och 1961. Den kretsar till stor del kring översättningsproblem i samband med Lindegrens och Hammarskjölds arbete att tolka Saint-John Perse till svenska och Nobelpriset men handlar i ökande utsträckning också om resor och dagsproblem i den internationella politiken. Inte minst fransmännens och general de Gaulles kritiska inställning till Dag Hammarskjöld och FN i samband med den s.k. Bizerte-affären i Libyen blir föremål för ampra kommentarer.³²⁰ Légers omsorger om vännens hälsa, när Hammarskjöld under trycket av stormakternas sammanstötning befinner sig i "stormens öga" och är arbetstygnd intill överansträngningens gräns, kommer till värtaliga uttryck. Men först och sist är det två själsfränder som finner varandra i skapande arbete och upplutning kring gemensamma fransk-svenska värden. I Légers övertygelse att poesin i vår tid blivit metafysikens arvtagare och bärare av den genuina förundran som leder fram till "metafysikens tröskel" bör Dag Hammarskjöld ha haft alla utsikter att känna igen sig. I tacktalet vid Nobelfesten i Stockholms Stadshus år 1960 yttrade Saint-John Perse härom följande, i det han åberopade Platon:

³¹⁹ *Correspondance 1955–1961*, Introduction, s. 81.

³²⁰ *Correspondance 1955–1961*, s. 58 ff. Tunisien värdade 1961 till FN om hjälp för att få fransmännen att utrymma den franska flottbasen i Bizerte i Libyen, men general de Gaulle motsatte sig en sådan aktion. Inte förrän år 1963 lämnade fransmännen basen.

Les philosophes eux-mêmes désertent le seuil métaphysique, il advient au poète de relever là le métaphysicien et c'est la poésie alors, non la philosophie, qui se révèle la vraie "fille de l'étonnement", selon l'expression du philosophe antique à qui elle fût le plus suspecte.³²¹

Vänskapen med Alexis Léger blev, kan man säga, ett krön och en kulmen på Dag Hammarskjölds livslånga kärlek till den franska litteraturen och samtidigt ett viktigt inslag i det sista kapitlet av hans egen inre utveckling.

Personligt om Proust

Av de många romaner som skrevs under 1900-talet finns det en som säkert kommer att läsas också av eftervärlden, av alla de generationer som kommer efter oss, notabene om de alls är i besittning av läskunnighet och litteraturintresse. Det är *På spaning efter den tid som flytt*. Liksom Shakespeare och Racine överlevde sin samtid och blev klassiker, har Marcel Proust försäkrat sig om en plats i eftervärldens minne. Men nu är det så med de stora klassikerna, att man gör dem en otjänst, ifall man bara hyllar och beundrar dem och svänger rökelsekar inför deras altare. Jag hade därför tänkt att inleda denna högst personliga – många skulle kanske säga självsvåldiga – "hommage à Proust" med något som mina åhörare kanske inte i första taget väntar sig. Jag skulle vilja börja med att förtala honom, sätta frågetecken för hans berättarkonst, hoppa några möjliga invändningar mot den, försöka – åtminstone försöka – att inledningsvis få honom på distans genom att, om jag får uttrycka mig på det viset, sätta honom på plats.

Det berättas, att när Proust första gången 1912 färdigställt första delen av sin romansvit, "Du coté de chez Swann", sände en av hans vänner in manuskriptet till en lektor vid namn Humbolt på ett förlag som lär ha hetat Ollendorff. Men han fick det tillbaka tillsammans med ett ampert brev. Där hette det – en smula

³²¹ Discours d'acceptation de Saint-John Perse, au "Banquet Nobel 1960", *Honneur à Saint-John Perse. Hommages et témoignages littéraires suivis d'une documentation sur Alexis Léger, diplomate*, NRF, Paris: Galliard 1965, s. 645.

fritt återgivet: ”Käre vän! Jag är kanske korkad, men för mig är det ofattbart att en författare kan använda trettio sidor till att beskriva hur man ligger och vrider och vänder sig i sängen varje kväll tills man somnar.” Visst förstår man förtrytelsen! Vem har inte någon gång känt samma frustration vid läsningen av Proust? Men detta är ju bara ett annat sätt att säga, att det händer ganska litet i *På spaning efter den tid som flytt*. Det händer egentligen påfallande litet på dessa tre tusen sidor. Berättaren får i början inte sin mammas godnattkyss. Sedan får han den. Han blir förtjust i Gilberte och i hertiginnan de Guermantes, och han blir besviken. Hans älskade Albertine dör ifrån honom. Hans mor dör och hans mormor. Hans vänner dör ifrån honom, det gör Swann och det gör Saint-Loup. Andra spårar ur och förfaller, så t.ex. den gamle rucklaren baronen de Charlus. Detta och lite annat! Men så mycket till rejäl handling är det inte frågan om.

Och inte heller är det fråga om en ordinär romankonst i den gamla hederliga 1800-talsbemärkelsen, att där finns pålitliga och gripbara karaktärer, personligheter. Man får inga säkra besked om hur Albertine eller hertiginnan de Guermantes eller några andra gestalter i romanen egentligen är beskaffade. Till sin natur! Ty en av Prousts konstnärliga trossatser är, att personligheten, den mänskliga karaktären finns inte. Det är gammalt möjligt 1800-tal att tro på något sådant. Varje jag rymmer en härskara av olika jag, som ständigt ersätter varandra och som förvandlas och förändras med tidens gång. Detta är den bistra sanningen. Och den får vi leva med. Man får egentligen bara veta, hur berättaren känner och tänker vid mötet med romanens personer, det är hans privata reaktioner som återges – ingenting annat.

Och när han skildrar detta, är han till på köpet föränderlig själv. Han är inte alls densamme, när han var liten gosse och nu, när han sitter där som mogen man och berättar. I skildringen av detta övervägande psykologiska skeende tar romanen ofta form av irrande och osammanhängande essäer. Till råga på allt är stilen åtminstone i mitt tycke förskruvad, förkonstlad, med meningar som löper över hela sidor och där bisatserna knappast går att få ordning på, vare sig på franska eller på svenska. Det är en mycket artificiell och affekterad författare vi har att göra med, det lönar sig inte att sticka under stol med den saken. Proust är precös. Och den som påstår någon annat, är inte pålitlig.

Men det är värre än så! När de första romandelarna utkommit, fick Proust av kritikerna höra, att hans livshållning var morbida och innebar ett ofruktbart navelskådande. Dessutom tyckte man, att romanen var grym och lastbar och oförsämd. Och vem kan inte instämma även i detta? Den etsande obarmhär-

tighet, varmed Proust avslöjar mänsklig fåfänga, maktlystnad och njutningslust är skoningslös men inte precis uppbygglig. Var och en som har följt med till den manliga bordell i sista delen, där den gamle baronen de Charlus binds fast och piskas av sin betjänt Jupien, alltmedan de tyska flygplanen dånar fram över första världskrigets Paris, förstår vad jag talar om.

Många har också reagerat mot att motorn i denna romankonst först och främst tycks vara en lurande ångest. Om sanningen skall fram, gör Proust ingen hemlighet av sin oförmåga att leva. Tvärtom förvandlar han, som vi skall se, denna oförmåga till en förutsättning, en grundbalk i hela sin estetik. Berättaren får visserligen inte utan vidare identifieras med sin upphovsman. Berättaren framställs t.ex. inte som homosexuell, vilket är tänkvärt. Ändå bär han många drag gemensamma med privatpersonen Proust. Denne var illa ute i det franska samhället, det förstår man. Han var mer modersbunden än de flesta. Han var homosexuell eller åtminstone bisexuell. Och han bar judiskt blod i ådrorna.

Allt detta gav mycket speciella förutsättningar, som Proust i tillämpliga delar och när det passar honom projicerade på berättarjaget. Också berättaren står vid sidan av samhället, han kan aldrig bli som alla andra. Han känner sig stämplad och ödesbestämd att vara avvikande, att leva à part. Till egenheterna och till det som konfunderar en nutida läsare, som bor och verkar här i den uppsaliensiska vardagsverkligheten, hör kanske också att denne berättare är så fanatiskt upptagen av det parisiska societetslivet, att han ägnar stora delar av sitt romanbygge åt att skildra överklassens förljugna liv, förtälet, kallpratet, det sociala klättrandet, revirtänkandet. Jo, det är sant, han inser salongslivets ihålighet och avslöjar, med nästan kirurgisk-klinisk kyla, dess ömklighet och snobbism. Men han uppehåller sig likväl vid det ingående, i romandel efter romandel. Med mördande noggrannhet och detaljrikedom skildrar hans dess långtråkighet och händelsefattigdom. När han fördjupar sig i fransk genealogi, de franska kungalängderna och i den franska adelns ättartavlor och släktförbindelser, har jag svårt att för egen del mobilisera någon större inlevelse. Och jag misstänker, att åtskilligt av detta går över huvudet på andra nutidsläsare också!

Och hur osannolikt är sedan inte alltsammans! Hur kan det komma sig, till exempel, att berättaren blir så eftersökt i de fina salongerna? Denne uppkomling har ju egentligen inga andra tillgångar än att han ser bra ut, att han kan konversera spirituellt och att han inte är alldeles barskrapad. Men det är, som nästan genomgående i den här romanen, inte sannolikhet som eftersträvas. Till något sådant nedlåter sig Proust inte. Och frågan är, om han ens skäms över att

alltemellanåt bryta mot sannolikhetens eller berättarkonstens mest elementära lagar. Olof Lagercrantz har gjort den träffsäkra iakttagelsen, att i de sex första romandelarna ligger barndomsstaden Combray *sydväst* om Paris, i närheten av Chartres. Det var ju där som Illiers, Prousts egen födelsestad, var belägen. Men i den allra sista delen av romancykeln, ”Den återfunna tiden”, vad händer där? Där flyttas staden, alldeles utan förvarning, till att ligga någonstans mellan Laon och Reims *nordost* om Paris.

Proust behöver denna geografiska förflyttning, naturligtvis. Ty därmed kan han låta fronten under första världskriget gå fram tvärsigenom själva Combray, så att dess mark dränks av otaliga soldaters blod och så att vägen till Tansonville med hagtornshäckarna förstörs liksom näckrosorna i Vivonne, dem som han i början så kärleksfullt skildrat i Monets efterföljd. Grundligare än så, menar Lagercrantz, kan man inte gå till väga, om man med ordmagi vill förinta sin barndom.³²² Men för det ordinära, kritiska vardagsförnuftet är allt detta förstås alldeles horribelt, en berättarteknisk fadäs. Och Proust ville aldrig vidkännas fadäsen, om det nu var en fadäs och inte en fitness. Han låtsades som om det regnade.

Den rättegång jag här inlett skulle lätt kunna förlängas. Det vore möjligt att sätta fler frågetecken, att mobilisera andra liknande invändningar i mängd. För den som önskar agera *advocatus diaboli*, saknas sannerligen inte anledningar eller ammunition.

*

Men när allt detta väl är sagt, vad återstår då att tillägga? Jo, naturligtvis! Att skildringarna av t.ex. mormoderns död, Bergottes död och Albertines död utgör alptoppar i världslitteraturen, något som kanske ingen författare åstadkommit maken till efter Dostojevskij. När Bergotte den store författaren dött och berättaren – i den romandel som heter ”La Prisonnière” (Fången) – blickar tillbaka på dennes liv, råkar hans tankar kretsa kring en tavla av den holländske 1600-talsmästaren Johannes Vermeer, ”Utsikt över Delft”, som Proust råkat få se under ett besök i Haag 1902. Ty Bergotte har dött vid ett besök på en utställning, där just denna tavla förevisats. På denna berömda duk ser man en byggnad, som bland mycket annat uppvisar en liten gul muryta.

³²² Olof Lagercrantz, *Att läsa Proust*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1992, s. 180.

Där, i denna magiska, skimrande gula väggyta finns i förtätning konstnärskapets hela äventyr, låter Proust oss förstå, vågspelet av en total satsning vars resultat man aldrig kan förutse, vars slutmål aldrig kan förutskickas eller överblickas. Bergotte avlider under intensivt betraktande av denna magiska och skimrande muryta. Han sträcker sig efter den ”likt ett barn som vill gripa efter en gul fjärl” (comme un enfant à un papillon jaune qu’il veut saisir, del 3: 692).³²³ Och som i så många av de konstnärsporträtt, där Proust intolkar mycket av sin egen belägenhet – Bergotte i litteraturen, Elstir i måleriet, Vinteuil i tonkonsten – antyds det, att verket kommer att överleva upphovsmannen. Bergotte dör. Men han dör inte för alltid, hans verk överlever honom. Och här följer så den berömda passage, där berättaren ställer den viktiga frågan: varför skapar vi egentligen konst? Vi är ju inte tvingade.

Han svarar: ”Alla dessa förpliktelse, som inte får någon sanktion i detta liv, tycks höra hemma i en värld av annat slag, byggd på godhet, samvetsgrannhet och offervilja, en värld helt olika denna.” Och han tillfogar, att varje konstnär styrs av dessa okända lagar och bud ”utan att veta vem som skrivit in dem där – dessa lagar som vi närmar oss i varje djupare intellektuell möda och som är osynliga endast för narrarna, om ens för dem” (Fången, V: 170). Eller på Prousts eget språk:

Toutes ces obligations qui n’ont pas leur sanction dans la vie présente semblent appartenir à un monde différent, fondé sur la bonté, le scrupule, le sacrifice, un monde entièrement différent de celui-ci, et don’t nous sortont pour naître à cette terre, avant peut-être d’y retourner, revivre sous l’empire de ces lois inconnues auxquelles nous avons obéi parce que nous en portons l’enseignement en nous, sans savoir qui les y avait tracées, ces lois dont tout travail profond de l’intelligence nous rapproche et qui sont invisibles seulement – et encore! – pour les sots. (3: 693)

En vackrare bekännelse om hur estetik har med etik och metafysik att göra, är inte lätt att hitta.

Temat vidareutvecklas i den allra sista och sjunde romandelen, ”Le temps retrouvé”, denna sista och avgörande romandel som man bör ha läst, för att alls förstå skönheten och den fulla innebörden i hela detta katedralbygge. Proust utvecklar där närmare grunderna för sin konstuppfattning. Bland annat kom-

³²³ Svenska citat efter Gunnel Vallquists översättning 1964–1989. Franska citat efter utgåvan i *Bibliothèque de la Pléiade* 1987–1989.

mer han in på något som utförligt kommenterats i en läsvärd doktorsavhandling av Sara Danius, som disputerade några veckor före jul 1997 i mitt ämne här i Uppsala.³²⁴

Tankegången är ungefär följande. Idéer och teorier, det är något som tillhör oss alla, de kan delas av oss alla. De hör till intellektets och vetenskapens värld, där hypoteser skall kunna prövas av i princip alla, där idéer och tankar skall vara tillgängliga för alla och kunna kontrolleras av alla. Men konstnären, berättaren återger först och främst sina egna sinnesintryck, som han utsätter för sitt minnes fantasibearbetning. Och dessa sinnesintryck, smak, hörsel, lukt, syn och känsel – madeleinekakorna som tant Léonie doppade i lindblomsté! – de är privata, de är personliga, de är individuella. Dem är han alldeles ensam om. Och dessa sinnes- och minnesintryck är godtyckliga och ofrivilliga ("la mémoire involontaire"). Dem väljer människan inte själv. De tilldelas henne. Dem undfår hon så att säga av nåd. Om diktaren sedan i sin berättarkonst lyckas återge dessa lyckostunder i förfluten tid i hela deras fullhet, då förmår han också fånga något som självt är av evighet och inte underkastat tidens välde. "En minut befriad från tidens ordning har på nytt skapat i oss människan befriad från tingens ordning", skriver han (VII: 171). Vi har därmed närmat oss botten djupa vatten, vad man kunde kalla Prousts konstnärliga credo, där dragningen mot det absoluta, det eviga intar en så stor plats. Proust var inte religiös i någon gripbar mening. Allt talar för att han inte var en troende. Men i sin strävan efter det absoluta, inom konstverkets ram, närmar han sig den religiösa mystikens evighetssträvan. Ingen har bättre än Samuel Beckett utvecklat detta tema i sin beundransvärda Proust-essä.³²⁵

Jag har med detta antytt ett par scener och tankegångar som gör roman-sviten så fascinerande och som i mitt tycke uppväger transportsträckorna, den tidvis påfrestande förkonstlingen, den essäistiska tomgången. Jag tillåter mig nu att övergå till ett fundamentalt drag i själva människoskildringen. Det är vad man kunde kalla avståndsromantiken. Henrik Ibsen har i en berömd formulering sammanfattat den, när han säger: "Evig ejes kun det tabte." Evigt äger

³²⁴ Sara Danius, *The Senses of Modernism. Technology, Perception and Modernist Aesthetics*. Uppsala: cop 1998. Senare utgiven även i USA på Ithaca: Cornell University Press 2002.

³²⁵ Samuel Beckett, *Proust*, London: Chatto & Windus 1931. I svensk översättning av Erik Sandin, Beckett, *Proust*, BLM-biblioteket, Stockholm: Bonniers 1964. Jfr även Beckett & Duthuit, *Three dialogues*, London: Calder 1965.

man bara det förlorade. Proust agerar utefter liknande linjer. Verkligheten som sådan är inte mycket att ha, den inger oftast besvikelse. Kärleksmötet till exempel, det må vara aldrig så storartat, rymmer alltid en bottensats av besvikelse, av sorg, tomhet och leda. Om inte annat, tar det ju slut så snabbt och tärs sönder av tiden och vanan och ledan och tristessen. Men i förväntningarna inför ett sådant möte, när vi ännu hoppas på det, och väntar på det, i drömmarna inför framtiden, i hoppet om vad som komma skall, innan kärleken ännu hunnit övergå i desillusion, där och då kan livets fullhet finnas. Och alternativt: efteråt, i minnet, i erinringen av de stora stunderna, där kan också förtätningen och fulländningen inträffa, ja överträffa vad som faktiskt ägde rum i verkligheten.

I förväntans tillstånd och erinringens alltså, det ena framåtblickande, det andra retrospektivt, är Proust särskilt väl hemmastadd. De är vad man kunde kalla avståndsromantikens favoritillstånd. Varför favoriserar han då dessa? Jo, det är egentligen mycket enkelt och lättbegripligt. Det är bara dessa två tillstånd som sätter hans fantasi i rörelse och som ger hans fantasi näring. Fantasien kan nämligen, det hör till själva dess väsen, bara arbeta med det frånvarande. I verkligheten däremot får den inget fäste. Har vi verkligheten omkring oss eller tätt inpå oss, behöver vi inte fantisera. Alltså, kan Proust skriva i ”Den återfunna tiden” med en formulering som ligger mycket när Ibsens, ”de verkliga paradisen är de paradiser man förlorat” (VII: 169).

*

Hur kärlek utgör en produkt av drömmen och förhoppningen respektive saknaden, av avsaknaden märker man t. ex., när den noble och förfinade Charles Swann drabbas av en oresonlig förälskelse i Odette de Crécy. Men också hur kärleken dör, i samma stund som han kommer henne nära! I verklighetens värld är Odette de Crécy bara en hänsynslös, tarvlig, beräknande sköka, som ligger med nästan alla karlar hon möter. I Swann ser hon bara ett medel, en bekväm utväg att för egen del uppnå en tryggad ekonomi och en social ställning. Hon är honom helt enkelt inte värdig, äktenskapet mellan de två blir mycket riktigt en mesallians också i en allvarigare mening än den rent sociala. Och när hon efter hans död gifter om sig och blir en Madame de Forcheville, är hon lika snabb som tidigare att förtränga och sopa undan spåren av sitt sjaskiga förflutna. Men dessförinnan, på förväntningarnas och förälskelsens stadium, när Swann ännu inte vunnit henne, när han i sin svartsjuka oro irrar runt på Paris nermörka

gator och driver sin kusk att i vagn åka runt och leta efter henne på alla restauranger, då ansätter honom passionen likt en ”inoperabel sjukdom”. Då är han, heter det, ”lika rädd för att bli frisk som för att dö” (I: 293).

Prousts kärleksfilosofi är grym men intressant. Kärleken existerar egentligen bara i form av saknad, avsaknad, oro, svartsjuka – eljest ej. Och bakom denna filosofi ligger en mycket sorgsen och illusionslös människokänedom, en insikt som han aldrig tröttnar på att inskräpa. Kärleken är först och främst en produkt av vårt eget fantasiliv. Den finns bara inom oss, den är ett psykiskt fenomen hos oss själva. Eller som han ordagrant och skoningslöst formulerar saken: ”Människan är den varelse som inte kan gå ut ur sig själv, som endast i sig själv kan känna andra, och säger hon något annat, ljuger hon.” (VI: 37). Det är därför som kärleken egentligen också bara kan uttryckas i konstverket, som ju har den egenartade egenskapen – det är dess privilegium till skillnad från vetenskapen – att återge vår alldeles privata, subjektiva, individuella erfarenhet.

I det ögonblick verklighetens Odette ger sig åt Swann, förlorar han i samma ögonblick fantasigestalten Odette, drömmen om henne. Och då sänker sig mörkret kring honom, ty evigt äger vi bara det förlorade. Man älskar bara det man inte äger. Och som det är för Swann, på likartat vis är det med Rachel för berättarens raske officerskamrat Saint-Loup. Det är inte slampan Rachel själv som är målet för Saint-Loups tillbedjan – lika litet som Albertine är det för berättaren – utan de möjligheter till drömmar, till avståndsromantik, som kärleken till henne på avstånd väcker hos honom.

Man skulle kunna belysa avståndsromantiken också på många andra sätt. Ta en sådan sak som namnen! Det kan förefalla lite snurrigt och halvt befängt, att berättaren fäster ett sådant avseende vid namnen. Redan i första delen och ofta senare får man sig till livs formliga lektioner i namnforskning, där berättaren dröjer vid ortnamn som Balbec eller Florens. Han svärmar för namnen, långt innan han hunnit uppsöka de platser, som namnen hänför sig till. Om Proust hade levat i dag och råkat besöka Uppsala, vart skulle han då ha begivit sig? Då skulle han ha gått raka vägen till ortnamnsarkivet eller personnamnsarkivet – det är där han skulle ha känt sig hemma! Och sin roman kallar han, det säger åtskilligt, barndomen för ”l’âge des noms”, namnens, namngivningens tidsålder i människans liv. Varför det? kan man undra. Jo, denna smeksamma lek med namnen ingår i ett fantaspel, där han – på förväntningens, förhoppningens stadium – kan ta ut all den lycka, som mötet med verkligheten för-

vägrar honom. Förväntningarna tar sin boning i namnen, om jag får uttrycka mig bibliskt.

Det är på det viset som hertiginnan Oriane de Guermantes bemäktigar sig honom som en drömd fantasigestalt, hennes namn utlöser en formlig besatthet. Innan han alls träffat henne eller inbjudits till hennes salong, välver han kring henne en dröm av smått översvinnliga dimensioner. Ty det är inte bara ortnamnen utan också personnamnen som har denna enastående kapacitet att utlösa förhoppningar, förväntningar. Namnförtrollningen växer i detta fall till formlig extas, när han fördjupar sig i familjenamnet de Guermantes, i slakten de Guermantes blåblodiga anor ända tillbaka till merovingernas tid. Namnet gör därmed Oriane de Guermantes till en mytisk figur, en bärare av all den storhet och godhet och nobless, som hon – det är det ironiska – saknar i levande livet. Ty när han väl kommit innanför dörrarna till hennes salong och lärt känna den berömda damen närmare, börjar den grymma avklädningsakten. Nu framträder hon sådan hon verkligen är: ett ondskefullt hår av hin, en salongslivets satmara, ytlig och kall och steril och beräknande. Nu framträder hon – för att använda romanens egna, grymma ord – med ”hela charmen och energin hos en grym liten aristokratflicka från Combraytrakten, som alltifrån sin barndom suttit till häst, knäckt ryggraden på kattor och stuckit ut ögonen på kaniner” (III: 465). På franska: ”...une cruelle petite fille de l’aristocratie des environs de Combray, qui, dès son enfance, montait à cheval, cassait les reins aux chats, arrachait l’oeil aux lapins...” (2: 793). Eller som berättaren sorgset tillfogar: ”Seulement elle était incapable de comprendre ce que j’avais cherché en elle – le charme du nom Guermantes – et le petit peu que j’y avais trouvé, un reste provinciale de Guermantes” (2: 793) ”Men hon var oförmögen att fatta vad jag sökt hos henne – nämligen tjustningen i namnet Guermantes – och det lilla jag funnit däri, nämligen ett lantligt reliket från Guermantes.” (III: 465)

På det här viset kan man lätt fortsätta. Det är med Albertine Simonet ungefär som det är med Gilberte eller hertiginnan de Guermantes. När Albertine skymtar på avstånd, på sandstranden i Balbec, eller när hon promenerar bland flickorna på hamnpiren och avtecknar sig som en mås bland en flock måsar mot den blå havsfonden – ännu då är hon en drömgestalt att knyta förhoppningar och förväntningar kring. Men vi vet, hur det går. Han medför henne till Paris och låser in henne och tror, att han kan hålla henne kvar där inlåst som en fånge, ty då skall också kärleken bli bestående och pålitlig. Hela denna roman-del som heter ”Fången” handlar om detta. Men kärleken är ingenting som man

äger och låser in. När strandens färgsprakande primadonna förvandlas till hans gråa fånge, så inträffar det oundvikliga. Gradvis mister hon sin skönhet, blir solkig och vulgär. Nu får han anledning att tala om ”den kraft som lyft städer och kvinnor till stora höjder så länge jag inte kände dem men sviktade så snart jag närmat mig dem, med påföljd att de störtade ned och omedelbart hamnade på den trivialaste verklighetens allra plattaste nivå” (V: 156). Först i efterhand, när hans minne återskapat henne i förälskelsens första lyckostunder, kan hon återfå något av sin lyster, de tillstånd då svartsjukans demoner ännu inte slitit sönder honom och vetskapen om hennes lesbiska förirringar ännu inte tärt sönder hans tillgivenhet för henne.

Nu invänder skeptikern, och jag ser redan många i publiken skaka på huvudet: nå, men verkligheten själv då? Bildar inte denna avståndsromantik bara ett vanmäktigt kompensationsförsök hos en människa, som saknar naturlig verklighetskontakt? Har han någonsin upplevt en normal kärleksrelation i kött och blod? kan man undra. Är det inte bara en ömklig rönnbärsfilosofi han erbjuder oss? På sådana närgångna frågor skulle Proust säkert förtrytsamt svara: jag har inte utgivit mig för att vara någon vanlig människa. Det är inte ordinära människors, inte svenska massmedias lyckoupplevelse jag är ute efter att fånga. Jag är konstnär och jag väljer själv min kurs. Men, förresten! Förväntningarnas ögonblick och minnets ögonblick, fantasiens favorittillstånd, finns ju också i verklighetens värld – *de också!* De är minsann lika verkliga som verkligheten själv. Ty om drömmen alltid blir tillintetgjord och förväntningarna aldrig infrias, är de för den skull ju inte mindre reella.

När vi normalt umgås med modern litteratur, Vilhelm Moberg eller Sven Delblanc eller Göran Tunström eller vad det nu kan vara, brukar vi säga: ja, men det här har han skildrat så bra, eftersom han faktiskt upplevt det. Tänk ändå, vad författarens faktiska verklighetsintryck, hans förebilder och modeller, hans upplevelser av verkligheten har mycket att betyda. Glöm bort den sortens tankegångar, när ni umgås med Proust! Och försök att förstå honom på hans egna villkor i stället! Ty hans visdom är en alldeles annan och en alldeles motsatt. Låt mig belysa vad jag menar med en anekdot. Vid ett tillfälle råkade en vän till Proust berätta för honom vad någon sagt om författarskapets villkor. Denne hade yttrat något i stil med följande: ”Det enda som man verkligen kan skildra, det är vad man *inte* upplevat.” Då reste sig Proust och utropade, vild av hänförelse: ”Ja, men detta är ju sammanfattningen av hela mitt verk.” ”J’avais

cit  le mot de R my de Gourmont: ‘On n’écrit bien que ce qu’ on n’a pas v cu’; quand il se leva pr cipitamment en s’ criant: Cela, c’est toute mon  uvre!’³²⁶

När man som litteraturhistoriker dröjer inför denna hållning och Prousts speciella form av avståndsromantik, kan man ha lust att göra ett inpass, en sidokommentar. L t mig formulera den så h r! Hur tidstypisk  r inte denna avståndsromantik, hur karakt ristisk  r den inte bara f r Proust utan för hela det skede, under vilket han påbörjade sitt författarskap och som vi, med skiftande beteckningar, brukar kalla för sekelslutet, fin de si cle, sennaturalismens och symbolismens tidevarv. Sekelskiftet mellan 1800-talet och 1900-talet  r verkligen litteraturhistoriskt dräktigt. När jag en gång f r länge sedan – i mitten av 1900-talet – satt och skrev en doktorsavhandling om ensamhetsmotivet i det nordiska moderna genombrottets litteratur, examinerade jag en stor mängd av romaner från denna period i Danmark, Sverige och Norge. Jag hittade då samma tematik som den jag i dag uppehållit mig vid eller åtminstone en likartad. Här finns de i överflöd, dessa ensamma,  verreflekterade, livsodugliga, drömmande, hämmade gestalter som v lvde storartade fantasier kring kvinnan men som blev besvikna, n r k rleksm tet väl inträffat. Det var så att säga ett tidsmode. Det skulle så vara. Ty så gick det till i J.P. Jacobsens värld, på Niels Lyhnes tid. Och så gick det till ännu något senare, hos Knut Hamsun – till exempel i den största k rleksroman som vi äger h r i Norden, Hamsuns Pan. Och ur den synpunkten  r det kanske ingen slump, att jag f r en stund sedan råkade citera Brand: ”Evig ejes kun det tabte”. Ty Henrik Ibsen levde ju själv under detta tidevarv och var själv bärare av samma avståndsromantik. I sin tur påverkade han sedan många i sin samtid och bidrog till att skapa dess andliga klimat.

Proust var alltså ett barn av sin tid. Men att säga att Proust  r tidstypisk,  r samtidigt att träffa en smula snett och att reducera honom, förminska honom. Ty fastän han  r tidstypisk på ett sätt,  r han det verkligen inte på ett annat. Det avgörande – och det som skiljer honom från så många andra –  r att hos honom blir avståndsromantiken aldrig ett sj lvv ndam l. Den tjänar som ett medel, den ingår i en större estetisk vision, som han sannerligen inte delar med några andra och där han  r så djupt originell, att han förnyar hela den moderna prosakonsten, ingalunda bara den franska. Jag syftar återigen på den konstupp-

³²⁶ *Hommage   Marcel Proust 1871–1922: souvenirs, l’ uvre, t moignages  trangers, la prisonni re* (fragments in dits), bibliographie, documents, portraits. *La nouvelle revue fran aise*, Paris 1923, s. 78.

fattning, som han tydligast utvecklar i romanens allra sista del, "Le temps retrouvé". Jag har redan påpekat att innan man läst denna sista och sjunde del, har man egentligen ingen aning om vad Proust har att ge. För det är först i sista delen som alla trådar knyts ihop och själva kulmen inträder. Det är där man börjar urskilja de tydliga parallellerna med första delen och hur valven i hela katedralbygget är beskaffat. Han lär ju ha skrivit den första meningen och den sista i hela romansviten samtidigt – och sedan fyllt ut vad som fattas däremellan!

I denna sista romandel påträffar vi ett mirakulöst parti, där Proust utlägger sin estetik. Det sker i form av en lång, vindlande essä. Den börjar torrt och lite omständligt och analytiskt, nästan som om han satt och skrev på en avhandling eller knåpade på en föreläsning. Tonfallet är, kan man tycka, så långt ifrån en romans naturliga tonfall som det går att komma. Men det alldeles ofattbara inträffar sedan, då man märker hur denna föreläsning plötsligt lyfter från marken, försvinner upp i en estetisk rymd och blir så suggestiv, att den blir nästan gripande. Den som inbillar sig att litteraturteori måste vara enbart torr och teoretisk och inte kan känslomässigt fångsla, får anledning att revidera sin uppfattning.

Berättaren har varit borta från Paris och fått en inbjudan till fursteparatet de Guermantes, Marie de Guermantes och hennes make Gilbert, kusin till hertigen av Guermantes. Han beger sig dit för att fördriva en kväll och få tiden att gå men väntar sig inget. Och vad händer? Just vid ankomsten kommer en bil körande. Den överraskar honom, så att han i hastigheten råkar trampa snett på stenläggningen utanför huset. Och detta feltramp utlöser plötsligt, ofrivilligt, en hel minneskavalkad i hans inre: han minns åkturerna i Balbec i barndomen, hans minns kyrktornen i Martinville, han minns madeleinekakan doppad i lindblomsté, han börjar minnas sin barndom liksom andra liknande intensivstunder, då han hörde den lilla frasen i sonaten av Vinteuil till exempel eller när han avnjöt dennes septett. Och en stund senare, inne i biblioteket på Hôtel de Guermantes, får han vara med om något liknande, när servitören av en tillfällighet råkar slamra med en sked mot ett tefat eller räcker honom en stärkt servett. Dessa ljud- eller känsselförnimmelser sätter igång ett jordskred av minnen. Dessa egentligen efemära och slumpartade händelser utlöser erinringar bakåt och kommer honom att, med uppenbarelsens hela styrka, plötsligt förstå sin kallelse: att han är diktare, att hans åliggande består i att återskapa hela denna sjunkna barndomsvärld och vad som därpå följde, att han nu måste sätta sig ner och börja skriva ner den roman som vi just har läst. Den kvällen

hos furstparet Guermantes ”återgav mig tron på litteraturen”, heter det (VII: 167). Här närmar man sig, tror jag, återigen en hjärtpunkt i hans skapande. Ty här sätts avståndsromantiken in i sitt sammanhang. Han odlar den inte för dess egen skull utan för ett syfte, han utnyttjar den för ett bestämt ändamål. Genom att skapa bryggor mellan då och nu, i konstverket, kan diktaren åstadkomma och konservera dessa stora och privilegierade ögonblick, där det glimmar fram något av evighet, något som kommer det grymma tidsflödet att hejdas. Spaningen efter den tid som flytt har därmed fått en mening. Det gäller att hålla fast de levnadsstunder som var oss dyrbara, så att de aldrig någonsin undflyr oss, så att de finns kvar, bevarade, fastfrusna och förevigade för alltid i konstverket.³²⁷

*

Jag råkade en gång från det svenska gästhemmet i Centre Culturel Suédois i Paris, det ligger som bekant i Marais-distriktet, bege mig till Proustrummet i Musée Carnavalet alldeles i närheten. Jag stod där i begrundan inför hans trista sovrum, som bär vittne om så stor ensamhet och ödslighet och såg sängen där den astmasjuka låg och skrev under sin tävlan med tiden och döden, såg hans promenadkäpp och den nötta rocken och den slitna fåtöljen och den rörande porslinsgruppen av nymfer, som skvallrar om hans skönhetsörst. Det är när man sett detta rum, som på visst sätt är så slarvigt och överraskande torftigt, som man förstår hur lite Proust brydde sig om de yttre accessoarerna i sin privata verklighet. Det var inte bohaget och bostaden som räknades.³²⁸ Det får dessa hålla på med som ägnar sitt liv och sina tillgångar till – att bo! Det var inte

³²⁷ Hur Prousts profana estetik därmed gränsar till en religiös livshållning har utmärkt utretts av Anne-Lisa Amadou i hennes djupträngande doktorsavhandling, *Dikteren og hans verk. En studie i Marcel Prousts estetik*, Oslo: 1965. Anne-Lisa Amadou, som varit professor i fransk litteratur vid Oslo universitet, är ett slags norsk motsvarighet till Gunnel Vallquist, i det att hon översatt hela *À la recherche du temps perdu* till norska.

³²⁸ Hans bostadsvanor liknar i så måtto Alberto Giacomettis, som trots sin berömmelse och sina på senare år enorma inkomster föredrog att med sin familj bo i en trång och enormt spartansk lägenhet på rue Hippolyte-Mandron 46. Han hade i denna legendariska bostad sin torftiga ateljé, i vilken han flyttade in 1926 och sedan fortsatte att måla och skulptera i, ända fram till sin död fyrtio år senare.

något sådant han ville föreviga. Det var sin egen inre värld han ville stadfästa, sitt eget individuella och heroiska försök att hejda tiden och trotsa döden.

Ty Proust var envist säker på sin sak: med min fantasi skapar jag en verklighet som är verkligare och beständigare än denna ömkliga, föränderliga, sönderfallande, murkna verklighet som vi i vardagslag umgås med och tyr oss till och som är dömd att gå under. Bara på rejält avstånd från verkligheten tyckte han sig uppnå det rätta perspektivet, kunna se förvånansvärt skarpt och bra. Hur det gick till, har han antytt i en underfundigt leende liten historia, som finns insmugen i inledningen till hans tidiga novellsamling *Les plaisirs et les jours* (1896).

Låt mig sluta med den! Han berättar där, hur han som barn en gång beklagade gubben Noak, som var så illa ute att han under översvämningen på jorden var tvungen att sitta instängd i arken under fyrtio dagar. Stackars Noak! Stackars farbror Noak! Tänkte den lille Marcel. Så synd om honom! Han såg ju inget! Men när Proust senare under långa sjukdomsperioder, då han låg fastnaglad och fjättrad i sin sjuksäng, fortsatte att tänka på Noak, då kom han på andra tankar, bättre tankar. Nu förstod han, att Noak nog egentligen sett världens ganska bra. Och varför det? Jo, kanske helt enkelt därför att han suttit inlåst i sin ark, trots att den var stängd och igenbommad och trots att det rådde mörk natt på jorden. Det var ju just tack vare detta som hans inre syn hade skärpts och givit honom blick för vad som finns och vad som är värt att se därute i den omgivande verkligheten. ”Je compris alors que jamais Noë ne put si bien voir le monde que de l’arche, malgré qu’elle fût close et qu’il fût nuit sur la terre.”³²⁹

³²⁹ Eller i sitt utförligare skick: ”Quand j’etais tout enfant, le sort d’aucun personnage de l’histoire sainte ne me semblait aussi misérable que celui de Noë, à cause du déluge qui le tint enfermé dans l’arche pendant quarante jours. Plus tard, je fus souvent malade, et pendant de longs jours je dus rester aussi dans l’arche. Je compris alors que jamais Noë ne put si bien voir le monde que de l’arche, malgré qu’elle fût close et qu’il fût nuit sur la terre.” (*Les plaisirs et les jours*, Précédé d’une préface par Anatole France, 26e édition, Paris [1896] 1924, s. 13 f.)